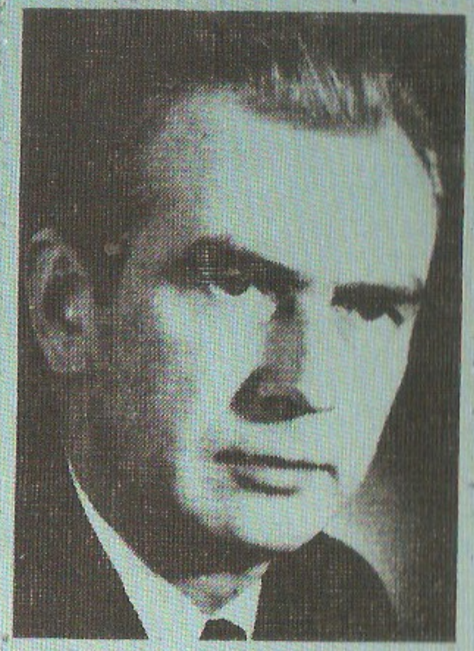

Väliseesti kirjaniku Arved Viirlaiu (s. 1922) romaan „Märgitud“ jutustab eesti noormeeste saatusest, mida kujundas Teine maailmasõda

Ajaleht teatas ühe peatüki lõpust paljude elus. Soome sõjajõududes teeninud Eesti vabatahtlikud, kes usaldasid peale sõda jääda vennasrahva maale, olid Riigipolitsei poolt arreteeritud...

Pärast juriidiliste nõuannete ärakuulamist leidis Riiginõukogu, et rahulepingu 9. artikli põhjal peab Soome rahuldama N. Liidu palve arreteeritud isikute loovutamiseks...

Vaba maailm ohverdas noorukid, kelle süü seisnes ainult selles, et nad armastasid oma rahvast ja kodumaad.

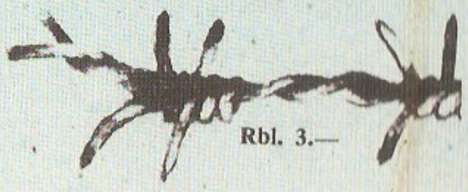

Rbl. 3.—

ARVED VIIRLAID

MÄRGITUD

Romaan

ARVED VIIRLAID

MÄRGITUD

Romaan

Tallinn · Perioodika · 1990

Esitrükk
Arved Viirlaid
MÄRGITUD
Romaan
Eesti Kirjanike Kooperatiiv
Lund, 1980

Kujundanud *Priit Rea*

V $\frac{4702770201-029}{904(15)-90}$ TL—19—6—90

ISBN 5—7979—0362—8

© Arved Viiriaid, 1990
© Järelsõna, Anne Valmas, 1990

RAUL JUHANI KARULE
(22. 7. 1945 — 27. 11. 1947)

Kirjelduste ja faktiliste andmetega on mind selle raamatu kirjutamisel aidanud Maire ja Alfred Karu, Voldemar Siimon, Esmo Ridala ja Edgar Marten. Nendele kuulub mu suur ja siiras tänu.

Sündmuste ajaloolisel taustal liiguvad autori loodud kirjanduslikud kujud, kelle sarnasus elanud ja elavate inimestega võib olla ainult juhuslik. Nii ei kanna viimased esitatus ka mingisugust vastutust ei Valpo, KGB ega oma südametunnistuse ees.

1

Eigo seekordne kodunt lahkumine ei olnud millegi poolest eriline ega meeldejääv. Alles hiljem sellele mõeldes tundis ta ennustuslikkust igas pisiseigas, mida suutis meenutada.

Kas neid märke aga tegelikult esineski?

Kui sügavalt suudab inimene üldse elada hetkes, mis tal käes on? Alna tikub ta uitlema tuleviku olematuses või pöördub minevikku, mille puistab üle oleviku meeleoludega. Nii kustutab ta oma minevikust tõelisuse ja muudab oleviku õhukeseks ning ebatõeliseks. Nii elas Eigogi korraga kolmes ajas, kõik unenäoliselt segi.

Hiljem uskus ta oma meeltenüriduse tulenevat sellest, et pealinna sõit tekitas temas alati pühade-eelset ärevust. Juba hüvastijätul elukaaslasega viibisid ta mõtted raudteejaamas, läände kihutaval rongil, mööduvatel maastikupiltidel ja saabumisel Helsinki vaksalisse. Ootavad tänavad kirju inimhulgaga tegid ta rahutuks.

Naine aga mõistis teda teisiti.

„Kui sa läheksid lõunaajal, võiksime tulla sind kõik saatma, poisidki..."

Eigo haaras ruttu kohvri. Jah — tema toredad poisid!

„Irja!" ütles ta äkilise hellusega.

Naise süvameresilmad vaatasid talle otsa. Naeratus helkis neis, nagu paistaks päike meresügavusest üles.

„Irja, tervita poisse! Sinu sünnipäevaks olen tagasi. Ära ainult suurt kingitust oota."

„Ootan sind, sina rumal!"

Ta heitis tarmukalt oma pruune, tugevaid juukseid. Ta ümber oli nende kodu. Seinad täis maale — Eigo enda ja soome meistrite töid. Magamistoas uinusid kaks heledapäist poisipõnni. Pitskardinate vahelt immitses sisse hommikuahetust. Hamina hommikuvalgus oli sinine, sest hommik kõndis linnakesse üle lahtede ja salmede.

„Vaata siis maalide järele. Loodan, et need pole pagasis rikutud."

„Jah, jah. Ära tule uksele, sul pole midagi seljaski!"

Eigo ruttas. Kuidas naised jõuavad küll kõigele mõelda — maalidelegi? Need on ju nüüd ammu Helsinkis.

2

Vaevalt oli Eigo ühelgi varasemal rongisõidul mõelnud nii palju oma naisele. Eks olnud see imelik mitmeaastase abielu järel, mil argipäev on kustutanud hommikute rõõmujuubelduse ja õhtute vaikse õnne.

Inimene vajab suuremaid katsumusi olemaks õnnelik, tunnetas Eigo. Inimene on tänamatu olevus, eriti kunstnik. Sest rutiin on loova vaimu surm.

Kas sellest alateadlikust kartusest ei tulnudki ta sagedased sõidud pealinna? Ta vajas vaheldust ja seda väikest süümekirvendustki, mida tundis elukaaslase vastu, kes jäi truult oma argipäevakohustuste juurde.

„Sul on seda tarvis," tavatses ta Eigole öelda. „See on sinu elu."

Seejärel Eigo töötas. Akvarell ja õli. Maastik, vaikelu, akt. Peamiselt aga maastik. Karge ja läbipaistva õhuga Põhjala, mis praegugi libises vaguniaknast mööda. Keegi kriitik oli hiljutises arvustuses tähendanud: „Eigo Argeti õhk heliseb. See on tema suurim omapära. Vaadakem kord ta Kesk-Soome kaljusid kevadvihmas. Argeti värvid on nii napid ja valitud, et jääb ainult vete, metsade ja pilvede laul. Jääb mõistatusek, kuidas noor eesti päritoluga kunstnik on omandanud värvimeele, mis paneb lõuendil helisema Soome kaljud..."

Eigo ise jäi väheste oma töödega rahule. Ja nendest polnud kriitikagi vaimustatud. Neid ei ostnud keegi, sest nendest hoovas traagikat. Tragöödiat mängiti aga kogu soome rahva osavõtul alles eile ja eesriie ei olnud veel langenud. Inimene ei suutnud vaadata elava südame veristamist kunstis. Ta tahtis maastiku rahu, kust saaks jõudu katsumusteks.

Eigo oli aga veerev kivi, pagulane, võõras. Ta oli aja traagik ja loojana nägija. Ta nägi tõde, mis masendas.

Aimdused tegid ta vahel nõrgaks. Tööind kustus, kõik tundus mõttetu. Ta looming, ta kunstitarvete kauplus. See kujutas endast ju ainult õnneliku lapse mängu, mille üle suur ulakas poiss ta selja taga irvitas, jalg tõstetud purustama liivast ehitatud templeid.

Vaatamata sellele, et ta püüdis end kaine mõistusega rahustada, ei vabanenud Eigo saatuse ajatabeli kujutlusest. Ikka ja jälle viirastus see keset rahulikku und ja pani ta tõusma nagu kohustustest kutsutud sõduri.

Kas oli tõesti kõik ainult minevikuvari, nagu naine püüdis talle

selgitada? Kõik — härmatis okastraatidel, maskilised näod ja selja taga kinnilangevad uksed?

Naise embused kustutasid selle. Ta poegade kilked tõid päikesevalguse pesema hämarat hinge.

„Ära ela eilses!" hüüdsid talle sõbrad, kui ta lõi nendega klaasi kokku. „Need on mineviku värvitoonid," pidid kriitikud sageli nentima tema loomingust kirjutades. „Aga valgus murrab läbi!" kinnitasid nad lootusrikkalt. Jah, valgus murdis läbi, kuid valuga. See valgus oli nagu armulauakarikas, millest tohtis rüübata ainult väikese sõõmu. Keegi peale ta enese ei teadnud, mis maksis see valgus, mille ta püüdis keset ööd pimeduse karidelt.

Eigo sirutas end vaguninurgas pingil, nagu tahaks ära raputada und ja lõplikult ärgata. Päikesekiiri pudenes ta märja liiva värvi juustesse. Valgus langes jugadena üle sügisese looduse. Kui saaks endasse selle rahu, mis hõõgus langenud lehtedel!

Aga seda ei saa vist enne, kui käed hakkavad vanadusest värisema ja silmanägemine muutub tõntsiks. Siis tuleb rahu ja arusaamine, siis tuleb leplikkus.

Rata-rata-rata!

Temagi ihkas normaalset elu. Nagu haige laps vajas ta emaliku käe hellust ja armastavate silmade soojust.

Rata-rata-rata!

Rahutule vaimule mõjub hästi rongi kihutamine. Maastiku külluslik vaheldusrikkus, värvide kangastuv tulv. See on inspiratsioon, januse kummardumine peidetud allikatele, mida ulatub tihti puudutamagi. Pelk puudutus jääb käte külge loova jõuna.

Ometi koges Eigo sel korral midagi võõrast. Ta tundis tavalise lennulise kerguse asemel oma füüsilist olemust vaguninurgas kangestuvat. Liikumissuunast vajus rinda jäik ahistus. Talle tundus, et tema ise veab rasket rongi läbi tiheda, pinnulise puidu. Esemete piirjooned läbi vaguniakna lõid põlema okkalises valguses. Reisikaaslaste näod muutusid hallideks lappideks.

Eigo kattis käisega oma külma, higise lauba. Ta tõusis tuikudes. Keegi toetas teda vahekäiguni.

„Kuhu ma olen teel?" pomises ta.

3

Nad istusid vastamisi — Eigo Arget ja Tammus Hurmi — viimase ruumikas toas, mis oli üüritud eesti päritoluga perekonnalt: leselt emalt ja abiellumisealiselt tütrelt, kes hoolitsesid kaasüürilise eest. Naised käisid ta ümber kikivarvul ja kadusid silmapiirilt nagu varjud, kui Tammuse pilk tegi vastava korralduse. Tammus Hurmi oli valitseja, ja Eigole jättis ta alati hoolimatu okupandi mulje. Vast sellepärast, et ta astus nii tugevasti, nagu oleks sündinud tanksaapad jalas.

Eigo lesis poolküljeli diivanil, Tammus ise askeldas kirjutuslaua taga. Tal oli sõbrale palju näidata. Mõtted nagu purskusid esile ja käsi tõmbas lahti laeka või teise. Sellised olid alati nende esimesed tunnid jällenägemisel. Tammus unustas külalislahke perenaise valmistatud võileivad lauanurgal ja jaloviinagi* neelas, nagu loputaks sellega sõnu.

Eigot saatis teekonna viimasest osast ikka veel imelik tunne. Nõrk iiveldus ja tühjus, millesse vastasistuja hääl — see tugev bariton — langes tuimalt, vastuheli tekitamata. Olen ma südamehaige? mõtles Eigo. Häire kujutas esmakordset kogemust. Ta oli olnud seni raudse tervisega, seda võib-olla lapsepõlves põetud kümnete tõbede pärast. Sibergi ei olnud teda murdnud. Ega sõjaaegne Venemaa, see hädade mülgas.

„Terviseks!“ tõstis ta klaasi. Sõber rabeles oma suurte jäsemetega, nagu oleks neid liiga palju. Ilmselt oli tal midagi erilist südamel. Kuid Eigo teadis, et oma südameasjadega on Tammusel aega küllalt. Vaimustatuna inglastest kopeeris ta vahel nende reserveeritust ja jättis avaldamata, mida ehk aistlikult oleks soovinud.

Aga ta valmistas ka üllatusi. Kuigi aeg kirjutas Tammusele juba meheea märke näkku, jäi ta edasi poisilike seikluste meistriks.

Nagu täna Helsinki vaksalis. Eigol poleks tulnud mõttessegi sõpra seal kohata. Kuidas viimane ta tulekust üldse teadis, jäi mõistatuseks. Sõdurlikule lihtsusele vaatamata ümbritses Tammust aina salapärasus.

Ta ootas Eigot tugeva terekäe ja ülevoolava naeruga. Haaras tulijalt kohvri ja hakkas oma õlgu läbi õhu vuhistama. Tammuse nägu olnuks naeratuseta sünge nagu peitli jälgedest puhastamata graniit. Naer tegi selle pehmeks. Ta nahk äratas tähelepanu lõunamaise tõmmususega, ehkki keegi poleks kujutlenud ta halle silmi tumedaiks. Vastuoksused moodustasidki Tammus Hurmi — tehnikaüliõpilase, kes

* sm. k. — konjakist ja viinast segatud jook. — Toim.

harrastas poksi, kergejõustikku ja kõike muud, mis aitas energia pulbitsemist vabastada higiks.

Eigosse mõjus kaaslase energiaküllus kosutavalt. Samuti soolakalaga leib, mida ta järas. Kahju ainult, et eestlastest sõpru oli Soome nii vähe alles jäänud. Siin ju võis elada...

„Üks talv veel, siis — nägemiseni, Soome!“ teatas Tammus. Ta asetas tühja klaasi lauanurgale, pilk ootamas sõnade mõju.

Eigo tõusis istuli nagu rünnaku tõrjumiseks. Talle ei meeldinud äkki Tammuse naer. Selles oli midagi sihilikku, iseteadvat.

„Mis siis — Rootsi?“

Tammuse suu tõmbus põlglikuks grimassiks.

„Sinna suhkrukluttide maale! Peaksin olema mõistusest mäda nagu iga teine seal. Ei, tack så mycket!* Sain vanematelt kirja...“

„Siis Inglismaale?“

„Sinna ma lähen.“

„Ma ei usu, et ka Inglismaa vajaks erilist ülistamist. Rootslastel on oma kindel joon — erapooletus iga hinna eest. Läänes näib aga puuduvat igasugune olukordade mõistmine, igasugune idee ja eetika üldse.“

Tammuse näolt kadus naer, nagu oleks kaaslane talle külma vett krae vahele valanud. Nagu soojendas ta naer, nii tekitas kõhedust ta tõsidus.

„Ära Inglismaa ja USA kohta nii ütle!“ kostis ta puiselt, surudes pilgu põrandale.

„Miks mitte? Mis sina Läänest tead?“ küsis Eigo teravalt. „Ainult seda, mida oled kooliraamatutest lugenud. Ka mina loodan nendele, kuid pimedat idealiseerimist ma ei harrasta. Minu arvates elab Läänes palju häid ja naiivseid inimesi, kes on lasknud maailma muuta meie sajandi orjaturuks.“

Tammus valas rutates uuesti viina klaasidesse. Irooniline muie helkis ta silmades.

„Kui teaksin, et oled Venemaal ringi hulkudes oma värvi muutnud, lööksin su niisuguse jutu pärast maha! Aga et ma seda ei usu, siis jätame tühja targutamise. Mul oleks sulle rääkida midagi tähtsamat, enne kui oleme viina ära joonud.“

„Lase tulla!“ tähendas Eigo. Mingi kibedus pakitses temas. Juba oma abielu algusest peale oli ta kogenud, et kontakt sõpradega muutus üha raskemaks. Ta ei mõistnud, millest tuli muudatus. Ta uskus end olevat endise. Kas aeg tõesti jahvatas vana ühtekuuluvuse lubja nii

* rts. k. — tänan väga! — Toim.

ruttu surnud liivaks kujuteldavas müüris, mis kandis nime rahvas?

Värvi muutnud... Kuidas sai sõber nii mõelda? Mis juhtuks, kui nad peaksid maapaos elama kaua? Vabad inimesed mineviku vangistuses. Ta peaks võtma naise, see Tammus. Soetama karja lapsi — pilduma oma sapise elujõu laiali. Tehnikast ja spordist näis olevat abiventiiliks vähe.

Eigo pilk takerdus abiotsivalt hämarusse, mis roomas nurkadest akende poole. Nii oli see aina, kui valgus taandus ja pagulane jäi üksi enese ja pimedusega.

Ta võpatas kaaslase naerust. Võpatus sulas ühte järsu liigutusega, püüdes Tammuse poolt visatud eset.

„Kas vana sõpra veel tunned?"

Eigo Arget hoidis tõesti käes välgusähvatust minevikust: suurekaliibrilist Soome armee Lugar-püstolit. Relv oli jahe ja läikis sinakalt. Virvenduslikult tõdes ta, et niisugune lelu on neile nüüd keelatud. Tammuse suured kämblad mänglesid teise samasugusega.

„Nagu võõraks jäänud, mis?" nõudis ta.

„Jah — nagu oleks," ühmas Eigo.

„Võtame viina," muutus Tammus tõsiseks. „Tervist! Karjala kannatse terviseks! — Hei, vennas, ära muutu sentimentaalseks! Palju on ju igavesti minevik, kuid see elab. Seal oli meie elu ja me elame täpselt sedasama elu edasi."

„Jah, me elame seda edasi," pomises Eigo. Ta mõistatuslik ahistus rongilt hakkas alles nüüd hajuma. Paine kadus ja vabastas ta seesmiselt õnnestavaks rahuks. See omandas peaaegu nähtava vormi: kohmakast graniidist väljaraiutud kuju hapra graatsia.

„Ilus riist!" konstateeris ta.

„Eks ole!" võidurõõmutses Tammus. „Annab kohe jõudu. Juba paljas teadminegi, et sul on üks olemas. Ja minu elu on nii, et — pidin muretsema." Ta kummardus Eigole lähemale. „Olen Valpo* teenistuses."

Eigo ei liigahtanudki. Sale graniitkuju langes kildudeks nagu piksest rabatud.

„Olen Valpo teenistuses!" kordas Tammus, igat silpi eriliselt rõhutades.

„Arvan, et mul pole mõtet ööseks sinu poole jääda," ütles Eigo ja asetas relva lauale. See langes sinna raskemalt, kui ta tahtis. „Olen seni imetlenud su selgenägelikkust, nüüd pean sind seiklushimuliseks veidrikuks. Kuhu nurga vastu sa oma pea küll oled koksanud? Tahaksin seda teada, et oskaksin iseennast hoida ja teisi hoiatada. Mees nagu elevant, aga sääse ajud!"

* sm. k. — Soome Riigipolitsei. — Toim.

„Seda võid arvata! Aga kui päästan kord sinugi elu, siis vast tänad!"

„Tänan — keda? Ma palun ainult taevast, et sa suudaksid iseennast päästa!"

„Ära minu pärast muretse! Olen angerjas, nagu tead, keda Gestapo ega NKVD võrgud pole püüdnud. Nüüd tahad sa niisuguse au jätta Valpole!"

„Sul on olnud õnne, sellega ei ole mõtet uhkustada. Seni oled mänginud ka sirget mängu. Kahepaiksuseks on eestlased liiga ausad. Need, kes meie hulgast on hakanud keerutama, on keerutanud enesele ainult poomisnööri."

„Väga sirgjooneline! Imestan tõesti, kuidas sa nii kaua oled elanud!" pilkas Tammus vastu. „All right, ärme lähme riidu! Katsu võtta asja rahulikult ja kuula! Lühidalt — Valpo hakkas mind pinnima. Minevikku ja kõike. Eriti, miks olen jäänud Soome, kuna teised armees teeninud Eesti vabatahtlikud on maalt jalga lasknud. Siis mu isa diplomaatiline teenistus. Olin kaunis ülbe, sest oletasin halvimat — väljasaatmist Nõukogude Liitu. Vastasin, et isa elukutse valikul puudus minul õigus kaasarääkimiseks ja Soome jäin sellepärast, et mulle siin meeldib. Olen võidelnud selle maa vabaduse eest ning kavatsengi siia jääda, võtta soome naise jne. Tont teab, milleks seda kõike rõhutasin. Võib-olla tahtsin neid uskuma panna, et tunnen ennast tõesti kindlana. Ma ei salanud ka, et läinuksin ogarast peast koos meie vabatahtlike rügemendiga Eestisse tagasi. Aga puudus võimalus — jäin haiglasse maha, ja tänan nüüd taevast. Sarjasin siis kõvasti soome valgeid ja meie oma eksiilis viibivaid kolmanda järgu juhte, kes kasutasid sõdurite siirast kodumaa-armastust ning panid kogu rügemendi, pluss laevastikus teeninud vabatahtlikud sõja viimastel ja segastel päevadel magama. Kui märkasin, et jutt on neile mokka mööda, tüürisin selles vaimus edasi. Tegin oma vanamehegi ogaraks, et mis ta on elust saanud igasuguseid verekurnajaid teenides. Pole uppunud ega elanud, nüüd kurdab Inglismaal tühja kõhtu. Olin tige Soome punastelegi nende kartlikkuse pärast. Ärritasin neid sihilikult ja — usud või ei — see oli mulle südantkosutav mäng. Ütlesin, et niisuguse taktikaga nagu nemad Soomes kasutavad, ei jõuta piruka juurde: valged tõmbavad nad ükshaaval oksa või teevad seda venelased ise revolutsiooni solkimise pärast. Poiste suult pudeneski siis küsimus, et kuidas tuleks minu arvates toimida. Jah — kuidas? venitasin. Nagu oleksin sellele nii täpselt mõelnud. Aga midagi näib olevat Soomes lahti. Ütlesin neile näkku, et Soome kommunistid on turakad. Aeglased

ja saamatud vennikesed. Soome mõtlemisvõime on kommunismimasinale liiga pikaldane. Siin leidub küll hulga ideelisi jüngrikesi, kuid need on juba ette määratud masina määrdeõliks, mitte mõneks rattakeseks, mis teisi pöörab. Oi pagan — võtame ühe lonksu! Terviseks! — Nalja sain nende lihtsameelsete kulul, toredat nalja!"

Eigo vaatas teda segaste tunnetega. Milleks vajas Tammus Hurmi teatrit, kus uskus enesel olevat mingisuguse osa — suuregi osa, nagu reetis ta elevus? Milliseid puudujääke ta kandis endas? Kas ainult seda, et tal polnud võimalik naasta rügemendiga kodumaale? Kas teiste märtrisurm piinas teda? Need vähesed eesti sõduritest, kes elasid hetkel Soomes, olid ju jäänud kõik haiglatesse maha. Eigo Arget tundis end just sellepärast siin kindlana: ta oli sakslastesse suhtunud vaenulikult, oli põgenenud nende okupatsiooni alt, oli teeninud nende surmaotsuse...

Muidugi, ta ei näinud Tammust läbi. Ta ei näinud praegu kaaslase nägugi. Aga Eigole oli teatraalsus vastumeelne.

„Viin ei näi sulle maitsvat!" nentis Tammus. „Mu jutt pole ju nii masendav. Sinu mineviku kõrval ei tohiks see olla midagi!"

„Ei, tõepoolest!" vastas Eigo. „Aga räägi edasi, kui oled juba alustanud, ja — kui see sulle enesele meeldib. Mulle ei ole peieviin kunagi maitsenud."

„Peieviin. Heh, aga mitte minu! Seda annab kaua oodata!"

„Saatusele ei maksa näkku irvitada, Tammus! Oleme tillukesed inimesed, kas joome ära pudeli või rohkem."

„Oleme niisugused, nagu ennast ise tunneme! Soome punaste ees ei hakka mina pugema! Põõna panen neile, nii et veel maigutavad! Olen teinud end nende silmis sõjas ja kaotustest pettunud inimeseks — mida me kindlasti ka kõik teatud määral oleme —, kes otsib süüdlasi ja on kuri kogu maailmale. Niisugune vaimne äbarik on ju ideelise maailmapööraja üks prototüüpe. Seda teavad nad iseendi käest, ja „minusuguseid", s. t. iseendid, on nad julged usaldama. Narrus oleks loota, et nad mu kõri kunagi päriselt vabaks laseksid — oh ei. Oma sotsiaalse päritolu ja kommunismivaenuliku minevikuga ei ole mul midagi loota. Nagu üldse vähestel, kes pole sünnilt suurvenelased — püha ja valitud tõug."

„Püha ja valitud tõug! See loomast madalam — suurvenelane!" kordas Eigo. „Nii me ütleme, tunneme ja mõtleme. Mina olen aga alatuid värdjaid kohanud ka meie endi keskel. Meil puudub venelase ükskõikne käegalöömine, meie viha on kibedam..."

Tammus neelatas kuuldavalt. Aga ta ei lasknud oma mõttelõnga segada.

„Kibedam," kordas ainult. „Mina olen mänginud soomlasega koos venelase vihkamisele. See peitub ka igas soome punases. Mul löödi minu ilusat hammast lõualuust välja, kuid ühe tõsiasja tegin neile selgeks, et meie — s. t. nemad ja mina — oleme õnnetud olevused. Ideelised kommunistid, kuid niipalju kui ma Venemaad tunnen, ei ole seal kommunismi leida isegi tikutulega otsides. Kommunism — see on ainult sõnakõlks, jama, sest tegelikult on N. Liit maailma kapitalismi kõige täiuslikum ja jõhkraim vorm. Suurvene natsionalismist läbiimbunud riigikapitalism, sajandeid vana ekspansionism."

„Miks sa seda kõike kõneled?" küsis Eigo. „Tead hästi, mis mind huvitab."

„Pean enne selgitama. Muidu mõtled teab mis. Meie osas pole mul veel ülevaadet käes. Pean olema ettevaatlik. Huvi on neil olemas, loomulik. Aga igaüks teab, et oleme Soome armees võidelnud vabatahtlikud. Ja nii ausad on soomlased küll, et näevad meile selle eest ka teatud tasu. Vähemalt õiguse sellel maal elada. Või mis Valpo hambaihumine tähendakski! Soome on veel vaba ja iseseisev riik. Siinseid sündmusi jälgivad kogu Lääne silmad, järelvalvekomisjon. Võime elada julgelt, sest elame nagu peeglil."

Eigo ohkas. Ta ei saanud aru, kust tuli mõistuselagedus niisugusesse selgepilgulisse mehesse, nagu seda oli Tammus Hurmi. Mis haigus, mis kummaline pisik oli see, mis määndas selle sajandi kestel inimsoo ajud?

Lapsi õpetatakse vitsaga, täiskasvanuid õpetab elu. Üht julges ta siiski loota: Tammus Hurmi praalis. Lihtsalt praalis, viinasuutäiest suurem kui oli.

Tammus näis ta mõtteid aimavat. Ta raksatas püstoli vastu lauaserva. Põleva sigareti hõõgus paljastas peitlijälgi ta näol. Ta pahvis suitsu pikkade jõuliste sõõmudega.

„Sa võid minust kõike arvata, aga minuga Valpo ei mängi, selles ole kindel. Kui tarvis, ei lähe ma Looja karja üksinda! — Aga, kurat, midagi peab ometi tegema! Saad sa aru — midagi peab tegema!"

4

Õhtu tundus Maire Hallasele pikk.

Paraku sai Lauri-maim alles päeva viimase söögi. Henngi oli just äsja lahkunud. Ta sigaretilõhn oli veel toas ning sööginõud eesriide taga kraanikausis ootasid pesemist.

Hennu sigaretihõng tekitas tunde, nagu viibiks mees ise veel siinsamas. Võib-olla oleks Maire sulgenud aknagi elukaaslase lähedust sugereeriva lõhna hoidmiseks, aga poeg vajas värsket õhku, mida hoovas lähedasest pargist. Päike oli seda päeval soojendanud — niisugune õhk mõjus Laurikesele hästi.

Kolmekuisest tegelasest, kes mudis unes oma torus huuli või maitses roosat rusikat, oli saanud nende perekonna diktaator. Tema oligi nendest perekonna teinud. Seda juba enne sündi, ehkki Maire ei suutnud veel kuidagi Hennus isa näha. See kõik oli uudne nagu mäng. Pereisa Henn — too tulipäine nooruk! Kuidas ta punastas, kui teda isaks kutsuti. Ehkki Maire oli mehest aasta võrra noorem, sai viimane talle koos lapse sünniga nagu teiseks pojaks. Selleks vanemaks ja raskemini mõistetavaks.

Aga käsutajaks jäi Lauri, ja temap' kujundas nende elukorralduse. Et Maire seisis praegu tühjustundega pika õhtu ees. Et nad ei pääsenud enam kuhugi Hennuga koos. Et kui üks läks tööle, siis teine naasis. Nad võtnuksid elu päevast päeva nagu see oli, aga nüüd sundis Lauri nõudlik hääl neid pingutama.

„Peame saama endale korteri," ütles Henn.

„Jah, köögi ja pliidiga," kinnitas Maire.

„Mööbli, vähemalt korraliku voodi."

Neil ei olnud ju midagi. Avar möbleeritud tuba tuttava abielupaari korterist, keeduplaat ja kraanikauss kardinaga eraldatud nurgas. Nad magasid lahtitõmmataval diivanil. Ja nüüd, mil Maire käis ka mõned tunnid päevas tööl, juhtus vahel, et diivan jäigi lahti tegemata. Omaks võisid nad nimetada ainult lapsevankrit, väheseid riideid kapis ja kummipuud. Ka paari miniatuurset maali ja hunnikut raamatuid. Aga elu oli ju alles ees ja nad ise terved. Henn — kakskümmend neli, ja juba oli neil Lauri.

Pestes Hennu sööginõusid, meenus Mairele, et ta ise on alles söömata. Seda juhtus nüüd tihti, et ta unustas enese. Tavaks oli kujunenud mehe küsimuski: oled sa söönud? Ja ta ei saanud alati jaatavalt vastata. See pahandas Hennu. Viimane oli muutunud üldse natuke närviliseks. Ta ei kõnelnud põhjustest, kuid seda enam häiris olukord Mairet.

Ta teadis, et Henn ei muretsenud nende igapäevase elu pärast. Koju jõudes lõdvenes temas pinge alati, nagu oleks naine selle oma puudutustega pühkinud. See tõstis Maire iseteadvust, aga ka valvsust välise maailma vastu.

Hennu töö ringhäälingus oli pingeline, ja selle kõrval ta õppis. Pealegi vedas ta veel üht koormat, mille suurust noor naine ei osanud

näha. Üha reastas Maire vastamata küsimusi nagu komistuskive. Aja jooksul kasvas sellest barrikaad nende vahele. Eriti õhtustel üksindustundidel nagu praegu, mil pererahvaski viibis väljas. See, mis seni oli Hennu tundmatu tagapõhjana kütkestanud, muutus peale Lauri sündi ähvardavaks. Siingi astus poeg nõudja ossa.

Kes oli Henn Hallas? — Maire pidi seda ju kord oma pojale selgitama. Eestlane, jah, eesti üliõpilane. Vabatahtlik Soome mereväes sõja ajal. Aga sõda oli olnud pikk ja Henn selle kestel meheks sirgunud. Ta oli pärit Pärnust, Eesti läänerannikult. Maire teadis suvitusliinakese veetlusest mõndagi mehe jutustuste järgi. Hennu sünnikodustki — ärimehe majast. Aga palju jäi ainult aimatavaks, sest tähtsamatest sündmustest läks jutustaja üle neid ainult vihjamisi puudutades.

Nüüd, arenevate ematunnete mõjul, mõistis ta paremini kui Henn ise, miks tolle vanemad olid sümpatiseerinud kommunistide tulekul meie võimule. Kui Henn taunis oma vanemate käitumist, siis tema nägi selles ohvrit laste heaks.

Maire arvas mõistvat ka Hennu isa-ema hingelist kriisi, kui nood Punaarmee taandumisel Baltikumist 1941. aasta suvel evakueerusid N. Liitu. Nemad olid sunnitud minema, ehkki pojad, kellele nad olid ostnud elu, jäid metsavendadena kodumaale Saksa vägede saabumist ootama. Aga mida tõi neile uus okupatsioon — kui nad seda ainult teadnuksid! See oli vanemate pattude nuhtlemine laste kätte, kuni Henn imekombel pääses.

Maire tegeles õhtuste pisitoimetustega, millega ta oli imetlemisväärselt ruttu harjunud. Tal püsis koolipõlvest veres koduste ülesannete lahendamise vajadus. Isalt päritud kohusetundega kasutas ta järgmise päeva ettevalmistamiseks ajatabelit, mida püüdis intensiivse tööga kord-korralt lühendada. Nii õppis ta aega kasutama ja tal jäi seda ülegi..

Lapse sünnitamine oli teda muutnud, aga vastukäivalt varem kujuteldule — hädisemaks. Ta kartis külma ja üksindust. Tundus, nagu kasvanuks siiski kõik välja mitte väikesest Laurist, vaid Hennust. Maire leidis nüüd palju muresid, mida tahtis mehega jagada. Kuid ta ei tihanud suud paotada. Peaks tihedamalt vanemaid külastama. Aga sedagi ta ei teinud, sest elukaaslasel ei olnud oma ummikmõtetega kuhugi joosta.

Ta oli rahutu. Liiga temperamentne, oli Henn öelnud.

Ta ei võinud hiljem väita, et tundis sel õhtul midagi erilist. Mõtted tegid tavalisi üksioleku jänesehaake. Ta läks vanni ja, kümmelnud kuumas vees, tõi peegli ette puhta ning enesega rahuloleva naisekeha.

Vastuoksa rahva ürgsetele eluviisidele eelistas ta saunale vanni, kasutades kümbluseks pererahva sagedast äraolekut.

Kui ta alles kuivatas end, helises uksekell. Oli kaks järjestikku helistamist, nagu seisis juhis Henn Hallase nimesildil.

Maire võpatas üle kogu keha ja haaras hommikumantli järele. Mitme mõttekillu kokkupõrge tekitas halli ja segavat tolmu ta silmade ette. Kostis uus nõudlikum helin.

Talle oli kohe selge, et see ei ole võtme koju unustanud Henn. Ka mitte pererahvas, kes väikese Lauri pärast kõndis kikivarvul, tekitades Maires süüdlase tunnet. Helistamine oli võõras, lõikav. Issand, kas mõni õnnetus Hennuga?!

Maire jooksis esikusse. Ta kartis, et kolmas kell äratab Lauri. Avades ärevalt ust, kumises elukaaslase nimi ta mõttes.

Kaks võõrast kandilise näoga meest seisid künnisel. Nad ei lausunud ühtki sõna ega teinud väiksematki kummardust.

Mairele tundus vaikus ebatavaliselt pikk. Ta käsi tõusis vaistlikult rinnale, nagu oleks ta kehaline julgeolek ohustatud.

Siis ulatas üks meestest talle väikese valge kaardi.

„Tahaksime kõnelda kodanik Henn Hallasega," ütles ta. „Oleme Riigipolitseist."

Nad astusid esikusse ja Maire taandus.

Ta kellahelinast üleskobrutunud tunded muutusid nooruse kristallselgeks vihaks. Ta nägi nii selgesti Hennu armidega kaetud käsi, mille sõrmede rahutu liikumine ei tundnud puhkust.

„Teda ei ole kodus," vastas Maire järsult. Tahtnuks karjuda neile vastu, virutada nad trepist alla. Riigipolitsei — Valpo, Gestapo, NKVD. Nad kõik olid ühesugused.

„Kas teie olete tema naine?" Mees näis sihilikult vältivat viisakustiitleid. Nende mõlema käitumine oli kohmakas ja pingutatud. Nad täitsid füüsiliselt tunnetatava jõhkrusega kogu esiku. Mairele meenusid kunagi filmilinal nähtud erariides detektiivid — nood olid niisugused, jõulised ja kaabudega, mida sisenedes peast ei võtnud.

„Mida te soovite?" küsis Maire.

„Kus on Henn Hallas?"

„Teda ei ole kodus."

„Ma küsisin: kus on Henn Hallas?"

„Ja mina vastasin: teda ei ole kodus!"

„Seda me vaatame ise. Oleme Riigipolitseist."

Kui nad tahtsid siseneda pererahva ruumidesse, astus Maire neile ette.

„Meie tuba on seal, uks on avatud."

„Ah nii! Aga me vaatame siia ka."

„Mis te mõtlete! Sissemurdmiseks pole teil õigust. Isegi Riigipolitseil pole selleks õigust. Tulite otsima härra Hallast!" Ta rõhutas väljakutsuvalt „härra". „See siin on võõraste inimeste korter."

„Kuna teie ei ütle, kus teie mees viibib, siis..."

„Ta on linnas. Mis roima ta on korda saatnud, et tulete nagu — vangistama?"

Nüüd rääkis teine mees. Ta oli vanem ja rahulikum, püüdis naeratadagi.

„See on õieti pisiasi — segadus paberitega. Meil on korraldus kutsuda teda ülekuulamisele. Rahustuge, rahustuge — see võtaks ainult kümmekond minutit. Teatud küsimused — saage aru — ta peab neile isiklikult vastama."

„Siis — tahate arreteerida teda!"

„Kaugel sellest!" naeratas mees uuesti. Paistis, et ta polnud harjunud naeratama. „Miks peaksime teda milleski kahtlustama — ta töötab ju nii vastutusrikkal kohal. Riigi raadiojaamas."

„Ja ta on Hella Wuolijoe hea sõber," lisas Maire.

Mehed vahetasid pilke.

„Tõsi või?" venitas noorem.

„Vahest olete Hella Wuolijoest midagi kuulnud? Wuolijoe tõttu tunneme minister Leinotki."

„Vabandage, proua Hallas, on teil aimu, millal teie abikaasa võiks koju jõuda?"

„Mitte niipea! Tal on homme vaba päev. Ta läks kinno," ütles Maire ning nähes, kuidas noorem mees vaatas oma randmekella, lisas: „Ja hiljem pidi sõpru külastama."

Maire ei lootnud midagi erilist kahe tuntud kommunisti nime rõhutamisega. Vast ainult respekti sissetungijate ees. Mehed aga olid kõhklusega löödud. Vanem köhatas, kuid ei lausunud enam midagi, sest noorem näis olevat ninamees. See surus nahktasku tugevamalt kaenlasse ning kõndis eluruumidesse ja vannituppa viivate uste vahel. Heitnud igasse ruumi kahtlustava pilgu, jäi ta küljega Maire ette seisma. Ta nägu varjutas pettunud inimese pahameel.

„Hea küll," surus ta läbi hammaste.

See kujutas märguannet vanemale, kes oligi juba välisukse poole nihkunud.

„Vabandage tülitamise pärast, proua! Aga saage aru — oleme Riigipolitseist." Ta avas ukse ja — Mairele üllatuseks — nad lahkusid.

Jäänud üksi, vedas noor naine veel ikka hommikumantli hõlmu kokku. Võõras ja painav hõng lasus esikus. Laps häälitses toas ja Maire jäi ootama selle nuttu nagu vabastavat käsku oma sõnakuulmatutele liikmetele.

5

Maire oli jõudnud ainult vee vannist ära lasta, kui uksekell helises uuesti. Seekord oli üks helistamine, aga nii pikk, nagu ei tulekski lõppu. Kui Maire läks avama, teadis ta juba ette, et nad on tagasi. Peremehelikult astusid nad temast mööda.

„Tahaksime siin siiski natuke ringi vaadata," ütles vanem. „Oleme Riigipolitseist."

Viimased sõnad pidid selgitama ja vabandama kõik. Sedagi, et nad kõndisid läbi pererahva eluruumid, avades seal seinakappide uksi, ning asusid lõpuks agaralt Hennu isiklikke esemeid ja kirjavara puistama. Maire ei protesteerinud. Ta seisis kõrval ning ta sisemusest loitis üles palve, et mees ei tuleks nüüd koju. Ta soovis Hennule koduteel igasuguseid äpardusi. Kas või liiklusõnnetust.

Siis läksid nad uuesti, jättes maha segipaisatud eluaseme. Maire imestas, kui ruttu kõik toimus. Ta oli vajunud diivaninurka istuma, suutmata enam oma ümbrusele kaasa elada. Ka see, kuidas nad vaatasid last, jättis teda tuimaks. Ta katkendlikud mõtted olid hüpelnud üle Soome lahe Hennu kodumaale. See siin oli ju sama. Nüüd ta hakkas mõistma, kuidas see oli. Miks tuli Henn just sealt õnnetusega märgitud maalt, õnnetusega märgitud inimeste hulgast? Miks oli ta toonud enesega kaasa — selle siin? Maire polnud ju süüdi! Miks ei jäänud Henn oma mineviku ja õnnetusega tundmatuks ühele soome tüdrukule?

Temal ei olnud selle kõigega midagi tegemist. Temal — ei! Valpo — Riigipolitsei, punased. Nad võivad kõik ära viia, kogu toa tühjaks. Teda see ei puuduta.

Maire pisarad pääsid valla. Tä nuttis ja nutt tegi ta pea selgeks. Siis hakkas ta Hennu ootama. Sekundist sekundisse. Lootis, et Henn naerab kõige peale. Ta ju naeris tihti. Ja ehkki naer oli vahel kibe ja sarkastiline, jäi see hoolimatult üleolevaks. Mehe naer uhaks ummistuse Maire hingest kergemini kui ta enese pisarad.

Ta kogus end ja pani kohvi keema. Nad vajasid seda mõlemad, ehkki ta ei tohtinuks Lauri pärast kohvi juua. Küllap ta Laurist oligi

nii nõrk. Laps alles kolmekuune ja juba ta käis ise tööl. Aga nad pidid jõudma ju oma korterini!

Kuhu jäi Henn?

Riigipolitsei — mis see tähendas? Väikesi arusaamatusi võis esineda igal pool. Eriti niisuguse uue ning kogenematu kaadriga. Oma tuleviku pärast ei tohiks Henn muretseda ka siis mitte, kui Soomet valitseksid kommunistid. Ta oli seda ise rõhutanud mitmel korral. Pilkavalt muidugi. Et on punaste silmis tehtud mees, Saksa okupatsiooni põletusmärgid ihul. Need tõid talle ta praeguse teenistuskohagi. Ta oli fašismi ohver ja seega kommunistide sõbrosik, ja Henn polnud rumal jätmaks pakutud võimalusi kasutamata.

Alles mõni kuu tagasi oli teda kutsutud N. Liidu saatkonda. Oli päritud elamistingimuste üle, patsutatud õlale ja pakutud kodakondsust. Tematаolisi mehi vajatakse otse Moskvasse! Ah et naisel viimased tunnid, — aga, noh, siis hiljem. Emade ja laste eest ei hoolitseta kuskil mujal nii hästi kui N. Liidus. Nad ujutanud teda üle lahkuse ja tähelepanuga. Aga miks ei võta härra insener enesele siis vähemalt Soome kodakondsust? Nemad soovitavad seda omalt poolt väga.

„Huvi tunnevad, kuradid!" oli Hennu kokkuvõte. „Nende huvi on halb märk, sest kui kommunism hakkab kedagi lakkuma, siis ta neelab selle varsti alla."

Peaaegu samal ajal saabus kiri isalt Eestist. Kiri kandis nende õiget aadressi ning selle lugemisel jahmatas neid informeeritus poja käekäigust. Ta oli emaga koos tagasi Pärnus ja punaste administratsioonis kõrgel kohal. Aga ta ei kutsunud poega tagasi kodumaale...

Ei, Henn Hallasel polnud midagi karta Valpo poolt! Tema sisse ju keegi ei näinud, ja ehkki seal leegitses vihkamine, oli elu õpetanud teda tulega ettevaatlikult ümber käima.

Kuhu ta ainult jäi?

Maire vahetas lapse mähkmeid. Ta jõi kohvi ja soojendas seda mehe jaoks. Pererahvas oli tulnud koju ja läinud magama. Tema aga istus ikka hommikumantlis ja kuulas uinuva linna hingetõmbeid, üksikuid seoseta hääli majas ja tänavatel. Avatud akna taga kahisevat mändi.

Pikkamööda hakkas ta tõdema, et Henn ei tule. Mitte enam kinost, vaid — Valpost. Ta oli kindel, et nad viisid ta kaasa. Ootasid tänaval ja panid autosse — „Musta Maijasse". Aga nad tahtsid teda ju ainult kümneks minutiks! Hästi, tunniks või kahekski — ka siis pidi ta nüüd juba tulema.

Iga heli alt majast pani Maire jooksma uksele ja avama selle. Iga kord oli trepikoda tühi.

Tänavatele immitses uue päeva elu. Mannerheimi tee — mitte

kaugel nende elukohast — hakkas tuiksoonena pumpama linna puhanud verd — liiklust. Nagu äratuskell vidistas tihane männiokstes ja sundis Mairet võpatama.

Uus päev rõhus vastu aknaklaase nagu hall tina.

6

Ehkki soome noore kunstnikkonna hulgas ei leidunud katusekambris kuihtunud tüüpe, olid nad õhtuks, kui näitus üles saadi, kõik väsinud. Ärevus ja pinge, alates žüriiga, nõudsid oma osa. Nüüd jäi vaid oodata homset avamist ja kriitikute sulge, mis võis armutult hävitada nii mõnegi lõuendi.

Eigo Arget ei esinenud ühingu näitusel esmakordselt. Ka ei olnud ta tundmatu nimi ja küündis üldisest tasemest kahtlemata kõrgemale. Ta esitatud viiest tööst polnud välja praagitud ühtki.

Mitmed Helsinki kolleegid olid kutsunud teda külla. Alati võis ka minna „Lallukkasse" tagasi, kus praegu igas ateljees värskendati vaimu homseks suurpäevaks. Alles pärast žürii otsust oli ta hakanud nautima pealinnas viibimist. Jälle vaimustus ta graniidist linna stiilist. Kivi heledad värvitoonid hõõgusid soojust ja kodusust. Inimesedki, liiklus ja hääled. Õhtul, kui süttisid tuled, sõitis ta trammiga läbi linna, et tunda selle hingust.

Ta otsustas, et läheb läbi oma peatuskohast Tammus Hurmi pool ja alustab siis „Lallukkaga". Suur kunstnikemaja on õhtul teistsugune kui päeval. Kaine tööhõng on kadunud ja igas liftipeatuses ootab erinev maailm. Eks avaldu inimeses ju palju, kui ta hoiab käes joogiklaasi.

Hiljem kujunes Eigole sündmuste käigust omamoodi pilt. Ja imelik, see jäi meelde teravamalt kui tegelikkus. Ta nägi: väike poiss lõikas akna all õhtuses valguses paberist lilli. Süvenenud oma tegevusse, kuulis ta järsku võõrast häält. Ta tõstis pilgu ja veristas kääridega sõrmed: pimedast nurgast vahtis unes nähtud karu!

Tegelikkus on lihtne, üllatav ainult banaalsuse poolest. Kui Eigo tahtis hiljem oma õnnetuses kedagi süüdistada, siis jäi süüdistatuks tema ise. Tema — meeldiva õhtu uimas kõndiv kanapime! Tänavanurgal seisev auto oli ju „Must Maija" — ta möödus sellest ja tundis sõiduki ära alles pool tundi hiljem! All koridoris kohatud perenaise hirmust valla vajunud suulegi noogutas ta ainult oma naeratusse mähitud „tere õhtust".

Väljunud kolmandal korrusel liftist ja avanud tuttava ukse, tuli selgus äkki ajju. Ka veel siis võinuks ta rahulikult ümber pöörata ja jalutada tuldud teed tagasi. Aga ta ei teinud midagi taolist, vaid astus Tammus Hurmi toa uksest sisse. Talle meenus eelmisel päeval ostetud maalimistarvete pakk, mis asetses Tammuse kirjutuslaua kõrval. Just selle laeka kõrval, kuhu sõber oli peitnud relvad. Ja pakil seisis tema nimi ning aadress, sest ta oli kavatsenud selle postitada. Kaks keelatud relva ning tema nimi ja aadress. Ta pidi oma nime sealt kuidagi kõrvaldama. Irja ja poiste pärast.

Tuba oli võimatuseni segi. Nagu vispliga klopitud — osa pritsmeid raamatute ja paberite näol ulatumas üle põranda esikussegi.

Kolm meest vaatasid talle üllatunult otsa.

„Vabandage, et teid eksitan!" ütles Eigo. Jäik kangestus lasus ta liikmetes. Pakk — pakk oli tõstetud keset põrandat. Kui ta saab selle kätte, on kõik korras. Miski muu teda ei puuduta. Tammus Hurmit ennast ei olnud näha, ainult kolm võõrast.

Ta haaras paki ja surus kaenla alla. Alles nüüd taipas ta oma rumalust, nagu oleks kate varisenud ta silmadelt. Talle jäid tegutsemiseks veel ainult mõned hetked, mil võõrad seedisid oma üllatust. Nagu külma peitliga raiuti olukord ta pähe. Paar kiiret hüpet ja ta on koridoris. Ta lööb ukse kinni ja lukustab väljast. Võti oli väljaspool, ta oli seda selgesti näinud — väikest ja kitsast. Aga — neetud — snepper on ju avatav seestki! Igal juhul võidaks ta tee liftini, mis seisis veel üleval.

Kuid ta ei teinud midagi. Kahe tuttava Lugar-püstoli läige laua-nurgal lõikas ta mõtte pooleks, ja kui ta hakkas pooli kokku korjama, astus üks meestest talle ligi.

„Kes teie olete?" küsis ta.

Nad kõik liigutasid end — Eigo Arget oli hiljaks jäänud.

„Tulin oma värvide järele," viitas Eigo pakile, mida ta kaenlas hoidis. Ta teadis, et võlgneb nüüd pikema selgituse.

„Vabandage, aga," ütles pikk blond vibalik, kes seisis talle kõige lähemal, „oleme Riigipolitseist. Selle toa omanik Tammus Hurmi on arreteeritud. Kui teie ei keela oma lahket abi, siis — paluksime teie allkirja aktile, et võtame siit teatud esemed kaasa."

„Jah — loomulikult."

„Kas ma tohiksin näha teie isikutunnistust, palun!"

Neetud ebaõnn! Eigo oli kõige rohkem masendatud iseenese käitumisest. Tammus Hurmi — too ajudeta koljat — arreteeritud! Tema, idioot, kujutles end mängivat Valpoga! Ilusad lelud — kaks sõjaväe parabellumit! Hoida neid kodus sahtlis, et oleks hea vaadata ja

paitada! Niisugune igavene supp, mida teised kõrvalseisjad hakaku kugistama.

„Minul ei ole Tammus Hurmiga midagi tegemist!“ ütles Eigo tigedalt. „Ööbisin ainult juhuslikult siin.“

Ööbis juhuslikult siin — vihastas ta enese peale veel enam. Ära ava üldse suud! Püstolid laual, relvad — keelatud relvad!

„Teie isikutunnistus, palun!“

„Siin see on!“ Eigo kobas rahataskut niiskete sõrmedega. „Olen kunstnik Eigo Arget. Elukoht Haminas.“

Mees võttis ta ajutise elamisloa.

„Oo, oo-o!“ venitas ta ja silmitses nüüd Eigot teravamalt. Tal olid jahedad silmad, mis ei väljendanud midagi. Aga ta hääl kutsus teised kaks lähemale. Eigo seisis kolmiku keskel. Kaks nendest olid tursked sepasellitaolised poisid. Valpo volinikud.

„Te olete eestlane?“ ütles pikk.

„Olen abielus soomlannaga ja meil on kaks last.“ — Katsu pugeda naise seeliku varju, võib-olla aitab! — „Olen soome kunstnik. Tulin just näituselt ja — mind oodatakse „Lallukkas“. Kui soovite midagi küsida, siis tehke ruttu!“

Kolm meest vahetasid omavahel pilke. Näis, nagu seisaksid nad olukorra ees, mille lahendamine käib neil üle mõistuse. Kordamisi uurisid nad Eigo pabereid ja siis võttis pikk need uuesti enda kätte.

„Vabandage, kuid peame hoidma teid mõne minuti siin. Helistan ja küsin instruktsioone. Olge nii hea ja kirjutage vahepeal konfiskeerimise dokumentidele alla. See on ju ükskõik, kes seda teeb. Perenaine võiks, aga naised, saate aru, missugused nad on. Kardavad — nagu oleks Valpos inimsööjad koos!“ Ta naeris katkendlikult ja teised, taibates, et tehti nalja, ohotasid kajana järele. „Olen kohe tagasi, härra Arget!“

Peale ta väljumist muutusid teised kaks elavamaks. Üks nihutas pabereid laual ja teine torkas Eigo pihku keemilise pliiatsi. Nagu Venemaal juba, keemilise pliiatsiga! sähvas mõte läbi Eigo pea. Ta enesetunne oli äsjastest naerutükkidest kergemaks muutunud. See asi siin ei puuduta teda, loomulikult mitte.

Ta luges konfiskeeritavate esemete loetelu läbi ning kirjutas alla. Nagu iseenesest muutis käsi allkirja võõraks. Kaks meest jälgisid toimingut peaaegu harduses. Oli nii vaikne, nagu hoiaksid nad hinge kinni.

„No kuidas läheb, poisid? Tööd palju?“ küsis Eigo kergelt.

„Tööd — palju,“ vastasid mehed peale hetkelist pausi ühest suust.

„Suitsu teete?“

„Teeme küll.“

Eigo ulatas neile Irja kingitud hõbedase sigaretikarbi. Hõbeda läige välgatas nende pilgus kummalise vastuhelgiga. Eigo ei saanud aru, kas sellès oli sünguse varju või imetluse helendust. Heameel ilmus nende näole sigaretiaroomist.

„Ameerika mark!“ kiitsid nad.

„„Lucky Strike“. Sõber kinkis paar kartongi. On meremeestega tuttav.“

„Salakaup!“ mõnules üks, ja nende mõlema ilmes koitis nagu salajast sõprust.

„Kas olite sõja ajal kannasel? Järsku oleme kokku puutunud — Vallila pataljonis võib-olla?“

See oli jälle viga, taipas Eigo. Tekkis piinlik ja kauakestev vaikus. Punakate juustega käharpea, kes oli vahepeal nagu pingest vabanenult istunud toolile, hakkas närviliselt oma kõõluselist kaela sirutama. Teine, kellel oli nurgeline profiil ja tume karvakasv, vahtis maha. Viimaks naelutas ta suure sisemise sunniga silmad Eigo uue ülikonna püksikäänistesse. Kõrgemale ta vaade ei kerkinud.

„Valged saatsid mu karistuspataljoniga Süvarile, tema — istus vangis!“

Nii, nüüd see oli öeldud. Uhkelt, et võtke teatavaks, mu härra! See tegi selge vahe ja Eigo tundis, et tal polnud nendega enam millestki kõnelda.

Vibalik jõudis telefonilt tagasi. Ta nägu õhetas ruttamisest.

„Kodanik Eigo Arget, peate tulema meiega kaasa!“ ütles ta kiirustades, nagu kartes, et hoog läheb ära. Teised kaks astusid Eigole uuesti ligi.

„Võimatu. Kuhu te mind viite?“

„Ülekuulamisele Riigipolitseisse. See puudutab Tammus Hurmi arreteerimist.“

Seik, et teda nimetati „kodanik“, häiris Eigot. Nõukogude Liidus tähendas see seltsimehe asemel kasutatuna otsest kahtlustust, ebausaldatavust, süüdistust. Sõna kodanik pandi märgitud nime ette ametlikkuse rõhutamiseks. Tundus, et juba siingi tunti NKVD kirjutamata seadusi. .

„Mul on ees tähtis kohtumine soome kunstnikega. Praegu on öö. Kas Valpo on NKVD, et töötab öösiti?“

„Kodanik, ärge pilgake! Teil on tegemist Soome Riigipolitseiga. Sain oma ülemuselt korralduse teid kaasa viia — ülekuulamisele Tammus Hurmi asjus. Annan teile ausõna, et see ei kesta kauem kui kümme minutit. Seda hilinemist saate alati vabandada.“

Pikk oli elama hakanud. Ta külmetunud hääl kähises tungivalt.

„Miks te ei esita siin oma küsimusi?“ nõudis Eigo. „Olen vaba inimene. Mul ei ole teiega mingit tegemist!“

Pikk astus talle sammu lähemale.

„Me palume teid enesega kaasa — vabatahtlikult!“

„Tunnen seda vabatahtlikkust rohkem kui teie. Aga praegu elame veel Soomes! Tulen politseisse homme hommikul, mitte kesk ööd. Minu teada kuulab Soome politsei inimesi üle päeval.“

„Eksite!“ lõikas vastase hääl. „Juhud, mis ohustavad riigi julgeolekut, nagu see siin, pole seotud kaheksatunnise tööpäevaga. Küsin teilt viimast korda: kas teie suvatsete aidata Soome Riigipolitseid vabatahtlikult või — pean teid arreteerima?“

„Mis õigusega?! Ma ei ela Helsinkiski, vaid Haminas!“ murdis Eigo viha end välja.

„Teie õpite meie õigusi veel tundma!“ lubas pikk vastu. Ta pole siiski väga jõhker ega küüniline tüüp, mõtles Eigo. Temaga võiks inimese kombel kõnelda, kui olukord poleks, nagu see on. Tuba läbiotsimisest segi ja kaks keelatud laskeriista kirjutuslaual. „Teie siis ei tule vabatahtlikult?“

„Ma arvan...“ pomises Eigo. „Aga mul on kiire ja mind oodatakse.“

„Kästi. Lähme, et — saaksite rutem tagasi!“

Mehe suule volksatas hetkeks naeratus. See oli suur nagu tükk kõõluselist liha, mille ta sealsamas alla neelas. Ta võttis püstolid, paar karpi padruneid ning hunniku pabereid ja pilte, pildudes need tühja kohvrisse.

Kaks vaikivat jässakat surusid ennast Eigo kõrvale. Eriti siis, kui astuti lifti, nagu pelgaksid nad hääletult allalangevat tõstukit.

Eigo varjas oma pilku, mis luuras põgenemisvõimaluste järele. Kuskil eemal lõi tornikell kümme rahulikku lööki.

Oli neljapäeva õhtu, 16. oktoober 1947.

7

Teoloogia magister Harju Kiviloo pidas oma tutvust Ulla Heikkilaga Kõigekõrgema enese juhtimiseks. Seda eriti hetkest, mil nad olid teineteist esmakordselt silmast silma näinud. Kohtumine kinnitas nende varasemaid tundeid.

„Meie oleme tõelised Soome silla ehitajad!“ juubeldas Harju, kui

viis oma väljavalitu rohkem kui neli aastat tagasi põlise maakiriku altari ette. Ta ise kandis sõdurisaapaid ja välihalli, kuid Ulla valgest kleidist õhkus ebamaisust. Taevasina nende kohal oli täis lõokeste laulu ja loodus otse pakatas õitest.

„Oleme kasvanud teineteisele!“ vastas Ulla.

Jah, nad olid kasvanud teineteisele, kasvatanudki teineteist võibolla, sest olid kirjavahetuses juba keskkooli esimesest klassist alates. Nad olid õppinud sõna-sõnalt teineteise keelt. Nad olid vahetanud uudiseid igapäevase elu pisisündmustest, koolitööst ja lennukatest mõtetest väljaspool argipäeva. Eriline mõistmine või hingesugulus pidi neid siduma. Probleemid, mis elu nende ette veeretas, lahendati sageli koos — nende otsused olenesid teise suhtumisest. Tekkis lahkarvamusigi, kuid sõltuvusetunne oli muutunud üha tugevamaks. Neil ei olnud teise olemasolu tõttu teisi noorusarmastusigi. Kumbki ei leidnud nende kooselule küllalt sobivat võrdlust. Kirjavahetusega oli see hakanud võrsuma kindlas vormis nagu ülespoole sirutuv puu. Kirjapaberid ise olid kõik alles — hoolsalt ajalises järjekorras kaante vahele asetatud. See kogukas köide — kahe inimese eluraamatu esimene osa — seisis maal, nende kodus kasepuust kapis. See pidi nagu niimoodi olema ja kuuluma põlisesse paika. Linnas oli nende korter, kodu asus maal. Vana Heikkila mõis, Heikkilate suguvõsa pärusomand, Ulla sünnipaik. Park, veski ja avarad väljad, kaisutatud järvede helgist ja metsade mühast. Seal mäekühmul, nagu ühte kasvanud maaga, seisis väärikas tõsiduses pühakoda, mille kantslisse oodati kord pastor Harju Kivilood. Eriti vanad Heikkilad ootasid. Harju ise võttis oma elukutset teadusemehe kainusega. Selles küsimuses oli tal tekkinud Heikkila perekonnaga lahkarvamusi. Nagu selleski, et ta polnud üritanud võtta veel Soome kodakondsust. Ainult Ulla mõistis ta sentimentaalseid tundeid kaotatud kodumaa ja Tallinna äärelinna kiriku vastu, kus ta isa oli end halliks jutlustanud. Õieti surma jutlustanud, sest ta oli 1941. aastal arreteeritud punase võimu poolt ja viidud teadmatusse. Ka emaga puudus Harjul ühendus.

„Miks sa ei kirjuta oma emale?“ küsis vanaproua Heikkila väimehelt etteheitega.

„Pojana pole mul õigust saata talle priipiletit Siberisse! See, et ta on sünnitanud mitu tublit eestlast, on praeguse režiimi silmis juba küllalt suur roim.“ Isegi siinsamas Soome lahe põhjakaldal ei saadud aru olukorrast sealpool vett!

„Võta Soome kodakondsus, poeg, ja nõua ema siia!“ oli vana Heikkila nõuanne. „Või ei kõlba sulle Soome kodanikuks hakata?“ Ta oli iseteadev ja vahel terav, see erukolonel. Muidugi, tal leidus selleks

inimlikke põhjusi — vana ja väärikas perekond, nagu nad olid. Ja purupaljas eesti lipnik, pealegi väejooksik. Saksa armeest küll, kuid sedagi ei mõistnud vana mees täielikult. Temal endal oli aumärke nii tsaari kui keisri armeest. Aga just uhkusest ei saanud Harju vahetada kodanikupabereid, sest siis poleks tal enam midagi vana sugukonna vastu vaekausile panna. Praegu püsisid kaalupooled horisontaalselt — nii võimas oli tema riigita, orjastatud rahva kodakondsus.

„Tunnen venelasi liiga hästi ja tean, et Soome presidentki poleks praegu võimeline mu ema Eestist välja nõudma."

Nad elasid Töölö linnaosas — Harju, Ulla ja nende poeg Simo. Uue ja moodsa elumaja teisel, pargipoolsel korrusel. Nende talvine eluase oli avar ja valguserohke. Mööbel hele, raamaturiiulid ja klavergi, rääkimata seinte pastelltoonidest. See oli Ulla maitse ja ta rakendas seda Harju mineviku süngete toonide eemalepeletamiseks. Ta tegi seda meisterlikult, ise hele ja igisuvine. Võib-olla vajas ta vaheldust oma sünnikodu väärikale tumedusele.

Ullast tuligi, et Harju tänas taevast, kes oli juhtinud neid kokku. Ta ei osanud enesele kujutleda ideaalsemat elukaaslast. Ta teadis, kui nõudlik on ta iseenda ja oma lähedaste vastu. Isalt pärines ta suur inimputukate mõistapüüdmine, kaastunne ja andestamine kõigile, kes asusid temast eemal. Aga samas ka dogmaatiline rangus ja mõnikord mõistmatuski nende vastu, kes seisid iga päev tema ümber. Puudused nende juures olid andestamatud. Ka tema enese juures. Vahel hakkas ta juba pelgama, et muutub aastate möödumisel täielikuks askeediks. Inimlikud väiklused olid Harju Kiviloo saatan.

„Ehi ennast sellega, mis sinul on," oli tema moto. Ta oli palju juurelnud nende sõnade kallal. Ta oli jõudnud selgusele, et iga inimene omab seda, millega end ehtida. Iga inimene, ka üsna vaene vaimult ja andeilt, on nagu rikkuste salv. Ainult väga vähesed oskasid oma rikkusi näha ja veel vähesemad ennast ehtida. Nad haarasid ahnelt välise kassikulla järele, kuhjasid seda kõdunema oma kirstudesse ja panipaikadesse. Sellest sai suur räbalahunnik, millega nad askeldasid, kibedad ja pettunud, kuna õiged kuldtaalrid jäid kirstupõhja unustusse. Jäid igaveseks ja tuhmusid ning inimene ise elas oma päevad vaesena ja räpasena.

Nad otsisid maailmast teab mida, oskamata tulla iseenese juurde, kus oli kõik. Jumalgi ei olnud mujal.

Sel suvel oli Harju uuesti — ja vist esmakordselt täieliku süvenemisega — lugenud nende kakskümmend aastat tagasi alustatud kirjavahetust. Teda oli hakanud vaevama saatuse nii nähtav juhtimine kahe inimese elu kujundamisel. See suunamine, reeglipärasus — nii on kõik

määratud — võttis neilt endalt nagu inimese liha ja vere. Järsku nägi ta endid hüpiknukkudena, kelle ühtki liigutust ei juhi nad ise. Ja temas tõusis hirm.

Tolle õõnestava tunde mõjul hakkas ta kahtlema ka oma usus ja iseeneses. Võlts ja ebakindel tundus see kalju, millele ta oli ehitanud oma koja. Ta tõrkus äkki elu ees nagu noor loom, keda viiakse kevadisele rohumaale. Ta tõrkus kõrgema võimu vastu, sest nii ei olnud ta kõike kujutlenud. Aimuslikult tõdes ta, et tema pole määratud olesklema rasvumiseks päikesepaistelistel söödamaadel. Kas see oli usumehe salajane kutse märtritee võitluste, kannatuste ja pühadusest osasaamise poole?

Võib-olla tuli see isa teekonnast itta ja lõpust, mille raskust ta ei osanud ette kujutada. Võib-olla ema kannatustest, ta tühjast kõhust Tallinna pimedas keldritoakeses. Või ta õdede-vendade saatusest, kaosest, mis neid mattis. See oli Kellegi sõrmega näitamine tema poole: inimene, kes oled sina?

Ta oli palvetanud hardalt ja täie hingega — ta palve ei küündinud kuhugi. Ta oli murdnud ise pühitsetud leiba, oli vastu võtnud seda teistelt — selle küljes polnud õnnistust. Kuidas saaks ta minna niiviisi kaitslisse, kuidas kuulutada armusõnumit, kui kõik tundus mõttetu, võlts. Hoolimatus lasus ta ümber ja tuimus mattis teda. Kolm aastat muretut, loomulikku elu.

Jah, see oli see! Ta vajas äratust.

Ta oli tahtnud kõnelda Ullaga. Kuid päevad möödusid ja hämmastudes koges ta, kui vähe nad üldse kõnelesid teineteisega. Kui pealiskaudselt, nagu poleks neil enam midagi öelda. Mõistev naeratus, heatahtlik viibe, hellitavad käedki — jah, need võisid asendada sõnu, kuid mitte täiesti. Kas nad olid oma elu ette tühjaks kirjutanud? Kas nende elu oligi ainult see paks köide Heikkila mõisas? Ja ülejääki sellest elati nüüd koos? Rutiini.

Nii ühte poleks tohtinud võib-olla kasvada.

Või polnud nad seda? Või ajas Harju rahutus juuri ja võsusid, millest kasvas padrik — ühel päeval neid mõlemaid jahmatav umbpadrik, mida enam vahe kirveski ei puhasta?

Ulla oli hoomanud mehe kaugenemist ja kindlusetust. Ta pidas seda vanemate süüks. Ta mõistis hästi, et Harju ei saanud kunagi päriselt koduneda Heikkila vanade hõngudega, mis kujutasid temale — tõsi küll — sidet eelkäijatega. Ja ta ema ning isa. Ta püüdis olla vahendajaks, kuid Harju oma tõrksuses tõmbus eemale. Ta jäi võõraks, ta nagu soovinuks seda.

Need on sõja-aastad, mõtles Ulla, mineviku varjud.

Ta oli olnud liigutatud, kui Harju luges nende kirjavahetust. Aga lugemise mõju kujunes oodatust vastupidiseks. Harju istus tunde süngena. Isegi Simo rõõmsate kilgete peegeldus ta näkku oli lühike ja kiiresti hajuv. Nad olid küll endiselt suured sõbrad — isa ja ta kolmeaastane poeg —, kuid Simogi ei suutnud teda kiskuda endisse tantsiva karu hoogu. See oli alati olnud Ullale tervituseks juba trepikojas — väikese karu rõkkavad kilked ja vana looma lõbus mõmin. Sel sügisel ootas Ullat ukse taga aina vaikus: väikemees askeldas oma mängukannidega ja suur istus raamatute taga, kus polnud lahendust tema probleemidele.

Nii ei olnud ta doktoritööst küll midagi loota.

8

Ka sel päeval ootas Ulla läbi ukse nende naeru, ehkki teadis ette, et seda ei kuule. Aga ta ootas, kindel, et kunagi ikka kuuleb. Et astub tuppa, mis on jälle tulvil rõõmu nagu tantsivat päikesevalgust.

Ta oli väsinud. Mitte soome keele tundidest gümnaasiumis — ta valitses oma ainet ja õpilasi hästi —, vaid koosolekust eelmisel õhtul. Ta oli muutunud seal teravaks — üllatuseks iseendale —, keeldudes kandideerimast juhatusse. Teda oli püütud tüütuseni mõjutada. Missugune löök see olevat organisatsioonile! Kas ta siis tõesti enam kuidagi ei saa rakendada oma andekust ja energiat, oma sädelevaid vaimuomadusi üldsuse huvides? Ta ütles — ei. Mõistetagu tedagi. Ta ei võinud oma eraelu ja kohustusi ka mitte päriselt seltskonna ja organisatsioonide vastu vahetada. Kindlalt oli ta otsustanud eemale jääda paljust väljaspool kodu. Oli seda juba teinudki ja tundis rahulolu.

Elu kodus pidi muutuma jälle rohkemaks käeviibete vahetamisest uksel.

Ta oli kahekümne kaheksa aastane sportliku rühiga naine nagu palju noori soomlannasid. Kuid temas oli säilinud maa värskus ja lopsakus.

Ta süle oli täis sügislillede kirevust — üllatust Harjule —, kui tõstuk viis ta üles.

Ja täna valmistas mees üllatuse temalegi: läbi ukse rõkkas kahe karu mäng!

Simo jooksis emale hooga vastu, kuna Harju jäi selili vaibale. Tal oli piinlik, et Ulla leidis teda tavalisest olekust väljas. Ta pani paksud sarvraamidega prillid ruttu ette tagasi.

„Lilled! Kust sa said need lilled, ema?“ hõiskas Simo. „Nii palju lilli!“

Nende tähendust ei taibanud Harjugi. Ta ajas end aeglaselt püsti. Ta liigutustes — ehkki oli sündinud ja kasvanud linnas — märkas igaüks maamehelikku nurgelisust.

„Lilled on isale!“ ütles Ulla.

„Isale? Miks?“ ei mõistnud Simo.

Ka Harju ise ei mõistnud. „Minule?“ imestas ta. „Pole ju — ei ole ometi mingi tähtpäev?“ Ta oli kohkunud. Unustamised kohutasid teda ikka. Ta ei taibanud minna naisele vastugi.

Ulla ruttas teda kaisutama, naerdes lõbusalt. Jah muidugi, ikka oli see naine, kes pidi jooksma tema juurde, võtma tema käegi, kui ta oli selle ära tõmmanud. Mis küll juhtuks, kui Ulla ajaks ennast ühel päeval oma Ulla Heikkila uhkuses sirgu? Issand küll, ole ise armuline, mis siis juhtuks!

Süütunne kõditas Harju kurku. Ta oli seda varemgi tundnud — hääl muutus ainult karedamaks, enesealanduseni see aga ei viinud. Ta nõudis naiselt piiblikäsu täitmist: ole allaheitlik oma mehele. Kas see tuli alaväärsustundest, nagu ei suudaks ta eesti kodakondsus enam vaekausse tasakaalus hoida?

„Avagu Kõigevägevam ise mu silmad!“ pomises ta vaevukuuldavalt. „Püüa mind mõista, püüa olla kannatlik, armas naine! Ma loodan, et see läheb üle. See kõik, kui Tema mind valgustab. Vahel on mul tunne, nagu oleks keegi meie elu pooleks lõiganud, keegi võõras, ja meid teineteisest lahutanud.“

Ulla silus ta korratuid juukseid, lilled alles süles. Hellusega surus ta ennast vastu elukaaslast, kelle liikmetesse olid sõnad toonud kangestuse.

„Ma ei tea, ma ei tea, mis see on,“ kordas mees.

„Ära muretse, igaühele meist on teatud päevad hallimad. Püüan nüüd olla rohkem sinu ja Simoga.“

„Jah, aga...“ kõhkles Harju. „Olen väsinud ja ometi tunnen, et midagi seisab ees. Midagi, mis vajab suurt jõudu.“

„Sinu doktoritöö.“

„Võib-olla. Vahel kardan, et ma pole selleks veel küps. Põhi oleks nagu nõrk ja usk — väikseks jäänud. Kas ma olen enesele üldse õige ala valinud?“

„Ma ei tunne kedagi, kes sobiks sinu valitud teele paremini. Mitte kedagi. See siin võib-olla, kui saab kord meheks!“ osutas Ulla hõlmas vallatlevale pojale. „Temas on sinu järjekindlust.“

Nii oli hea rääkida, ehkki Harju tundis, et ta süda jääb endiselt raskeks.

Nende pealelõuna kujunes meeldejäävalt hubaseks. See sulatas palju Harju jäikusest. Simo naer rõkkas tubades. Ulla istus klaveri taha ja mängis. Mõtetes, õnnelikuna. Kui ta vaatas Harjut, sädelesid ta silmad kelmikalt.

See on lilledest, mõtles mees. Ta ei suutnud mõistatada nende tähendust.

„Kaua aega tagasi, neli aastat tagasi," oli Ulla lausunud.

Neli aastat tagasi... Nad olid siis abielus. Harju viibis oma rühmaga Karjala rindel. Oktoobri keskel. Kas nad ei läinud siis just ette? Muidugi, ta oli saabunud puhkuselt. Oota, oota — ta võis olla veel puhkuselgi. Kuupäevi ju ei mäletanud enam. Täna oli 17. oktoober.

„Krüsanteemid — nagu matuselilled."

Samas ta aga vaikis — nii poleks tohtinud öelda.

Ulla katkestas mängu. Harju tunnetas, kuidas sõnad olid teda puudutanud. Naine vaatles õisi ja paitas krüsanteemide jahedat hõõgust.

„Sügislilled on niisugused," vabandas ta. „Mina lootsin, et sulle meenub — oled nii tundeerk oma karulikkusele ja tähelepanematusele vastamata. See päev neli aastat tagasi tähendas elu. Sinu viimane puhkusepäev enne rindele sõitu."

Ta vaatas Harjule otsa, silmis niiskus.

„Sa mõtled — Simot!" taipas mees. Oh seda Ullat, tema naist, tema varandust!

Naine noogutas. Ta sõrmed liikusid klaveriklahvidel — helid sadasid nagu vaikne kevadvihm. Ta saatis nendega oma sõnu.

„Simo on nüüd juba üle kolme aasta vana. Ja kord sa soovisid endale kaksteist last... Muidugi meil oleks ju aega, aga..."

Harju sirutas käe naisele vastu. Õnnelik soojus kees temas üles.

Neil oli aega ainult neli tundi, enne kui uksekell helises.

9

Eigo teadis, et sõit viib Ratakatule. Ta tundis läbitavaid tänavaid neid nägemata. Kui sõiduk peatus ja teda käsutati välja, hakkas ta selgemini aimama olukorda, ja see oli järjest ebameeldivam. Ümbruski — tihedalt vanglaautodega täidetud kinnine hoov ja sügisöö

taeva poole tõusvad trellitatud akendega müürid. Ainult üksik aken maja tänavapoolses tiivas oli valgustatud.

Mõtete ja tunnete virr-varrist ning võõrast ümbrusest segatuna ei suutnud Eigo enesele kuigi täpselt meelde jätta uksi, koridore ega ruume, mille kaudu kulgesid ta edasised sammud. Ehitus tundunuks talle tühjana, kui ta poleks teadnud kõikide poliitiliste politseide tava vahialuseid üksteisest eraldada. Niipalju ta taipas, et siirduti hoone tagumisse tiiba.

Ka siis veel, kui ta nägi pooleldi erariides vangivalvureid ja kitsaid koridore nummerdatud ustega, oli ta nii naiivne, et ootas ülekuulaja laua ette jõudmist. Ta ei pidanud ennast arreteerituks, ta ei näinud selleks põhjust. Aga kui nad seisatasid kongi ees, mis kandis numbrit 251, plahvatas temas viha.

„Mis te mõtlete sellega?" käratas ta pikale, tiisikusehaige välimusega saatjale. „Tuletage meelde oma sõnu kümnest minutist!"

„Me korraldame asja kohe."

Valvur keeras ukse lukust lahti.

„Tehke kiiresti!" ütles Eigo. „Siit uksest mina sisse ei astu!"

Teda haarati hoolimatult turjast. Varasemate kogemuste tõttu ei üllatanud vägivald teda. Ta oli seda nagu oodanudki. Ta rabas enda järsu tõmbega hoidjatest lahti ja virutas rusika pika saatja näkku.

Lai irvitus löödu suul kastus punaseks. Mees prantsatas vastu seina:

„Kaabakas!" ütles Eigo rahuldustundega, kui jõhkrad hoobid surusid ta ukseavast läbi kongi. „Kohe käpad küljes nagu Venemaal!" Uks langes kinni, vajutades sordiini häältemelule ja vandumisele, mis ta löök oli esile kutsunud.

Ta seisis keset kongi ja mõõtis seda pilguga. Ah niisugune siis — kolm korda kolm meetrit! Määrdunud ja täiskritseldatud rohelised seinad. Trellitatud aken üleval lae all. Raudvarbadest magamisase seina küljes. Koos õhukese madratsiga üles pööratud ja lukus. Teises seinas puutool, radiaator. Ei mugavust ega ülearust ruumi. Laest tilgutas ähmast valgust võrestatud lamp, mille kustutamine toimus väljast.

Iga kongis ringitiirutatud hetk suurendas Eigos viha ja kibedust. Möödunud sõja-aastate kaotused ja kannatused keesid temas purustava ristlainetusena. Kõik see, mis seni oli igapäevase elu varjus nagu kaane all. Kui hea oli olnud ennast petta, et kõik on möödas, valu on taltsaks saanud ja surnud.

Ta kuulis üha hääli koridoris.

Ei, nii see ei lähe! Ta elu on pooleli, elu, mida kellelgi pole õigus segada. Homme avatakse kunstinäitus. Soome kolleegid ootavad teda praegu „Lallukkas". Mis õigusega teda siia veeti?

„Hei!" tagus ta rusikaga vastu ust.

Hääled koridoris vaikisid. Eigo lõi uuesti, kahe rusikaga. Uks liikus natuke, tekitades kolinat, mis pidi kostma kaugele. Klapp vaatepilul logises. Ta katsus sõrmedega läbi kitsa ava raudvarbade vahel, kuid ei saanud katet pilult. Kui ta oli enese juba kuumaks tagunud, liikus klapp ja keegi vaatas sisse.

„Nõuan, et mind kuulatakse kohe üle!"

Uks tõmmati järsult lahti ja ta seisis valvuritega vastamisi. Nad kõik olid relvastatud, ehkki osaliselt erariides.

„Tahad sa kusele, et vait ei oska olla?"

„Tahan teada, kus on mehed, kes tõid mu siia?"

Valvureile valmistas ta südikus lõbu. Võib-olla ka tema äsjane rusikahoop. Soomlasele imponeerib niisugune käitumine.

„Üks plaasterdab nina, teised läksid arvatavasti uut kaupa tooma!" ütles nendest keegi. „Tubli poiss, aga meiega vaata ette. Meie lõhume su sihverplaadi ära. Sellesama võtmekimbuga saad üle ninajuurika, kui küsid. Perkele!"

Neid oli kolm — kasimatu välimuse ja pika habemetüükaga keskealist jõhkardit. Lähima hambutust suust levis joodud kõlni vee mõrudat lehka. Teine, kogukas rippuva õllekõhuga sell tõukas vormimütsi suurejoonelise liigutusega kuklasse. Ennast uksepiidale nõjatades vajus ta käsi revolvritupele. Ta käitumisest hoovas filmilikku ja kontrollitult tehtut. Heledad, peaaegu värvitud silmad pulstunud takuse juuksesasimiku ja madala soolatüügastest mügerliku lauba all ootasid. Kabuuri mustal nahal asetses suur vigastatud käsi kahe puuduva sõrmega nagu hoiatusmärk.

Uksel seisva paari vahelt trügis esile kolmas, säärsaabastes tüüp. Nagu saabastes kass! leidis Eigo. Kogu ta olemuses oli kassilikku painduvust, liigutused pehmed ja sujuvad. Nägugi oli tume ja pilusilmaline, mustad juuksed õlist läikivad. Temas polnud midagi põhjamaist. Rippuvaid küürakaõlgu kattis sinine avar tööpluus, mis lotendas üle pükste nagu venelasel. Maskiline naeratus näol, libistas ta pikkade mustade küüntega sõrmed üle Eigo käise.

„Ära aja käppasid ligi!" ütles Eigo hoiatavalt.

„Sinna pole midagi parata, see on meie maja komme!" teatas hambutu. Tema oli see, kes kõneles ja näis teisi käsutavat. „Tee kähku, Kolja!" viipas ta kassile. „Ja sina ole üsna rahulik!" pöördus ta tagasi Eigo poole. „Kui kavatsed hakata meie ninasid sisse koksima,

siis — perkele, me pühime su sihverplaadi numbritest tühjaks! Vana Jannu ei tee sinusuguse tümikaga nalja!"

Eigo oli jahmunud. Praaliv ja iseteadev jõhkrus tundus talle uudne. Piinamised, mida ta oli kogenud Venemaal ja Siberis, olid juhitud teistsugusest voolust. NKVD volinik oli olnud lunastuse poole rabelev õnnetu — ta hingeõnnistus kõrbes põrgutulel, kuni ohver veel elas.

„Nõuan kohest ülekuulamist! Mind toodi selleks siia!"

„Soo, soo!" naeris hambutu. „Või ainult selleks! Aga teisel koksab ninaluu sisse! Voi perkele, missugune puhas löök! Oled sa Karjala kandist, et nii äge? Meie peame su kõigepealt läbi otsima, küll homme räägid härradega. Need põõnavad praegu issanda rahus nagu sigudikud. Perkele herrat!"

„Tahate öelda, et pean siin hommikuni ootama?" teravnes Eigo hääl uuesti.

Nüüd naersid nad kõik.

„Sa vist ei tea, et oled Valpos!"

„See pole veel NKVD!" vastas Eigo.

„Ära hakka teenima!" pahandas hambutu. „NKVD — mis sina sellest tead! — Keera kähku taskud pahupidi, ja — lips kaelast ära!"

Ehkki toiming oli Eigole vastik, pidi ta ennast valitsema, kui kassi sõrmed sorisid ta taskutes. Kaasasolevad esemed — rahatasku, käekell, kamm, küüneviil — asetati toolile hunnikusse. Kaelasidegi. Ja siis tuli ootamatus: valvur lõikas ta kuue eest nööbid ära.

Eigo taandus üllatunult vastu kongi tagaseina.

„Jäta ninaluud rahule!" hoiatas hambutu.

„Ma ei ole vang!"

„Ega me sind raudu panegi! Nööbid tulevad maha, sellest ei pääse. Ole härra, missugune soovid, aga oma pükse pead meie majas ise hoidma!"

Valpo vangla! Ta viibis Valpo vanglas pätikarja meelevalla all! Vihahoole vaatamata tahtnuks naerda. Toreda näo teevad ta soomlastest kolleegid, kui ta sellest neile homme jutustab!

Püksirihm vuhises toolile, nööbid kukkusid kassi pihku. Ei, see polnud enam nali! Ta tuju langes nullini.

Õllemagu vahtis teda oma värvitute silmadega. Kui Eigo käed jäid püksivärvli külge, pööras ta rahuldatult pilgu ära. Kolme sõrmega kämmalgi vabanes pingutusest revolvritupel.

Kass korjas Eigo isiklikud esemed sülle ja hambutu avas lukustatud keti seina küljes: rauast voodiraam magamisriietega — õhukese madratsi ja armee villase tekiga — vajus alla.

„Tee koduseks ja põõna hästi! Aga kell kuus hommikul olgu jalad tagumiku all tagasi, see on meie maja komme!“

„Valvake parem, et see Venemaalt tulnud pätt mu rahale päkkasid silma ei pane!“ vastas Eigo teravalt.

„Kuidas sa julged ütelda ühe Valpo ametniku kohta!“. Hambutu mõruhajuline sülg pritsis Eigoni. „Pätt — kes on pätt! Mis sa üldse kommunistidest arvad, sihuke valge vereimeja! Seda sa oled, siia teist-sugust kaupa ei satu. Venemaalt tulnud! Spioon oled või?“

Teised kaks olid lähenenud.

„Seal varastatakse saapatalladki käigu pealt alt — seda tean paremini kui teie!“

„Oled sa seal olnud?“

Eigo taipas, et on avaldanud liiga palju. Nägudel helkis uudishimu. Hambutu suu seisis valla, nagu ootaks suutäit, mille peab näljase rongapojana õhust haarama.

„Ja mis siis kui oleksingi! Eks küsige temalt!“ noogutas Eigo kassi suunas.

Viimane oli langetanud pilgu ning ta tume pale läikis süngelt. — See võib magamisel noa kergesti ribidesse torgata, mõtles Eigo.

Kui nad pöördusid minema, sosistas hambutu talle kõrva:

„Ta on ju tumm.“

10

„Ta on ju tumm.“

Tum-tum-tum — kajas Eigo kõrvus. Raskelt, nagu kukuksid suured kivimürakad sügavasse vette. Laipu loobiti kuristikku, kõvakskülmunuid kui halge. Kaarnaparved sööstsid allaheidetuile järele, niipea kui kandjate käed vallandusid korjuse küljest. Pidid olema tugevad ning vahedad nokad noil lindudel oma pidulauda asudes. Juubeldav kisa kajas kuristikus nagu naer hullumeelse hiiglase kõris...

Eigo istus magamisnari servale. Niisiis — tema oli vang! Ometi siinsamas müüride ja trellitatud akende taga elas vaba linn, vaba maa — Soome, kuhu temagi oli põgenenud kord tormivarju. Selle poole õli ta kodumaa rannalt tõuganud paadi ühel pimedal ja tuulisel ööl. Soome ja vabadus kujutasid siis lahutamatut mõistet.

Eigo keha kattus äkki higiga. Kui see on — eestlaste asja pärast? Kas ta mõtlemisvõime oli kolmeaastase rahuliku eluga täiesti mandunud, et see vilksatas ta ajju alles praegu? Ometi oli esinenud küllalt

hoiatusi möödunud aastate kestel. Seiku, mis viisid unerahu, milles mõte rabeles linnuna püünises. Nagu üksikute kodumaalt põgenenud eestlaste väljaandmine nõukogude võimudele. Tõsi, enamasti puudus suust suhu liikuvail teateil ametlik kinnitus. Aga esines ka lühikesi teateid ajalehtede must-valgel, et põgenikud on antud üle N. Liidule rahulepingu selle ja selle paragrahvi alusel.

Siis — baltlaste väljaandmine Rootsist! Noored poisid, kes olid põgenenud Kuramaa kotist enne selle lõplikku purustamist Punaarmee poolt. Et see toimus peale vaherahu allakirjutamist Euroopas, siis nimetati neid sõjaroimariteks. Vaba maailm ohverdas noorukid, kelle süü seisnes ainult selles, et nad armastasid oma rahvast ja kodumaad. Ka nemad olid uskunud tõdedesse, mille kaitseks Lääs haaras kord relvad...

Mis oli saanud nendest tõdedest?

Kes oli kaotaja sõjas, mis maksis rohkem kui veerandsada miljonit inimelu ja jättis maha üle kolmekümne viie miljoni vigase? Kaotajaks oli inimvabadus, inimvaim. Kui palju elusid neelas sõda edasi, seesama lõpetamata sõda, mattes kõik lipukirjad häbisse, alandusse, reetmisse.

Tammus Hurmi arreteerimine. Miks — kui ta seisis nende teenistuses? Kas nad aimasid ta kaksikmängu? Ta uskus tundvat Tammust kõikidele tolle veidrustele ja rahutusele vaatamata. Ta teadis, et sõber võis olla vait nagu haud. Mis ajas teda paljastama ennast Eigolegi? Kas mingisugune eelaimus? Mõni kogemata langenud vihje Valpos, mille viis meelt lasksid mööda, kuid kuues talletas erksana?

Tammus viibis kindlasti siinsamas majas.

Mis see oligi praegu — tasased kolksatused kuskil teisel pool müüri? Eigo kõrvad olid püüdnud need kinni juba enne, mõistmata, et neid võib tekitada inimene. Morse? Löögid radiaatorile, vangide tavaline side.

Ta jälgis kolksatusi, suutmata neid järjestada mõneks sõnaks, mõneks tähekski. Need lisasid ainult kibedat, kaineid mõtteid tükeldavat ärevust.

11

Väino Kurmik ja Arnold Sooväli said sõpradeks juba esimesel kohtumisel. See toimus 1943. aasta sügisel Helsinkis. Täpsemalt — „Mustas Karhus“ — eesti vabatahtlike populaarseimas restoranis, mis pakkus kaevikuporist puhkusele tulnud kodutule sõdurile hingesooja

ning vaheldust. Kas siis ootavate avalike naistega või kaklustega sakslaste, eestlaste ja soomlaste vahel.

Arnold Sooväli oma kaaslastega oli äsja saabunud üle mere. Nad nautisid Soome lahe põhjakalda elu ning vabadust. Vaatamata sõjaaastatele avanes neile Helsinkis maailm, mille venelaste okupatsioon oli Tallinnas kolm aastat tagasi hävitanud.

Loomulikult külastasid nad enne välihalli selgatõmbamist ka „Musta Karhut". Nad olid näljased, kuid soomekeelne söögikaart jäi neile lahendamata mõistatuseks. Seepärast pandi 800 marka lauale ja anti sõnaraamatust õpitud korraldus:

„Ruokaa!"

Ja seda siis kanti neile ette, taevas halastagu! Juba taldrikute, nugade, kahvlite ja lusikate rodu ajas nad segadusse. Järgnes igasuguseid salateid, mille värviküllus segunes mõistatuseks supi, praadide, kartuli ja juurviljavaagnate ning kastekannude hõbedas. Kandamite kokkuvool aina jätkus.

Arnoldil valgus suu sülge täis ja higipisarad laubale. Ta pidas heast söögist maailmas rohkem lugu kui kõigest muust kokku.

„Paneme sisse, mis sest järjekorrast!" õhutas ta.

Rannapoisid teadsid, et Arnold polnud mats. Mõõdetud rahulikkus väljendas elukogenud meest. Ta kandis lillelist kaelasidet, lillelist rätti rinnataskus ja tärgeldatud särgikraed. Ta nägu oli lahedast toidust lai ja klaar. Ometi sobis ta meretuultest karedate kaluripoistega hästi. Selline õnn ei langenud osaks igaühele. Tal oli olnud kaasas viina, jah, kuid sellega ei saanud rannas sõprust osta. Ammugi mitte okupatsiooniaegse rahaga. Arnold Sooväli muutus aga teiste soosikuks, kui vaevles merehaiguses.

„Ärge vaadake viltu Looja näputöö peale!" ägas ta. „See pole minu süü, et meistriteosest on välja kukkunud mannetu öök-inimene. Näe, iseenese silma all lähevad sooled kajakate nahka!"

Mahukas magu jäi talle mereteekonnalt siiski alles, sest „Musta Karhu" köögi meistriteosed kadusid sinna läbisegi nagu ahju. Ta hakkas ägisema, ajas vahete-vahel oma ülakeha liudade kohal sirgu, pühkis higi ja ahmis paar sõõmu õhku. Siis vajus uuesti toidu kallale, nagu poleks seda näinud kümnel aastal.

Istujad lähemates laudades jälgisid vaatemängu naeruturtsatustega. Rannapoistel hakkas toit piinlikkusest suus ringi käima. Ainult Arnold, see härrasmees ja Looja peen näputöö ei lasknud ennast häirida. Ta päästis valla nööpe ja laskis järele püksirihma.

Siis kuulis enese kõrval kellegi irvitust:

„Perkele, niisugune põhjatu aam laostab Soome armee!"

„Ära vaata viltu Jumala näputöö peale!" vastas Arnold vagalt, ilma et oleks silmi taldriku kohalt tõstnud. „Mul toitlustaja koht ootamas! Kevadeni peab vastu, siis kargan Rootsi."

„Või niiviisi!" põristas võõras üllatunult. „Säh, katsu käppa! Minu nimi on Väino Kurmik. Või kevadeni ja siis Rootsi! Perkele, ära ütle, et mehe pea muud ei jahvata kui tatti. Värskelt tulnud vennad? No nii. Seebikivi hinnad pole Eestis alla kukkunud? Viisin eelmise puhkuse ajal mõne tünni. Härra elu, tohluta rahaga, kuidas viinatulest kuum mõistus jagab!"

Sissejuhatus oli küllaldane Väino Kurmikule lauda istumiseks. Ta kandis Soome armee vormi, mis oli valmistatud ohvitseri vormiriide peenest kalevist, ehkki ta ise oli lihtne reamees. Ei, siiski kapral, ja ta tegi selle kohe kõigile oma tõmmuverelise temperamendiga selgeks. Ta oli kogukas mees — umbes Arnoldi kasvu — suurte kõrvadega. Ta näos domineerisid naerupalistusega ümbritsetud suu ja kaks naaskelteravat musta silma. Väino Kurmiku juurde kuulusid veel rahutud, jutu ajal hüplevad käed, millest pidi julgeoleku pärast eemale hoidma. Ta liigutustest hoovas jõudu, samuti ta häälest. See oli tavaliselt jäme ja põrisev, üllatunult aga kõrge ja kriiskav, nagu kasutaksid ta kõri kaks erinevat isikut. Mõtete nobedus viis ta tihti kriiskavate toonideni.

„Mis kuradi mehed te olete!" hüüdis Väino, kui oli lasknud pilgu üle laua. „Viinatilka nina all polegi — vanaema matate või? Mehed kasvult nagu metsapullid, aga elada ei oska! Siin käib see asi teisiti — esiteks visatakse aanispitsid sisse, siis lüüakse mõnel sakslasel silm lillaks. Voi saakeli, olen ma ka mehi kohanud, aga mitte sihukest rohuneelajate väge!" „Hei!" hõikas ta kelnerit.

„Oota, oota!" ehmus Arnold. „Meil pole ju rahagi — sööme enne ikka kõhud täis. Ega keskkohta või jätta niiviisi, et paistab läbi."

„Küsi ometi arve! Palju sa seda nuhtlust ihhu puugid! Et saaksid veel naisterahva peale ära kasutada. Ei, vend, liiva valad! Higina valad liiva, nii et nuta!"

Arve oli ootamatult väike, jättes kaheksasajast margast poole viinale. Ja seda toodi nüüd Väino Kurmiku tellimisel igast neljast küljest.

„Tsummadi-tumm, põm-põm!" hõiskas uustulnuk. „Andke nüüd puurohule valu, sest õhtu läheb ruttu ja linnud lendavad fritsudega teki alla. Isegi soome naisterahvas peab saksa ersatsist lugu! Või tahate minna rindele nagu elajad ja kraapida Rajajõe kaldal savi, kui Katjuša teiselpool jõge lõõritab. Valjuhääldajast, noh! Või arvate, et Venemaal naisi polegi. Oi-oi! Kui ikka laulab ja kutsub, perkele! Ja

lasta ka ei tohi, sest — pole laskemoona. Iga pauguga pead tapma, muidu oled välikohtu all mis plaksub. No vennad, põm-põm, kas asume jahile? Pummadi-põm-põm, see on muide mu hüüdnimi, kui mõni nolk veel ei tea. Korpraali Pummadi-põm-põm! Kas võtame need siitsamast kõrvallauast, üsna särtsud tükid paistavad!"

Ei, daamid ei soovinud nende lauda tulla. Nemad juba tundvat hõimuvellesid!

„Hästi! Soome naise ees ma põlvitama ka ei hakka, kui seda kellegi teise ees pole teinud. Perkele, kas mul enese pärast on häda! Ei ole. Aga teie, piimaninad, teist on mul hale! Ja sinust eriti, vana aam. Mille eest te peaksite niiviisi sõtta minema! Mille eest, ma küsin, peaksite kaitsma Soome maad, valama oma verd ja soolikaid Karjala kannasel, kui üks Helsinki naine on nii vastutulematu. Siis pööra või ots ümber ja hakka Katjušat kaitsma. Tema vähemalt lubab midagi!"

Ta rääkis palju. Teised istusid ta käte vehklemisulatusest väljaspool ja kuulasid nagu loengut. Rinne, soome naised, äri. Hääl paisus viinast ja käte hoog tõusis, nii et kelneridki hoidusid aupaklikku kaugusse. Ometi tabas ta uljas rusikas üht roogadega täidetud kandikut ja paiskas selle üle põranda laiali.

Ettekandjad jooksid rüsinal kokku. Külaliste hulgast kostis hüüdeid. Laudkondki tõusis eesotsas Arnold Sooväljaga.

Rahulikult istuma jäi ainult kapral Pummadi-põm-põm.

„Olge ettevaatlikum!" käratas ta üle õla. „Mis härrasmeeste joomakoht niisugune on, nagu loomaaed, kurat! Mitä tämä sotku maksaa?"

Ja enne kui keegi jõudis milleski seisukohta võtta, viskas ta peoga sajalisi rahapabereid purunenud nõudele. Kelnerid vabandasid ja kummardasid ning põrand pühiti puhtaks.

Väino Kurmik oli aga äkki viinast tüdinenud. Ta tühjendas küll veel mõned klaasid, kuid siis tõusis ja hakkas laudade vahel ringi kõndima. Ta järsust süngest olekust aimasid teised halba. Ta noris, ähvardas sakslasi ning tülitas daame. Kümne minuti pärast oli ta tagasi, käevangus rohkesti värvitud naine.

„Lähme," ütles ta Arnold Sooväljale, „sellest meile kahele sissejuhatuseks jätkub."

Arnoldi lai nägu oli hiiglaslikust söömingust punetama löönud. „Kui lähme, siis lähme."

Nad sõitsid taksoga kuhugi teise hotelli. Seal tehti neile selgeks, et vabu tube ei ole. Ka mitte suure lärmi, ähvarduste ega sajaliste eest, mida Kurmik hakkas vehklevate kätega lauale laduma. Arnold taipas niipalju, et tõeline põhjus oli milleski muus. Et nemad olid purjus ja

portjeed kained. Seda näis taipavat Väinogi ning ta vandus maad ja taevad kokku.

Hotellist väljudes jahmatas ta Arnoldi soolasambaks. Ta ulatas soomlannale viiesajalise rahapaberi ning lõi talle siis käega vastu nägu.

„Käi põrgusse!"

„Ära pane kätt Jumala näputöö külge!" pomises Arnold hädiselt. Tänavanurgal jälgisid stseeni kaks politsenikku. Naine jooksis nuttes minema, raha vastu põske surutud.

„Ma neid linde tunnen, perkele!" vandus Väino. „Mees rindeporis, lapsed jäetakse vanaema hoolde ja ise — hullallaa! See kardab võmmi nagu tuld. Kardab soomlasigi. Häbeneb. Aga sakslased ja eestlased, noh, välismaa peenem kaup. S-saatan! Mul endal jäi noor naine Eesti, arvad, et ma ei tea. Hilberdab sakslastega. Niisuguseid linnukesi näen ma siin igal õhtul. Käin hotellitoas ära, annan viiesajalise valurahaks pihku ja siis tohlutan vastu vahtimist. Enne sõiman läbi, et mäletaks ja hakkaks natuke mõtlema. Lähme, mis sa oma põlvedest lõdistad!"

Ta hüppas taksosse ja tõmbas Arnoldi kaasa.

„Tead sa, kui oma naine tassib abieluvoodi võõraid täis, no siis ei hooli enam millestki! Siis ei maksa sõda ega elu enam viit penni kah. Oled sa naisemees olnud? Ei. Noh, siis sa sellest palju ei jaga. Hei!" hõikas ta autojuhile. „Pitää nyt silmät auki ja muista se — kunnollisia tyttöjä vaan!"*

Väljas oli pime, pisut vihmane oktoobrikuu öö. Valgus langes laternatestki märgadele tänavakividele hallilt. Linn seadis end öörahule. Oli näha ainult üksikuid sõdureid, vihmakuues politseinikku ja teineteise külge liibunud ruttavat paarikest. Takso pööras aeglaselt Mannerheimi teele.

12

Sirutades hubase kaminatule ees reisist väsinud liikmeid, meenus Arnold Sooväljale nende esimene tutvumisõhtu. Meenus palju hilisematki. Vabatahtlik sõjaväeteenistus ja põgenemiskatse Rootsi, mis lõppes vanglas. Siis tuli rahu, tsiviilelu ja äritsemine, milles nende õhin kaugete randade järele hajus. Leiti, et Soome on elamiseks just õige maa — armuline täitma nende taskuid ja hoolitsema härrasmeheliku

* sm. k. — Hoia nüüd silmad lahti ja pea meeles — ainult korralikke tüdrukuid! — Toim.

söögilaua eest. Kuni ellu tuli krahh, mis varjutas kõik helged perspektiivid: kapral Pummadi-põm-põm langes raskelt ühe naise võrku. Ja häda ning õnnetuse tipuks kõndis ta Liisaga altari ette.

Seda oma elu mustimat päeva ei suutnud Arnold iialgi unustada. Samuti nagu ta ei saanud aru Väino teguviisist. Sõdurilesk, värvita ja vormita naisterahvas, võõra mehe laste ema — ei, see pani sõrmega näitama Jumala enesegi peale! See tegi Väino Kurmikust ühe mõistuselageda juhmi, sõjast kõveraks väänatud küsimärgi.

Arnold ise äritses edasi, ehkki ta endiste ettevõtmiste haare oli jäänud kitsaks. Tegevuses polnud ei hoogu ega indu, vaid tavalise päevatöö sundus. Ja nii oli ta jõudnud otsuseni, mille avaldamisega ta praegu vaevles.

„Ma olen mõelnud, et — niimoodi ei saa! Äril ei ole üksinda vedu, ma oleks ümberringi nagu lukus," kõneles ta. „Panen siit minema. Minul lastekarja taga pole, mina pääsen liikuma. Kõik teed on lahti, kur-r... kas või Rootsi..."

„Aga muidugi," nentis Väino osavõtmatult. Ta oli vahetanud külalise puhul oma tööriided valge linase särgi vastu, mille avatud kaelusest läikis päevitunud ihu. Ta käed olid raskest talutööst parkunud ja krobelised, endine põlemine silmades saanud viljaväljadel puhkava rahu. Tigedast naerustki ta suul olid järel ainult armid, millesse lõbus muie nüüd juuri ajas. „Muidugi. Võta või naine. Tee midagi, millest leiad rahuldust, sest nii trambid oma aastad tühja. Sapp jookseb üle ja sa muutud tigedaks veidrikuks. Tead küll, kui hästi ma seda elu ise kord tundsin!"

„Kord, jah, kur-r... kord oli elul maiku ja hoogu," ohkas Arnold. „Mina sinust aru ei saa. Mida aasta edasi, seda vähem saan sinust aru. Näita või näpuga, kur-r..."

Väino Kurmik naeris rahuloleva inimese naeru. Arnoldit vihastavat naeru. — Niisugune kuradi näitleja! vandus ta mõttes. Siin majas ei tohtinud ju vandudagi, saatan! Inglipilte ja jaburdusi seinad täis. Maja ees lilli ja laste mänguasju ning kodinaid. Koergi vaga ja sõbralik, teretulemast-pilk silmades. Mida leidis Väino siit hurtsikust? Ühe koltunud naise! Ja tulgu taevas appi — igal aastal põngerjas! Väino ise murdis väljadel tööd. Rabas kuus päeva hommikuhämarast ööpimeduseni ja seitsmendal päeval hullas õuemurul koera ning jõnglastega. Ja käis kirikus! Kuidas, kurat, sai mees niiviisi muutuda? Vahtis praegu kamina ees istudes oma naise endise mehe pildile näkku ja muheles. Naine tatsas köögis, ihu õnnistusest jällegi raske, ja praelõhnad lehvisid üle maja. Lapsed nahistasid sängides magada. Kasehalud praksusid kaminas.

„Tahame ju lõpuks igaüks elada," ütles Väino. Ta ei selgitanud rohkem, ehkki Arnold ootas.

„Nojah, elada," pomises ta. „Oleksid võinud uhkelt elada. Kur-r... raha jooksis kokku nagu raba. Aga mis sa nüüd saad? Maa seest ei kraabi sa küüntega raha välja, niipalju ma tean. Sa jätsid oma elu pooleli! Miks?"

„Raha ei ole elamiseks tarvis — selle tarkuse olen ma maa seest välja kraapinud," rääkis Väino tõsiselt. Ta polnud nii tõsiselt Arnoldiga veel kunagi rääkinud. „Mina ei osanud rahaga elada, tead seda ise küll, mina ei osanud üldse elada."

„Nüüd oskad!" pilkas Arnold. Ta pühkis jälle oma nägu.

„Õpin."

„Ääh!" Arnoldi nördimus kasvas nii suureks, et riisus kõnevõime. Ta mängis oma pehmete, valgete kätega. Nutusegune pakitsus tõusis kurku käsi vaadeldes. Ta ei põlanud tööd, ei. Oli rüganud seda tugevasti enne Väinoga tutvumistki. Aga just viimane oli olnud see, kes näitas, kuidas ideesid sai rahapakkideks vahetada. Heldeke, kui lihtsalt see toimus kahekesi koos opereerides! Väino oli viinud Arnoldi kõrgele mäele ja näidanud talle maailma silmipimestavaid rikkusi. Ja just siis, kui vaataja süda ning käed hakkasid seda ahnelt haarama, läks ta ise ära. Nii ootamatult jättis ta Arnoldi üksi.

Liisa, soojusest ja hubasusest õhkuv, palus neid õhtulauda.

Ta võttis valge põlle eest ja nad istusid. Arnold, tundes juba maja kombeid, pani tigedalt laudlina serva muserdades käed kokku. Väino luges lühikese palve ja siis — kõige pentsikum ja Arnoldit solvav — sooviti üksteisele head isu!

Ehkki õhtulaud väärinuks kiitmist, ei olnud Arnold nii suureks enesealanduseks võimeline. Teda irriteeris kõik: viinaklaas, mis oli asetatud ainuüksi temale; Väino tähelepanelikkus oma elukaaslase vastu — lilled vaasis. Nende taha Arnold end kummardaski ja hakkas rutakalt toimetama suu ja taldriku vahet. Harva ajas ta oma ülakeha sirgu sügavaks hingamiseks, nagu oli ta harjumus. Selle liigutuse juures hoomas ta, et klaas oli uuesti täidetud.

Maiku viinal niiviisi või midagi! Söökki vajus raskelt rinna alla klimpi nagu plahvatusaine ja pigistas higipärlenduse laubale. — Ei saa elada, nii ei saa elada, tagus mõte nagu pendliga kell ta kõrva juures. Midagi peab juhtuma, kas sõda, tulekahi või veeuputus, mis raputaks Väino jälle endiseks. Natukenegi endisemaks. See pole enam Väino Kurmik, see vaikse häälega, tööst tapetud mehemürakas. Ja pole tema ise ka enam Arnold Sooväli. Puiste liigutustega, nagu oleksid traadid läbi luude aetud.

Saatan, kuidas petrooleumilambi mahe valguski lõikas valusalt silmakoobastesse! Ei, midagi peab tulema. Nii on elul lõpp. Ja äkki hakkas Arnold ootama. Kärsitult ja kummalise selgusega, nagu näitaks keegi talle lauaveere varjus üht salajast kirja.

Just siis sõitis must auto õuele. Kolme võõra mehega, kes kandsid taskutes relvi.

13

Eigole ei tulnud esimesel vanglaööl magamine mõttessegi. Ta istus kaua ja liikumatult nariserval. Kord vilksatas kellegi silm vaateavast, siis kustutati kongis tuli. Läbi müüride ja pimeduse kostis vaikseid häälitsusi. Müürid nagu hingasid. Morse toksatusi radiaatorile immitses nüüd teiselt poolt. Neile püüti vastata puutüki või toolijalaga vastu põrandat lüües.

Üks signaliseerija võis olla Tammus Hurmi.

Eigo tõusis ja kõndis pimedas kongis edasi-tagasi. Kolm lühikest sammu, ümberpöörd ja jälle kolm sammu. Nööpideta riided tekitasid laialivalgumise tunde. Kummaline — pimedus nagu kleepus ta liikmete külge ja puges sisse nööpideta riiete vahelt.

Valvurid olid ta sigaretid ära võtnud. See ei meenunud alati, kuid üha häiris teda puuduolek millestki. Tundus, nagu lõpeks õhk kongis järgmisel hetkel.

See polnud ju NKVD piinaurgas, vaid ainult Valpo. Veel viibis ta Soomes, Põhjala kaljudel, ehkki tunnetus kaljulinna lähedalolust hakkas hajuma. Missugune ülekohus: sina oled vang ja teised on vabad!

Teised — kes?

Kui palju vaevles vange ta ümber siinsamas majas? Kui palju leidus neid sellel maal, Euroopas ja üle maailma? Poliitilisi vange. Kui palju lasus pimedust ja teadmatust nende meeltel! Vangid nagu sugulased omavahel, nagu ühe ema — teadmatuse — lapsed. Nad elasid eraldi maailmas.

Äkki ja üllatuslikult leidis ta iseend selles maailmas, mida alalhoiuinstinkt oli püüdnud visalt ja järjekindlalt tõrjuda meeltest.

Kui sageli oli pöördunud ta pilk üle Soome lahe päikeses sillerdava vee okupeeritud kodumaa suunas! Aga millised olid ta tunded seejuures? Kas ei mõõtnud ta teiste kannatuste ja lootusetuse taustal ainult oma isikliku õnne ja heaolu suurust? Kui puhas oli olnud ta

rõõm, kihutades mootorpaadiga üle valguses lailavate vete! Ja jõudnud koju lõuendi taha, hakkas värv ta pintslilöökidest elama — ta maalis maailma, mis avas talle oma rikkaliku süle.

Eks see olnud ju reetmine! Häbiväärne, tänamatu inimese egoism. Minevikule ja ristipuu all järjekorda ootavaile omakseile mõtles ta ainult siis, kui midagi äpardus tema enese isiklikus, kõikevaldavas elus.

Ta kõndis ikka kiiremini ja kiiremini. Kolm sammu ja kolm sammu. See pani pea pööritama, oli nagu pöörlemine iseenese ümber. Mõtted, mis tõusid avarusse, põrkasid vastu lage ja kukkusid tagasi vastu müüri lennanud lindudena.

Kartus oli jäänud talle minevikust. See, mis ta teadis toimuvat teisel pool lahte, kujutas endast nagu kellegi kauget varitsemist. Ometi surus igapäevane elu selle peletise unenägude maale. Seal see tammus nagu tige köidikus härg, kelle üle valgel päeval võis naerda.

Ka Soome lahe vett oli ta kartnud mälestuste pärast, sest teisel pool vett asus unenägude maa tõelikkuses. Tallinn, kust enam kui kuus aastat tagasi kaubalaevade konvoi oli viinud neid hukatuslikule teekonnale. Oli Leningrad, mis neelas neid nagu peletise lämmatav kõri.

Ei! Ei! Minevik ei saa end ometi uuesti ette pöörata!

Kui laev lähenes läbi udu Leningradi sadamale, oli ta esmakordselt tundnud: Venemaa on nagu monstrum. Selle kõri — Peeter Suure sohu ehitatud linn — seisis lahtiselt ta ees.

Eigo, ehkki esmakordselt väljas oma sünnimaa piiridest, tundis uudishimu kõrval halvavat surutist. See näis rõhuvat neid kõiki. Nad konutasid vaikides laevapardal — Punaarmeesse mobiliseeritud eesti mehed. Sadamasilla must joon oli täis tipitud ootavaid kogusid — sonimütsides eraisikuid ning tugevamalt halli hämusse joonistuvaid NKVD vorme. Kuulipildujatorud katustel liikusid aeglaselt tihedamatele meestekobaratele laeval, kuna laskurid peitsid end korstnate ja nurkade taha.

Veel praegu kuulis Eigo enda kõrval kaaslaste sõnu, nagu viibiksid nad üha tema ümber.

„Kardavad, kuradid!" naerdi rämedalt ja parastades.

„On põhjust! Oleks nui peos, teeks sakslastele tee lahti! Aga palja käsi, ptüi, püssiga tibla on üle!"

„Mis see püss! Näe, kui vaatab mehele otsa, laseb kannad täis!"

Need olid maamehed, iseteadvad ja üleolevad. Tõstsid pudelit kodumaa viinaga ja naersid. Miilitsavile ja käskluste sadu jättis neid külmaks. Ka kiirustav sõim, kui nad liikusid hanereas, käsi eelkäija õlal, laevalt maha. Uduses hommikus kajas pilkeid, süngeid urinaid.

Nad olid veel vabad inimesed, mobiliseeritud. Niisugune vastuvõtt tegi tigedaks.

Keegi alustas orjade laulu, nutust ja venivat, milles domineerisid pilge ja põlgus. See kandus üle kolonnide ja levis nagu revolutsiooni hingus revolutsioonilinna orjastatud tänavate poole. Kas ei imenud hommik seda ahnelt ja januselt endasse? Aga hele ja hammustav kuulipildujavalang pani nad vaikima. Neid sunniviisil ja seadusevastaselt oma maalt ja kodudest väljakistud eesti mehi. Kostis ainult käsklusi ja jalgade müdinat.

Eigo samm aeglustus. Ta jäi kuulatama ja vaatlema, nagu sattunuks millelegi jahmatavale. Ometi oli kõik vana ja aastate tolmuga kaetud minevik.

Mis ühendas toonast praegusega? Miks pidi ta siduma möödunud pildikesi — mälestuste läbikulunud kangast — uuesti kokku? Vastutahtsi, sunnitult. Kui visalt inimese minevik siiski elas!

Neid ei viidud linna, vaid suunati valvurite vahelt madalatele pargastele Neeva jõel. Läbi hajuva udu murdis päev tee alla ja küsimused meeste näol muutusid üksteisele loetavaks. Täiskiilutud pargased loksusid sogasel veel.

Käo Tinn, keda Eigo oli juba laeval märganud, kaevas istmiku alt pampudest välja suupilli. Ta sülgas, nagu lõpetanuks sulasena sõnnikukoorma ladumise, ja alustas lustakat mängu. Laiad kühmlikud kämblad varjasid pilli — näis, nagu näpiks poiss helisid oma kandiliste lõualuude tagant. Ta sinised lapsesilmad olid ilmetud, elas ja hüples ainult ta õlgjas juuksepahmak.

Kunstirahvas hoidus üksteise lähedusse. Nagu lambad need vaimuaristokraadid! leidis Eigo. Temagi meeleolu oli opositsioonivaimust tulvil. Ta tahtis äkki ära pargase teise otsa, kus mängis Tinn ja istusid jändrikud talupojad. See kadestusväärt ükskõiksus! Nagu külitaksid nad pühapäeva õhtupoolikul põllupeenra kastest niiskuval rohul. Naabrid ja nende sulased, piibud ees, õllekann kõrval. Nende põski kattis Tallinna reidil loksumise ja mereteekonna nädalane habe; piipudes tossas vänge hõnguga maatubakas. Oma põldude rahu püsis veel nendega, ehkki silmanurgast jälgiti saatjate sagimist. Käsi, mis toetusid nagaanidele. Aga kui kõlasid õhuhäire alarmsignaalid, olid paljud neist uinunud.

Ainult Käo Tinn mängis.

„Varjuda! Varjuda!"

Kuhu saab täiskiilutud pargasel varjuda, seda ei selgitanud keegi.

„Nädil on vesi lahti!" irvitas kujur Aabel Kurmik. Ta oli toppinud suured, pendeldavad kämblad pintsakutaskutesse, vajutades need alla

sama trotsliku nurgaga, nagu oli ette tõugatud ta jõuline lõug. Paksude huulte irvitavat looka jäljendas kujuri kogu sõlmeline keha. Isegi ta pruunid kräsus juuksed seisid kuklas lennukalt püsti — öisest magamisest vastu laevaruumi küljekaart.

Nädiks kutsutud mustaverd meheäbarik pöörles nende keskel vanakurja vurrina. Kuidas ta üldse leidis ruumi liikumiseks! Pöörles ja räuskas. Juut või armeenlane — nõiaema ise teab, kes. Kuulujuttude järgi koguni Venemaalt pärinev poluvernik, ehkki keegi polnud ta suust veel eestikeelset sõna kuulnud. Ehtne saatana kannupoiss, säärikuvarred kadumas pika vene ohvitseripluusi alla, nagaanipambud kummalgi puusal. Ta rõugearmiline nägu leemendas higist, milles ujusid silmad nagu parmud. Ei — lendasid vihase pirinaga ja vanemleitnant Vassili Ivanovitš Borotsev lendas kaasa.

„Olge mõistlikud, mehed!" manitses graafik Lange. Igaüks taipas, et ta sõnad olid lausutud sepakätega Kurmikule. See ärritas teisi. Lange üldse ärritas, sest keegi polnud ta meelsuses kindel. Kui ta ajaski oma kitsa rinna mehiselt ette, jäi ta pilku ikka natuke ehmatust nagu moosivarguselt tabatud poisiklutil. Ta kipras lauba taga näisid rattad nobedasti liikuvat oma naha päästmiseks. Eigole meenutas ta aristokraatlik nägu karikatuuri, kus musta, hoolsalt pöetud põskhabemega Lange hüppab vedru otsas karbist välja: mu härrad, ma ei tea millestki! Saabusin praegu, olen vaige leht.

Nemad — pagan võtaks — olid juba mobiliseeritud! Sõjaväelased, ehkki veel oma riiete, oma supilusika ja oma kahe paari pesuga. Neil oli ometi õigus rääkida vabalt ja valimatult, nagu kord sundaega teenides. Nad võisid vilistada tsiviilelu kombekusele ja end lõdvaks lasta.

„Varjuda! Varjuda!"

„Kuula nüüd — va nälgind vene täi! Lõuavärk kriuksub, õlitamata nagu vanatüdruku roostetanud ihupuur!"

Kartuliviinaga kastetud vaimukust vahetati pilaks kõikjal, kus ei arvatud nuhkide kõrvu läheduses olevat. Nädi ise traavis lamajate vahel hüpeldes kaugemale. Üle Leningradi vaatas päike alla pargaste põhja.

Sirvides oma minevikku, koges Eigo nüüd, et see võis ka rahustada, mitte ainult hirmu toita. Mõnigi tugev käesurve või õlalepatsutus, mõnigi julge silmavaade või üleolev naer oli jäädvustatud mineviku filmilindile. Esmakordselt ja enesele üllatuseks tundis ta üle mitme aasta trotsi ja valmisolekut seda valgele ekraanile projitseerida.

Kas ta oli üle saamas tagaaetu tundest, et tihkas varjudega võitlusse asuda? Oli tal nüüd lootus neid võita?

Muidugi mitte. Ta minevik oli ainult oleviku sündmuste jeeriku pasunaga varjusurmast üles äratatud. Ta võis trotsida kõike, taguda rusikatega müüri, kujutada end tugevaks ja ainult tänases elavaks. Kuid läbi vangikongi ukse astus ta tagasi sinna, kust oli end aastate jooksul kaine mõistuse ja saatuse poolt kingitud õnnega välja võidelnud. Ja seal oli ees kõik see, mida ta ei soovinud mäletada.

Hommikul selgub kõik, ja hommik ei ole enam kaugel. Ta vajus magamisnarile, tundes valdavat väsimust. Ometi pidi ta valvama, kuni hommik täitis trellitatud akna kaudu kongi vaevalise valgusega. Pidi valvama Irja ning poiste pärast, nagu ähvardaks neid oht. Homme, kui saab siit välja, helistab ta naisele, ja sõidab kohe koju. Nad peavad uuesti võtma kõne alla Rootsi siirdumise. Imelik, et Irja, kelle kodu ja omaksed asuvad siin, oli olnud Soomest lahkumiseks rohkem valmis kui tema ise.

14

Ehkki Renee Kreegi mõte ei olnud veel kunagi vanglal peatunud, ei leidnud ta Ratakatul midagi üllatuslikku. Ei tumedais trellitatud akendes, mida ta esimesena silmas autost väljumisel; ei kibedalt lehkavates koridorides, mida ta tantsijajalg mõõtis kergelt nagu läikivat parketti; ei kongiski, mis võttis ta vastu niiskusest täispumbatud karbina. Ta loopis oma kingad, kuue ja püksid põrandale hunnikusse ja ronis narile. Tal oli üha silmade ees Kyllikki vihakinnine nägu, millesse ta arreteerimine lõi lahtise haava. — See on paras, see on talle paras! pomises ta ennast aeglase foksi taktis magama.

Kui kõlasid valvurite hüüded ja kumises kong, ärkas Renee võpatusega, et on tulekahi. Teadmata õieti, kus viibib, oli tal siiski ettekujutus vanglas ärkamisest, mida ta ei olnud tegelikkuses kunagi enne üle elanud. Vastuoluliste tunnetega ootas ta Kyllikki laulu vannitoast, kurgus kõditamas pahameel naise vastu, kui see oli õhtul tema sängi pugenud. Ta ei saanud magada teisega koos. Liikmed hakkasid valutama, ta vähkres ja higistas. Sageli lõppes nende õrnutsemine tusameele ning pahandamisega ja naine jooksis õnnetuna oma voodisse.

Aga niipea, kui kahvatu, nagu läbi labürindi roomav päevavalgus puudutas ta silmi, ehmatas ta unejäänused oma mõistuse ümbert. Ta viibis tõepoolest vanglas! Tõelises vanglas, tema ise. Ta ajas end istuli, tuiutas riideid põrandal, katsus peoga habemetüüka tugevust. Tal oli

äkki kahju Kyllikki pärast hunnikusse visatud riietest. Et naine näeks. Et ta saaks ettekujutuse, kus mees on viibinud. Et ta oleks natuke teistsugune. Milline — seda Renee ei teadnud. Kyllikki oli ta partner, kellega koos nad olid end Helsinkis tuntuks tantsinud.

Valvurid avasid kolinal ukse — üks hambutu ja teine kirjakandjat meenutav tüüp. Viimasel oli hardailmeline kahvatu nägu, suur veretu suu ja müts väga otse peas. Hambutu tunnistas Reneed magamata inimese pahura pilguga ja lükkas voodiraami üles. Seda seina külge lukustades urises ta:

„Perkele, ei tule kord ka lõppu sellele vaevale, mis siia kokku veetakse! Kongid alati täis, vahi nagu lapsehoidja. Ah arvad, et see on lõbus. Telliskivi oleks paras su ilusale sihverplaadile, kui tõtt tahad kuulda. Noh, mine tee kähku, kui põis pingul, et pärast ei oleks pirinat!"

Renee kõndis teise valvuri saatel piki koridore pesuruumi poole, käed nööpideta püksivärvli küljes. Nummerdatud ustest ja valvurite relvadest tärkav ahistus surus eemale isegi Kyllikki. Uus hommik lõikas katki kõik, mis alles mõni tund tagasi oli teda ümbritsenud igapäevase eluna. Teadmine, et teda on toodud vanglasse paberite kontrollimiseks, ei andnud enesekindlust.

Renee loputas nägu külma veega. See värskendas, ehkki tõi esile uusi mõttevälgatusi ja küsimusi unenäolisest umbolekust. Seni kohatud valvurite ebaintelligentne ilme oli silmatorkav. Rumal, ja ometi kuratlik. Ehkki Renee polnud probleemitseja ideoloogilistes küsimustes, demonstreeris see tähelepanek kurja võimutsemist maailmas. Seda, et väljaspool tantsupõranda parketti leidub veel teine maailm. Niisugune, kus politseivõimu ülesandeks näis olevat väärtuslikuma inimese likvideerimine. Taseme allaviimine standardiseeritud inimtüübile, mida diktaatorid armastasid nimetada klassiteadlikuks massiks.

Just siis, kui Renee end kuivatas, juhtus Ratakatu vanglas midagi ebatavalist: uus vang toodi pesuruumi, enne kui Renee oli sealt lahkunud. Murelik kirjakandja ilmega valvur hõikas teisele hoiatavalt, kuid see ei juhtinud oma hoolealust näoga vastu seina, vaid käsutas ukse lähedal pesema. Ta seadis ainult oma laia keha uustulnuka selja taha varjuks.

Vaevalt oleks Renee omistanud pesijale erilist tähelepanu ilma valvurite häiritud olekuta. Aga kui saatja hakkas teda kiirustades pesuruumist välja tõukama, peatus ta pilk kraani kohale kummardunud mehe kuklal. Järsk võpatus läbis Reneed. Ta märkas suurt valget armi, mis lõikas võõra juuksepiiri päevitanud kaelal. Mees puristas ja uhas kahe kämblaga vett seebisele näole, triibuline triiksärk

lotendamas reibastest liigutustest. Ta nööpideta püksid olid vajunud põrandale.

„Sass!" tuli üllatushüüe Renee suust.

Sass...? Kuskil oli ta kohanud meest, kellel oli niisugune arm. Sõjaväes, väljaõppelaagris, Karjala lahinguis? Too mees rääkis vigaselt, sest ta lõug oli ühelt poolt läbi lastud. Kuul oli tunginud põsest sisse ja kuklast välja. Üks kümnest võimalusest ellu jääda. Või sajast. Või tuhandest. Renee ei mäletanud.

Häütu ei pööranud ümber. Ta oli jäänud aga pingsalt kuulatama. Ta ei liigutanud end, ainult vesi jooksis pahinal üle käte.

„P-pese k-kõrval k-kraani k-k-kohal!" kuulis Renee ta häält.

„Ärge kõnelge!" käratas armiga mehe valvur. Ta hüppas Renee poole, nagu ohustaks see tema hoolealuse elu.

Samal ajal pööras triibulise särgiga mees end järsult ringi. Ta rääkis ruttu, sõnad üksteise otsa paisatud. Kandiline, Reneele nüüd ähmaselt tuttav nägu oli vanemaks jäänud, veepiisad ja seebivaht olid sellel nagu kestendus.

„Se-see on eest-t-laste asja p-p-pärast! Meid — ant-t-akse v-välja!"

Ta pöördus ruttu kraani kohale tagasi. Aga enne kui Renee tõugati läbi ukseava koridori, nägi ta, kuidas triibulise särgiga mehe saatja suur rusikas langes oma hoolealuse kuklale. Just sinna, kus valendas arm.

15

Kui valvurid tõid hommikusöögi — kaeraputru, kuivikleiba ja kohvi — ei olnud Renee veel toibunud pesuruumis saadud vapustusest. Tal ei olnud vähimatki isu. Mõtted rabelesid segipaisatuina, kogu kehas pakitses haigusevimm. Muudatus elus, mida ta Kyllikki pärast oli püüdnud mängida nagu lavatükki, sai alles nüüd reaalsuse piirjooned.

„Meid antakse välja!"

Ta poleks saanud uskuda seda, kui revolvripäraga raske rusikas ei oleks Sassi niiviisi löönud.

Ta teadis nüüd, et triibulise särgiga mehe nimi oli Aleksander Reola. Talle meenus ka nende kohtumine rohkem kui kolm aastat tagasi Karjala kannase tõrjelahinguis. Imelik, et ta polnud Sassi Helsinkis varem kohanud. Kuid ega ta side siin teistegi eestlastega tihe olnud.

Nende tutvumine oli toimunud jaanikuu palavatel päevadel. Ta mäletas nendest päevadest ainult üksikuid kilde nagu põletusmärke.

Aga need üksikud märgid olid sügavad. Veel praegugi tundis ta higist läbiimbunud pluusi kleepumist naha külge. Oma janust tursunud keelt, mis takistas sõnade loomulikku selgust. See oli olnud võidujooks läände rammiva vaenlasega, lahing ja lahingust lahtikiskumine, tulevahetus taganemisel ja uutele positsioonidele asumine tule all. Venelaste hävituslennukite rünnakud, kahurituli ja tankikiilude haarded. Jäppilä, Terijoe tee. Ülekäikude hävitamine enese taga põleva Raivola juures. Vammeljärve peavastupanu positsioon. Kannas kees ja podises nagu suur tõrvakatel.

Renee ei teadnud täpsemalt, milliseid ülesandeid nad täitsid Punaarmee suurrünnaku esimeses faasis. Aga nad olevat täitnud need edukalt, saavutades Karjala kannase armeegrupi tunnustuse ja ülemjuhataja kiituse. Soomlased olid surunud nende käsi nagu kangelastel. Nende tegevus võimaldanud 10. diviisi staabi korrapärase evakueerimise ning päästnud Soome lahe rannikul tegutsenud üksused vaenlase haardest. Noored eesti sõdalased olid võidelnud silmapaistvalt hästi.

Pardarelvade tuline rahehoog kihutas üle kiiruga kaevatud positsioonide. Liiva ja kanarbikku paiskus väikesekaliibriliste pommide plahvatustest. Heledate raksatustega sülgasid kaljud tagasi tiniseva terase. Killud lõikasid õhu narmasteks ja raskepatareide kauge tümin lükkas prahi uuesti kokku kesksuvises leitsakus. See häälelainete pidev pööris nende pea kohal pigistas kaeluse vahelt higi välja.

Aga kõige vastikumaks jäid ikkagi pardarelvade tolmused ussid, mis vingerdasid üle kaevikute. Nende salvamise vastu ei olnud kaitset. Need õmblesid ihu vappuva maaga kokku — tina nõelaks, mille taga jooksis niidina enese veri.

Ühe niisuguse vingerdaja eest hüppas keegi võõras Reneele koos sületäie kanarbikuga selga.

„Ku-kuradid, ä-ära tapa-pavad!" ähkis ta, püüdes end suruda augu põhjale lähemale. Pesa oli nii kitsas, et ta pidi lamama kogu oma raskusega Reneel. Ainult üks ta saabas mahtus mööda. Selle lämmatava raskuse all hakkas Renee kalkuleerima lennuki kuulipilduja läbilöögivõimet — kas võõras on talle ka tõeliselt kaitseks, kui lohe neist üle tuiskab?

See oli Renee tutvumine Aleksander Reolaga. Sass oli nende kompaniis uus mees, saadetud täienduseks. Päeva jooksul said nad headeks sõpradeks. Sass hoidus tema lähedusse, nagu olnuks lennurünnaku ajal koos valatud higi eriliseks sidemeks. Ta isik äratas raskeil hetkeil vaistlikku usaldust — vana lahingutes vintskunud sõdur. Käitumine rahulik. Pisut hoolimatu pilk aina üksi ja nukker. Oma elutu näoga ei naeratanud ta kunagi, ainult silmad võisid hakata

sädelema. Ta oli nende uus jaoülem, noorem allohvitser ja rühmaülema k. t. Ainsa aumärgina lipnes ta nööpaugus raudristi pleekinud lint.

Välise omapärana kandis ta suurimat kiivrit, mida Renee kunagi näinud. Selle tagumise serva külge oli ta ise monteerinud kumera terasplaadi. Kokkurullitud käterätt plaadi all tiheda sidemena ümber kaela muutis Sassi nagu kujuks mõnelt teiselt planeedilt.

„Ka-kardan oma p-pea pä-pä-rast!" tunnistas ta. Samas näitaski ta Reneele pikka valget armi. See hakkavat kuulide vingumises valutama, nii et riisub mõistuse. Barrikaadi ümber kukla vajavat ta enesepetteks, et ei liduks rindelt minema.

„Mu p-pea on-on ju kip-p-si täis to-pi-pi-tud."

Nüüd, aastaid hiljem, kesk rahulikku tsiviilelu, langes revolvri raudne pära Sassi kaitsetule kuklale.

„Meid antakse välja!" kõlasid sõnad üha Renee kõrvus.

Mõned sügiseselt uimased kärbsed pirisesid lae all. Valgus käristas end trellide vahelt sisse. Hulk nimesid ja kritseldusi seintel muutus sellest nähtavaks. Missugust mõttetust olid eelkäijad enesest maha jätnud — nagu kärbse mustust visatud üle seinte. Tühjajooksnud hingede eluraamat.

Sass, Aleksander Reola — mees, kes päästis ta elu. Mitte seal augus, kui lamas tema peal, vaid järgneval õhtul. Nende sõprus oli ainult päevavanune. Päev taanduval rindel sündmuste piire sulatavas leitsakus võib olla aga pikk.

Higirohkelt kiirmarsilt olid maastikupildid jäänud kummalise selgusega Renee mällu. Fosforlikku valgust heiastavad kaljud, männid ja vesi. Just vesi, mille sädeleva pinna all ta tundis raudset tardumust. Pimedat, nagu on suletud haud. Nagu tulise kirjaga kriiskas vee kimmeldus ta teadvusse tõe, et see on temale piiriks. Et sellest veest tema üle ei pääse. Kui viimased salgad lähenesid ülekäikudele, olid need eelmiste taandujate poolt purustatud. Nad seisid vee ja vaenlase tankide vahel. Ja Reneed lohistati kanderaamil kaasa.

Ta oli aimanud juba hommikul, et temaga midagi juhtub. Ta kartis halvemat kui mürsukildu, mis lahkas ta reie. Tabamus kujunes kergendusekski — ah siis niimoodi!

Paremad ujujad laskusid esimestena vette ja hakkasid aeglaste tõmmetega liikuma. Veepind helendas põhjavalgusest, nende pead paistsid kaugele nagu mustad südamikud märklaual. Siin-seal kaldale jõudnud punaarmeelaste hõiked saatsid neid. Sagedamini aga lasud — mööda veepinda kobav automaatrelvade tuli.

Renee kandjate liigutused olid nõutud ja närvilised. Nad võtsid

seljast pluusid ja vabastasid jalad, kuid hoidsid veel tugevasti relvi, keegi nendest ei olnud enesele kindel. Ja — haavatud kaaslane? Üleval puude all kolisesid tankiroomikud.

„K-kaduge vet-t-te!" kähises kuskil Sassi hääl.

Renee huulilt ei tulnud sõnagi. Ta teadis, mis teda ootas. Ta rullis end nõlvakult alla. Seotud jalg takerdus maa külge nagu ankur põhja ning tegi valu, mis aeg-ajalt tuhmistas kõik. Nägu helendava vee kohal, jäi ta lamama. Keegi lahkujatest torkas talle käsigranaadi pihku. Muidugi, muud valikut polnud. Aga kogu ta olemus tõrkus sel hetkel granaati puudutamast. Ta tahtis elada. Granaat libises ta sõrmede vahelt.

Ta hakkas ennast riietest vabastama. Üks püksisäär oli lõhki lõigatud, kuid see ei hõlbustanud ta tegevust. Ta oli verekaotusest nõrk. Teadis, et võib uppuda mõne meetri ujumise järel, kuid see polnud tähtis. Tähtis oli veeretada end vette, enne kui lüüakse täägid ihhu või lohistatakse vangina mööda kaldakühme üles.

Kui ta rabeles kalda varjust kaugemale, kerkis ta kõrvale Sass. Renee haavatud kehapool kiskus tinana alla. Ta oli neelanud ka hulga vett. Kaaslase kohmakatest liigutustest taipas ta selle ujujavõimete puudulikkust. Ja ometi oli see Sass, kes tuli talle appi!

Renee püüdis sõbrast hoida kinni nii, et ei takistaks selle liigutusi. Nad polnud võimelised rääkima, vist mitte mõtlemagi. Sass ujus oma suure kiivriga. Ta oli täiesti alasti, ainult kiiver kuklal ja rätt ümber kaela.

Lähtekallas pidi olema nüüd täielikult vaenlase valduses. Nad kuulsid tankiroomikute kolinat. Kuulid hüplesid ja vingusid. Vesi põrus mürskude plahvatustest. Renee kartis, et kaaslane saab pihta. Ta kartis ainult Sassi pärast — tema endaga ei võinud ju enam midagi rohkemat juhtuda. Ainult see, et ta vajuks siis põhja. Või kannaks vool ta sinna, kus ootasid löögivalmis täägid.

Unenäolik ähmasus lasus kahe kalda vahel, mille mõlemas pimedas ribas sähvisid tuled. Poisid nende ees surusid maha vastase aktiivsust. Viimast huvitasid ainult veepeeglil liikuvad täpid.

Kui palju metalli ja lõhkeainet läks ühe niisuguse täpi kustutamiseks!

Siis juhtus Reneega midagi, milleks ta polnud ette valmistatud. Rohetav taevas pleekinud tähtedega löödi äkki puruks ja see hakkas pöörlema. Taevas kukkus ta üle nagu kaas, mis sulgeb karbitäie pimedust. Ta käed vajusid lõdvalt laiali ning teadvus kustus.

Ta oli sel päeval teist korda haavata saanud.

16

Ainus, mida Eigo neil päevil suhu võttis, oli vesi. Toitu, isegi musta kohvi, keeldus ta puudutamast.

Kas ta lootis sellega midagi saavutada? Vaevalt küll. Torustikus seisnud vesigi tundus vastik, vanglamaitseline. Samuti õhk, mida hingas.

Esimesed kakskümmend neli tundi olid möödunud, ilma et talle oleks ühtki süüdistust esitatud. Ta aina ootas, viha põlenud madalaks süngeks masenduseks.

Ta oli põgenemistki plaanitsenud, kui teda pesuruumi viidi. Aga mõtted ei juhtinud teoni, sest selleks puudusid võimalused. Jäi ainult kolmesammuline käik kongis, tobe pöörlemine iseenese ümber. Trellitatud aknaava üleval seinas, peotäis taevasina, mis oli nii katkilõigatud ja väike, et ei loonud taevast kujutlustki.

Ta keeldus uskumast halvimat, ehkki neli seina ta ümber moodustasid lahtise raamatu, millesse eelkäijad olid märkinud temagi saatuse. Ta imestas, kuidas seinale sai kirjutada, kui arreteeritute taskutest võeti kõik esemed ära.

„Elaköön Vapaa Suomi!" Seda leidus kõikjal, igas suuruses ja igasuguse käekirjaga. Vaba Soome ju elas — kuskil. Mitte nende müüride vahel, kuhu inimvaim kägardati nagu tikutopsi. See siin oli vähk vaba riigi siseelundeis.

„Elämä oli suloista. Mitä tuot sinä, kuolema?"* Alati on leidunud romantikuid. Elu on neid ikka toonud arukate ja kainete meeste ridadesse. Sõnade all oli joonis — noolest läbilastud süda ja nimed: „Else. Matti."

Südame kujutusi leidus seintel mitu. Ta tundis soomlasi ja nende sentimentaalsust. See kaine põhjamaa rahvas!

Ta kallutas end uusi märke lugema, kuni võpatas. Siin need seisid — sõnad, mille olemasolu ta oli aimanud ja kartnud. Kõik mattus hetkeks ta ees uttu: noalöögi teravusega taipas ta, mis teda ennast ootab.

„Sõitsin Põhjanaela suunas — otsisin vabadust. Vend, miks sa ohverdad mind? Mille eest? — Endel Voore."

Endel Voore — kes ta oli? Tõenäoliselt ööpimeduses oma isade maalt põgenenud eesti mees. Poliitiline põgenik. Üks, kes anti rahulepingu alusel ja rahvusvahelise järelvalvekomisjoni heakskiitmisel nõukogude võimudele välja.

---

* sm. k. — Elu oli kaunis. Mida tood sina, surm? — Toim.

Nad ei olnud ju pimedad, nood järelvalvekomisjoni liikmed, kes pidasid endid kristlasteks! Kuhu jäi nende ülistatud südametunnistus? Mis oli juhtunud Lääne maailmaga? Mis soome rahvaga?

Vend, miks sa ohverdad mind? Miks alandas ennast see visa ja sangarlik rahvas, kelle terve ajalugu kujutas endast võitlust ida vägivalla vastu? Kelle iga suutäis leiba ja sõõm õhku oli ostetud oma poegade verega, kelle tõed olid olnud selged ja suursugused. Sõnast — Soome — oli saanud vabaduse ja õigluse sümbol. Kellel oli õigus seda maha kiskuda?

Eigo tundis Endel Voore taolisi mehi ja nende vaimu. See oli nooruse vaim. Masendavaid kaotusi kandnunagi oli see ärkvel, võitlusvalmis. Eigo ulatas oma käe Endel Voorele vastu — võib-olla üle surma vaheseina. Ja ta sai imelist kindlust sellest kujuteldud käesurvest. Kellegi tugevad õlad seisid äkki ta kõrval.

See oli kujur Aabel Kurmik. Nad marssisid läbi Leningradi. Sundmobiliseeritud lõpmatus kolonnis, NKVD sõdurid kõrval. Kurmik kõndis, rusikad surutud pintsakutaskutesse, lõug ette tõugatud ja vibalik keha küürus seljakoti raskusest. Ta hääl oli tige ja pilkav, sõnad nagu tükkideks hammustatud.

„See on siis kuulus Leningrad! Vaata ja imesta! Põhjamaade Veneetsia, kur-rat — revolutsiooni mädanev mülgas!"

Nad kõik nägid ja imetlesid hiigellinna tontlikkust. Värvimata ja kõdunenud aknaraame, viltuvajunud uksi. Rööbastel rappuv trammivagun tekitas tunde, et sõiduk variseb järgmisel tänavanurgal laiali.

Niisugune on siis Venemaa! See on Leningrad! Tolm tõusis marssivate meeste jalgade alt. NKVD sõdurid peletasid eemale uudishimulikke, kes tikkusid kaasas kõndima, silmis jahm ja imetlus. Missugused riided! Missugune välimus ja iseteadvus!

Linn kuulatas meeste rühikat astumist. Luitunud majad, unised tänavad. Pargased kanalitel, sõjaväetelkidest täidetud pargid ja muuseumideks muudetud paleed. Liikluski. Raskete Punaarmee veokite mürin takerdus õhku. Vabrikute kriiskavad viled kukkusid alla nagu põrgates vastu paksu vaipa. Inimeste liigutused olid puised, nende näod hallid ja ilmetud. Rohekas hallitus oli langenud üle katuste, üle uhkete fassaadide ja sammaskäikude. Rohekashall vaevumärgatav aur hõljus linna kohal, valgus kaotas selles teravuse. Soo linna all hingas, kääris ja ootas. Kihistas külma ja elutut naeru noorte meeste astumisse.

Nemad ei kartnud. Pilge järgnes pilkele, äranaermine äranaermisele. Kodumaa viina ja nooruse kaksikjõud! Saatesõdureid jahmatas vabade inimeste naer, mida nad varem polnud kuulnud. Vanem-

leitnant Borotsev, käed nagaanidel, jooksis rivi kõrval, komistades sillutisel oma suurte saabastega.

Saatjate salajased kartused said tõeks. Kolonni algusest tõusis vägev eestikeelne laul:

„Enne veel, kui kustub eha,
lähen võitlusesse ma..."

Marsilaul oli kõigile tuttav. Sellega sai öelda rohkem kui iroonilise pilkē või vandumisega. Laul tekitas tunde, et mees võib kogu Venemaa üheainsa jalahoobiga kokku lüüa.

Eigo nägi kaaslaste laulust tõsinenud nägusid, maapoiste rasket rühti. Nende silmavaade oli selline, nagu kõnniksid nad juba lahingulipu järel.

Aabel Kurmik Eigo kõrval laulis täie rinnaga ja hingega, tigeda läikega silmades irvitas võidurõõm. Ta hoolimatus nakatas ja innustas.

Käo Tinni vibalik ja vaaruv kogu leidis teistega korraks ühise sammu. Aga mitte kauaks, sest tema koivad mõõtsid pikemalt. Ta kõndiski rivist natuke väljaspool, et oma loovimisega mitte teenida ees- või tagaastuja sõimu. Tippmasinad sihukesed, tallasid ära ta pühapäevasaapad! Ta tõi suupilli välja ja lõristas sellega, aga kui helid kostsid vaevu ta endagi kõrvu, mähkis pilli jälle tagasi kirjusse taskurätti ja ühines lauljatega.

Graafik Paul Langet surus laul hädiselt küüru. Ta nägi sõdurite paanilist jooksmist, ta ei soovinud kokkupõrkeid. Neil tuli alluda korraldustele ja käituda distsiplineeritult. Nad on kultuursed ja kasvatatud inimesed, kes nüüd on ikkagi teatud määral külalised N. Liidus. Neil ei sobinud laskuda venelaste tasemele ja hakata räuskama.

Ta oli hingepõhjani solvunud Kurmiku ja Argeti peale. Ka Kaarel Sootsi, ajakirjaniku ja reservleitnandi peale, kelles Paul oli leidnud laevasõidu kestel tõsise eesti mehe. Temagi karjus. Lõi Paulile rusikaga ribidesse ja karjus.

„Mul pole lauluhäält," naeratas Paul Kaarlile virilalt. „Sõjaväes pidin sellepärast ümber kasarmu jooksma." Ta vihkas sõjaväge.

Professor Olvet oli praegu ainus, kelle kõrval Paul tahtnuks seista. Vana mehe rahulikku ja auväärset kõndimist näis marsitakt samuti häirivat. Seni oli Paul Olvetist hoidunud, sest temast kõneldi, et ta on vanglast tooduna täisid täis.

Laulud mürisesid nüüd rühmiti. Iga marssiv rühm püüdis teistest üle laulda. Nad polnud kohitsetud pärdikud lõa otsas, kurat võtaks, vaid vabad mehed! Ja neid oli leegion koos. Nende mahalaadimine

laevadelt Leningradi sadamas alles kestis. Jätku saatjad oma torud ilusasti paigale, kui ei taheta, et neid jalgade alla trambitakse.

„Saa vabaks, Eesti meri,
saa vabaks, Eesti pind..."

Veel praegu kuulis Eigo laulude põimumist lauludesse, üksikute sõnade kaikumist tänavast tänavasse.

Ta nägi Käo Tinni, kes, silmad kinni, meeste kõrval vantsides kaldus kõnnitee poole. See jättis mulje, nagu kavatseks poiss jalutada NKVD sõdurite vahelt otse linna. Ta oli laulu nii süvenenud, et ei pannud sõdurite räuskamist tähelegi.

Nädi sörkis parajasti nende rühma kõrval. Vähesed hoomasid teda.

„Tinn!" karjatas Kurmik.

Lask lõikas laulu sõnapealt pooleks. Aga samal hetkel, kui Nädi suunas nagaani Käo Tinni turjale, kisti ta jalgadelt. Eigo polnud elus vist kunagi nii kiiresti toiminud, ehkki oli olnud maakonna üks paremaid riistvõimlejaid.

Koos Kaarel Sootsiga murdsid nad Nädi käed seljale ja Aabel Kurmiku sepakämmal rõhus ohvitseri kukla nende jalgade alla. Hetk hiljem paisati vanemleitnant Borotsev meeste vahelt sillutisele.

„Issand Jumal!" oigas graafik Lange. Salk sõdureid jooksis lähemale, kuid nad ei tulistanud.

Tramp-tramp! raksus astumine. Laulud olid taandunud nende rühmast eemale. Käo Tinn loivas rivi kõrval, suu ja silmad jahmust pärani.

Kurmik sõimas Langet. Nad kõik ootasid kuulipildujavalangute raevutsemist oma turjal, upitades seljakotte kukla kaitseks kõrgemale. Higi torkis kaenlaaukudes ja põlved nõtkusid pehmelt.

Nädi istus kõnnitee serval. Ta nägu oli kriitvalge, peast kukkunud vormimüts vedeles rentslis. Sõdurid karjusid nagu aru kaotanud. Nad sihtisid püstolkuulipildujatega marssivatele meestele, kuid Nädilt ei tulnud tulistamiskäsku. Lõputu kolonn oli nagu inertsist nende poole vajunud, surudes saatjad vastu seina.

Elades kaasa minevikule kerkis ta silmade ette Leningradi Moskva vaksali ajahambast puretud samblavärvi peahoone. Perroonid täis rahutut meestemassi, kelle hulgas saatjad ei suutnud luua enam mingisugust korda. Käsklused olid vaibunud. Tundus, et lasud, mis tulistati aeg-ajalt üle mobiliseeritute peade, olid vajalikud saatesõdurite endi julgustamiseks. Nad hoidusid salkadesse ja pidasid nõu. Rinnakaq naismiilitsad jaamahoone sissekäikudel ei saanud mobiliseerituilt silmi ära.

Mehed istusid, sõid ja kostitasid üksteist viinaga. Laulud, mis okupeeritud kodumaal olid keelatud, kõlasid väljakutsuva trotsiga.

Samal ajal veeres ette pikk luitunud kaubavagunite rida. Vagunid tulid nagu hallid putukad, rajanud tee läbi sõnnikuhunniku.

Kui kõlasid käsklused laadimiseks, ei andnud need tulemusi. Esimesed vagunitesse roninud hüppasid perroonile tagasi. Tõusis ohjeldamatu häälte paabel — käsud ja nende mahakarjumine. Venelastest saatjad toodi vaguni uste ette.

„Niisugused vagunid ei kõlba isegi loomade veoks! Eestis ei tuntud lehmi, kes lakke pasandasid! Kui teil puhtamaid vaguneid Nõukogude Liidus ei leidu, jääb sõda pooleli — nendes sitakastides meie ei sõida!"

Kurmiku rusikad hüppasid taskutest välja. Ta viibutas neid Lange näo ees, nagu oleks see kõiges süüdi.

„Näed sa nüüd! Hitler vallutab Venemaa ja lõpp! Ütle, mis sina mõtled teha, inimeseturakas? Hakkad kodus jälle saksa keelt vadistama, eh? Või lakud tiblade virtsaseid taldu? Roni otsale! Kurat, mina olen töölise poeg, proletaarlane, aga härra, ja Venemaa lakke pasandavate sigadega mina ühest mollist ei sõö!"

Paul Lange katsus kaelust, mis kaelasideme all surus habemetüükad ihhu nagu siiliokkaid. Ta silmad pöörlesid abiotsivalt.

Saatjad pidasid omavahel aru. Lubati võtta ühendus jaama komandandiga. Järjekordne lohakus ešeloni koostamisel. Eksitus või koguni sabotaaž.

Meeste hurraahüüete saatel veeresid haisvad vagunid perrooni äest minema.

Eigo praegune muie Valpo vangikongis oli nagu peegeldus toonasest võitja naerust, mis lehvis mobiliseeritute habemetüügastega kaetud palgel.

17

Õhtu lähenedes hakkas Irja Arget oma meest ootama. Ta oli päevalgi mõelnud Eigo tulekule, kuid see oli olnud vaid vilksamisi mõte askelduste vahel. Päev meenutas talle pühade-eelset aega lapsepõlvest vorsti ja piparkoogi lõhnaga, mil jõulutunne täitis meeled, ehkki elu käis veel argipäeva tavalist rada.

Helsinkist tulevate rongide saabumisaegadel seisis ta koos lastega akna all. Ta ei saanud midagi väikese valukirvenduse vastu, kui oodatud reibas samm ei kajanud kõnniteel ümber tänavanurga ega mehe kogu ilmunud sügiskirjude lehtede paistusse. Ehkki ta teadis, et

Eigo ei tule enne ööpimedust, ootasid nad ikka. Ka poisid. Kui noorema — pooleteiseaastase Martti — aknale või aiaväravale tatsamine oli juhuslik, siis Agu käis järjekindlalt kella järgi. Ta oli kolmeaastane mehehakatis ja ehkki kella nägu oma kaheteistkümne silmaga oli talle veel lahendamatu mõistatus, jälgis ta seda ometi. Mõnda täistundi ta teadis, kuid need olid keskpäevaga juba ammu mööda läinud. Õhtupoolikust oli ta kogenud ainult niipalju, et varsti tiksuti toad pimedaks ja siis tuli minna Une-Mati maale.

Pannud lapsed magama, tundis Irja, et ta on üksi jäänud. Õhtuhämarus — seegi oli Haminas mere lähedusest sinine — sadas talveaimdusest vaikseks jäänud lehtedele. Nurkadest aga hiilis välja teistsugust pimedust. Tuld läitmata jälgis Irja nende kahe erineva hämaruse ühtesulamist — ööriide venimist õhtu hääletutelt kangastelgedelt. Ta peaaegu nägi, kuidas must kude löödi siniste lõimede vahele, kuidas kangas tõusis aedadest üles taeva poole. Tänavalaternate valgusvihud lõikasid seda kollaste kääridena. Kuu hakkas pleegitama öö kuube veel enne, kui tähed jõudsid selle oma karraga kokku õmmelda.

Irja seisis poiste magamistoa akna all ja vaatas aeda. Ta võinuks vaadata ükskõik kuhu, sest seda, mis jäi pilgu ette, ta peaaegu ei näinudki. Kummaline kõrvalseisja tunne hakkas temas sidet otsima nende kahega, kes magasid oma sängides. Tundus, nagu oleks pimedus sidemeks nende vahel. Hea ja pehme. Ainult enda liigutamisel katkes side ja siis riivas teda jälle üksindus. Umbvalu, mille oleks tahtnud enesest välja kiskuda.

Ta võpatas viimase mõttevälgatuse juures. Samal ajal tundis Irja rinna all uue elu liigutusi. Ta istus lähedase tooli servale. Ainult servale, keharaskus alles jalgadel, nagu peaks kohe kellegi kutsel tõusma. Vahest Eigo sammudest kõnniteel... Kõik jäi aga vaikseks. Poiste rahulik hingamine. Kellegi naer kuskil eemal, lõbusad hääled. Oli ju laupäeva õhtu. Tema sünnipäeva eelõhtu. Veel mõned tunnid ja ta on kakskümmend viis aastat vana...

Siis helises äris telefon.

Ta tundis rõõmuvälgatust — telefonihelin aitas teda üle jõuetusest ja üksindustundest. Kiiresti tõmbas ta akna ees kardinad kokku ja läitis tule. Ta ruttas telefoni nagu kauaoodatud kalli külalise poole. See võis olla proua Puhtula või ta õde Annikki. Või kaupmees Salmivaara, Eigo hea sõber ja laulukoorikaaslane. Muidugi, Juho Salmivaara, kelle reibas ja naerust tulvil hääl täitis toa läbi telefonigi. Ta helistas sõpradele pea igal õhtul. See hõimuideest, kunstist, kirjandusest ja muusikast põlev naaber.

Aga oli kaugekõne. Keskjaam kontrollis numbrit ja ühendas Helsinkiga. Eigo — kas tõesti?! Aga ei...

„Vabandage, kas ma võiksin kõnelda proua Argetiga?" küsis võõras mehehääl, mis kaugusele vaatamata tundus jooksmisest hingeldav. Saanud Irjalt jaatava vastuse, põrises membraan metalse lõõtsumisega: „Hukka on metsässä!" Pidas pausi ja kordas veel tungivamalt: „Hukka on metsässä!"

Ühendus katkes järsult, nagu oleks liini teises otsas kasutatud vägivalda. Kolm tungivat ja pealesuruvat sõna jäid pimedusse kinni ja tagusid üha Irja kuulmenahkadele. „Hukka on metsässä! Hukka on metsässä!"

Telefon ise surises monotoonselt, nagu ei saaks sealt enam kunagi tulla häälikuid, mida on vorminud elava inimese suu. Pimedus kaupluseruumis rippus laest alla nagu väsinud inimese uni, kus pole unenägudele rohkem ruumi kui silmalaugude liigutusest tekkinud fosforlikele sähvatustele. Ainult kolm sõna pesitsesid kõikjal nagu äratuskella plahvatav helin, mis rebib uue maailma ärkaja ette lahti.

Irja teadis sõnade tähendust, kuid ta polnud vist kunagi tõsiselt uskunud, et kuuleb neid enese kõrvus. See oli nagu kohtumine kellegagi, kes ammu surnud, maha maetud ja unustatud. Kellegagi, keda ta eluski polnud kuigi lähedalt tundnud.

„Hunt on metsas" tähendas hoiatust, mida pidi poetama tavalise jutu sisse. See lause pidi usaldatud inimeste kaudu andma märku, et Soomes elavaid eestlasi ähvardab oht — poliitiline surve ükskõik mis moel — ja neil tuleb tarvitusele võtta ettevaatusabinõud või koguni põgeneda. Järsud ja hingeldavad sõnad telefonis väljendasid olukorra ülimat tõsidust, nõudsid kiiret reaktsiooni. Oma igapäevase rahuliku elu tõttu puudus Irjal ettevalmistus niisuguseks ootamatuseks. Tükil ajal ei saanud ta selgust oma mõtteisse. Siis pööras ta end, nagu kuuleks väljas juba politsenike raskeid samme.

Aga see oli ikkagi ainult vilksatlev kujutlus, ebareaalne ja õiget hirmu sisendamatu. Ta tundis Hamina politseiülemat — üldse linna politseiametnikke — isiklikult hästi. Need olid siirad ja heasoovlikud inimesed. Nad ei tuleks Eigot kunagi arreteerima ilma teda salaja ette hoiatamata, ilma et annaksid talle põgenemisvõimalust. Keegi nendest ei pooldanud kommunismi, mis oli nende igaühe vaenlane nr. 1. Hamina politseivõim seisis valvel Eigo Argeti vabaduse eest.

18

Vaatamata sellele, et Irjal käis külalisigi, möödus õhtu tühja ootustundega.

Varsti pärast mõistatuslikku kaugekõnet tuli õde Annikki. Nad polnud veel esikust kaugemale jõudnud, kui järgnes naaber, kaupmees Salmivaara oma südamliku naeruga, süli täis tumepunaseid astreid ja kaenlas hoolsalt valitud raamatud. Ta ei unustanud sõprade tähtpäevi kunagi.

Irja kostitas külalisi kohvi ja küpsistega, kuid nende istumine ei kujunenud hubaseks. Telefonist kuuldud sõnad hõljusid toas. Annikki käitus, nagu oleks tal kuhugi rutt, ja Juho Salmivaara seltskondlikkuse taga võis aimata pettumust, et Eigot polnud veel kodus. Ta katkestas tihti vestluse, kui kuulis tänaval samme. See nähtav ootamine puudutas Annikkit.

„Ega ta täna tule!" sähvas too välkuvate silmadega. Temas polnud naiselikku leebust nagu nooremas ões, ehkki temperament ja rabelevad liigutused tegid ta tütarlapselikuks. Kahe õe suhetesse oli tekkinud teravust Irja abiellumisest saadik.

„Õise rongini on ju veel aega," tähendas Salmivaara tagasihoidlikult. Ta teadis õdede vahekorda ning asus vaistlikult poolele, kus tundis vajadust kaitse järele. Ta oli suur ja heledavereline mees. Kasv ja raamatukaupmehe elukutse nagu kirjutanuksid ette ta heasüdamlikkuse. „Oleks tore kuulda, mis pealinna arvustus ütleb ta uute tööde kohta. Vaikides nad temast mööda ei pääse. Ja-jah, Argeti kaar viib üles. Kui kõrgele, seda me veel ei tea. Rõhutaksin, et ta on alles oma arengu esimeses faasis. Seejuures on mehel juba nii palju käes — oi, oi! Tahaksin näha ta loomingut kümne aasta pärast ja kuulda siis arvustusi."

„Kui ta pole siis juba väsinud," tulid sõnad Irja huulilt.

„Tema, ja väsinud!" pahvatas kaupmees naerma. Samas aga taandus ta rukkililleheli silmadest lõbusus. Tõsiselt ja aeglaselt rääkis ta edasi: „Kui ta ainult ei elaks ärisse sisse. Äri tähendab loovale vaimule surma. Kõike võib loov inimene teha, ainult mitte tassida koju kuradipoega — äri. Tean seda iseenda käest. Jah, Arget," soojenes ta hääl uuesti, „ma ei usu, et tema väsib. Ta minevik on olnud kõigele vaatamata niivõrd rikas, et sealt jätkub võtta kauaks ajaks nagu varasalvest."

„Aga miks ta siis ajab aina Helsinki vahet? Miks ta ei istu rahulikult kodus ega loo? Miks ta ei kasuta oma varasalve?" süüdistas Annikki,

nagu oleks see tema, kellele tehakse ülekohut. „Ei, Eigo Argetil on tarvis vaheldust, teab mis seiklusi! Ja Irja on toss! Ma ütlen: kui ta oleks minu mees, ei pääseks ta kuhugi."

„Ta on ometi..." alustas Irja.

„Jah, kunstnik! Mis see tähendab? Mis see vabandab?"

„Oi-oi, väga palju!" naeris Salmivaara. „Kunstnikule on kõik lubatud, isegi pattulangemine. Jumala esindaja maa peal pole mitte ainult pastor, nagu arvatakse, vaid ka kunstnik. Kunstnik peab hea ja kurja äratundmise kaudu meid teisi juhatama, paljastama nii jumalikkust kui ka kuratlikkust. Ja seda Eigo-poiss oskab. Pane tähele — kümne aasta pärast!"

„Ah!" heitis Annikki põlastavalt.

Irja oli õe olekust puudutatud. Ta valas uut kohvi ja tähendas:

„Lõpuks olen ju mina temaga abielus, sõsarake."

„Suuremeelne naine!" pilkas Annikki.

„Tahaksin seda olla," vastas Irja tõsiselt. „Loova mehe naine peab olema mõistev. Tahaksin, et oleksin seda ega tunneks — puudujääke eneses."

Tekkis vaikus. Annikki liigutused olid kärsitud ja pahurad. Salmivaara süütas sigareti. Siis tõusis ta järsku ja kõndis välisuksele.

„Olin kindel, et Eigo just tuleb," lausus ta esikust. „Rong peaks olema püüd saabunud. Aga — teda-meest pole vist täna oodata." Ta pöördus ukselt tagasi. Kohendades peegli ees kaelasidet, hakkas ta naerma. „Ebausklikuks muutun. Mõtlesin, et kui hundist kõnelda, siis ta ehk ilmub, nagu öeldakse. Aga hunti ei ole."

„Hunt on metsas!" raiusid sõnad uuesti Irja kõrvu. Ta tundis tarvidust telefonikõnest rääkida. Aga ta ei teinud seda siiski.

Sisemust rõhus tühjus, nagu oleks ta kaotanud poole oma elust, poole oma soojusest. Tal oli kahju, et sundis oma olekuga külalisi lahkuma. Justkui hoovanuks temast midagi, mida teised kardavad.

Irja jooksis magamistuppa ja viskus kummuli sängile.

Midagi oli temas katki kistud. Midagi elavat, mis oli olnud kogu nende kooselu alus ja sisu. Laps liigutas end tema valus.

Kui saabus hommik ja toodi ajaleht, luges Irja uudist, nagu poleks talle selles midagi uut. Ainult Eigo Argeti nimi tundus seekord trükitult võõras, kokku pandud mõistmatutest märkidest.

Ajaleht teatas ühe peatüki lõpust paljude elus. Soome sõjajõududes teeninud Eesti vabatahtlikud, kes usaldasid peale sõda jääda vennasrahva maale, olid Riigipolitsei poolt arreteeritud.

19

Ülekuulamine, mida Eigo oli pikisilmi oodanud, toimus vanglas viibimise kuuendal hommikul. Kui valvur talle sellest teatas, tundis ta saabuva ees äkki vastikust. Ta kartis külma ja ametlikku tõde. Ka ei olnud tal ülekuulajate ette astumiseks jäänud enam küllalt viha.

Neid oli kaks meest kirjutuslaua taga. Üks eakas ning rahulik, haiglaste kotikestega silmade all; teine noor ning tume karjala tüüp, kelle pilgus helkis halvastivarjatud klassivaenu. Eigo tõdes, et ta on alla andnud ja ootab neilt kahelt armuandi.

Aga just siis, kui ta püüdis kombeka inimese harjumusest naeratada vastuseks karjalase tervitusele, plahvatas temas midagi. Ah niiviisi — tema on see idioot, see koolipoiss, keda kutsutakse noomimiseks õpetajate tuppa!

Eigo istus ja tundis järsku heameelt rusikahoobist, mille oli löönud kongi tõugatuna oma vangistajale näkku. Ta rahu ja kindlus tulid tagasi.

Vanem mees vabandas, et nad olid sunnitud teda nii kaua teadmatuses hoidma.

„Ma pole kuulnud, et NKVD kunagi oma ohvri ees vabandaks!" tähendas Eigo, nagu rõhutades nende ametlikku vahekorda.

„Meie pole NKVD!" haavus noorem.

„Mulle on see ükskõik — teie meetodid kõnelevad enda eest."

Nad mõõtsid teda, hinnates vastasena. Vanema näole tekkis lugupidamist, kuid noorema pale tõmbus tumedaks. Seda Eigo sooviski.

„Teie külalislahkust ma ei unusta," lisas ta. „Kui lähen teie majast välja, siis tean seda, et Valpo on teinud häbi soome rahvale!"

Karjalane vahtis teda irooniliselt.

„Kui lähete välja!" venitas ta. „Aga oletame, et teie ei lähegi välja."

„Mina lähen — seda teie ei takista!" Eigo ei hoobelnud, ta tundis nii.

Vanem otsis taskust prille. Ta käed värisesid ja ilme oli isalikult kurb poisi pärast, kes kelgib oma ulakusega.

Siis hakkas ta üksluise häälega lugema Eigo elulugu, paludes viimasel teha parandusi, kui milleski on eksitud. Riigipolitsei poolt koostatud toimik olevat puudulik. Karjalane ootas kõrval, sulepea sõrmede vahel, valvas pilk vahialusel. Vahetevahel katkestas ta kaaslase lugemise ning esitas täiendavaid küsimusi. Mida kaugemale lugemisega jõuti, seda suuremaks kasvas Eigo ängistus.

„Põgenedes Punaarmeest sakslaste poolele, laskis Eigo Arget maha kapten Orki, oma pataljoni komissari..."

Esitatud oli koht ja kuupäev. Eigo suu avanes, kuid kuum hingeõhk kõrvetas ainult huuli. Nad mõlemad vaatasid teda, ta tundis nende pilke nagu kleepuvaid tigusid oma näol. Higinired jooksid ta kaenlaaukudest alla.

„See on vale. See kõik on vale!" ütles Eigo kinninööritud kurguga. Ta oli seni uskunud, et ükski elav olevus maailmas ei tea midagi püstolilaskudest, millega ta ostis vabaduse punasest põrgust. Kuidas — seda ei saanud ju keegi teada!

„Teie lasksite maha kapten Orki, kes paljastas teid reeturina. Õige?"

„See on kõige alatum vale, mis ma olen elus kuulnud!" vastas Eigo raevunult. Süüdistus oli õige. Ta oli lasknud Velikije Luki all maha kogu väeosa vihatuima mehe, mitmete tublide kaaslaste mõrvari. Ta ei olnud seda kavatsenud rohkem kui keegi teine — nad kõik otsisid selleks võimalust. Pealegi toimus see enesekaitseks, sest vastane haaras relva enne. Treenitud sportlasena oli Eigo liigutus kiirem.

„Kapten Nikolai Aleksandri poeg Orki on nüüd Nõukogude Liidu kangelane ja nõuab teid vastust andma," ütles karjalane, nautides iga sõna.

Eigo kartis, et süda peksab ta roided katki. Ta hüppas püsti, kuid vajus samas toolile tagasi.

Nii Teda nõuti välja. Sealt pärines ta üksikasjaline eluloo-kirjelduski.

„See kõik on neetud vale!" kähises ta ainult. Paine lasus ta õlgadel, kuid see surus teda ka seest, nii et ta tundis oma liikmeid õhukeste paberilehtedena, mida ei suutnud valitseda ega käskida. Süda muutus jõuetuks, nagu hakkaks seisma jääma. Ruumi vertikaalsed jooned vajusid längu.

Teda antakse välja Nõukogude Liidule! Kõik, mis nad temalt veel küsisid, kaotas mõtte. Selle jaoks, kes seisab seina ääres ja vaatab püssitorudesse, ei eksisteeri tulevikku.

„Rahvusvahelise kuulsusega seikleja!" pilkas karjalane. „Miks te ei jäänud Saksa sõjaväkke, kui nende poole üle jooksite? Ei, teie põgenesite Soome. Miks? Kas sakslased kohtlesid teid nii halvasti? Miks te ei rääkinud neile oma kangelasteost — komissari tapmise eest oleksite saanud raudristi! Aga ei, teie tulite Soome armeesse nälgima!"

Jah, eks võinud ta talitusviis äratada inimlikku uudishimugi!

„Teie süü seisneb teie ideelisuses," kuulis Eigo vanema mehe häält. See hääl kuulus nagu kuhugi teise maailma, kus veel ollakse võimeline inimest mõistma. „Ärge muretsege. Ehkki meie ei saa hinnata teie teeneid Soome armees — mis, muide, ajaloo valguses on nega-

tiivsed —, arvestame teie siirast tahet soome rahvast ta raskel tunnil aidata. Soome Riigipolitsei tahab teie suhtes käituda aumehelikult ja kaitsta teid rahvusvaheliste õiguspõhimõtete alusel. Sellepärast — olge rahulik. Selle maa kaljudel ja siin majaski viibite ikka veel sõprade juures. Sest — tulite siia meie sõbrana."

Sõnad võisid rahustada, aga kui karjalane ulatas Eigole sulepea paberitele allakirjutamiseks, tõusis viimane järsult püsti. Ah niiviisi seati talle lõksu! Jahtunud higi ta liikmetel tekitas külmavärinaid.

„Oma allkirjaga ma igasuguseid muinasjutte ei kinnita!"

„Aga see on vajalik!" ehmus karjalane.

„Mitte minule."

Oodatud ülekuulamine oli möödas.

20

Tema ise oli mõelnud, et minevik ei ohusta teda enam. Mälestused on ikkagi ainult surnud elu. Küll võivad aga trots ja mehisus sealt olla eeskujuks, need võivad valmistada ette — ükskõik milleks.

See — ükskõik milleks — oli nüüd käes.

Issand Jumal, niisugune asi ei saanud inimese elus ometi korduda! Kõik juhtunu aastaid tagasi ei olnud ometi ühe tragöödia peaproov!

Või siiski? Kes teab — või siiski...

Tee oma elust meistriteos! Eigo naeris kibedalt, vaadates rohelist, kritseldustega määritud kongiseina. Missugune idiootlik loosung! Meistriteos, mis algas ühe naise valudega sünnitusvoodil ja lõppes timuka kuuliga Siberi jääs. Keegi ei küsi, kes sa oled ega imetle su meistriteost. Tšekist loputab lonksu vodkaga su surmaagoonia oma unenägudestki välja.

Kui inimesel puudub tõde, mille külge klammerduda, siis ei ole tal enam midagi. Siis on ta oma tsivilisatsiooni hüvedegagi vaene ja armetu. Ta ei oska enam luua Jumalatki iseenese näo järgi. Õnnelikud rahvad, kes siis sünnitavad diktaatoreid. Need rahvad on võimelised uskuma valet ja tundma oma vägevust vales. Kõik teised on aga määratud kaduma, sest aeg, mil elati tõe najal, on kadunud...

Eigo sukeldus sellesse aega, mil nad elasid ja võitlesid veel tõe eest. Venemaal, kus vale oli pööratud tõeks, mis valgustas maailma igas neljas suunas nagu uus Petlemma täht.

21

Mobiliseeritud eesti meeste marss Leningradi sadamast Moskva vaksalisse jätkus teisel päevalgi. Jätkus ka täistuubitud kaubavagunitest koosnevate rongide lahkumine itta.

Kõneldi sakslaste uutest läbimurretest keskrindel, nende tankikiiludest Leningradi lähistel. Kõige suuremat ärevust tekitas aga teab kust pärit kuulujutt, et lahkuvad rongid suunatavat kõik Põhja-Jäämere poole. See pani paljusid hoiduma teiste seljataha. Nad täitsid oma jõudeolekut „õige" rongi ootamisel kaardimängu, magamise või keelatud retkedega linna.

Sagedasemaiks linnas hulkujaiks olid Kurmik ja Olvet. Mõnikord seltsis Eigo nendega, sest teda võlus uudne ja võõras. Leningradis sündinud Priit Olvet käis otsimas oma noorust, nagu ta ise tähendas. Ka kujuri käike juhtisid sentimentaalsed motiivid, ehkki iga uus vaatepilt kuhjas ta hinge sappi.

„Kur-rat, see linn pole enam see, mis oli kevadel!" imestas ta.

„See pole ka niisugune nagu minu nooruses," vangutas professor oma pöetud halli pead. „Jah, kevadel, aga eriti juunis, on Peetri linn võluv. Ja eks sina ise vaatasid teda siis hoopis teiste silmadega — olid valitud kunstirahva grupiga partei külaline. Sulle näidati seda, mida võõrustajad soovisid näidata, Petrogradis on näidata palju. See linn on ju oma esimesest kivist peale ehitatud ühe hiiglasliku maa pealinnaks. Ta peaplaneerija ise oli kuue ja poole jala pikkune mees. Tema ei vaadanud Euroopale alaväärsustundega nagu venelane tänapäeval. Tema tundis end Euroopa tolleaegsetes suurlinnades kodus ning ta eesmärgiks oli kogu maailma ehituskunsti üle trumbata. Et mõni allee või kanal juhtus olema pisut kõver, tuli sellest, et peaplaneerija ise jõi vodkat nagu vett ning joonlaud võis seetõttu vahel raasuke libiseda. Insenerid pidasid plaanist loomulikult kinni, sest tahtsid hoida oma pead keha küljes!"

„Kur-rat, ma olen üks kord elus kadestanud maalikunstnikke ja see oli siin Leningradis!" vahtis Kurmik, käed pintsakutaskuid rebimas, Nevski prospekti liiklusetühja laiust. „See tuli vaatest Trubetskoi bastionilt Peeter-Pauli kindluses juuniöisele Neevale. Uskuge, mu hing jäi kinni! Peterhofi kaskaad ja Neeva panoraam. S-saatan, see on nagu hiiglaslik kangas — maa lõimest käib läbi vee kude. Linn sellel riidel tundub karrakribuna, nii võimas on vee ja maa avarus põhjavalguses. Kurrat, seal tundsin, et vesi vaateväljal on muutunud kontsentreeritud ajaks... Linn — Euroopa —

kägistatakse sinu silmade all Venemaa lõpmatuse ja põhjatuse poolt!"

„„Võõras oma isamaal," ütles Nikolai Gogol Petrogradi, oma sünnilinna kohta," mõtiskles Olvet, vaade graniitkivist sillutisel. „Imelik, et sina kogesid midagi niisugust. Minule oli see linn lapsepõlves koduks, Eesti tundus seetõttu meheeas kitsaski. Aga kui mõtelda, et Neeva kaldad, jõe alamjooks ning kõik Peipsi järve tagused alad kuulusid kord meie hõimudele, siis ei ole võõraks sissetungijaks mitte üksnes Peetri linn, vaid ka venelased ise. Nii on mul soomeugrilasena päris rahustav teada, et see linn kannab oma ehitajate needust. Räägitakse, et siin tänavail — seda eriti sügisvihmades — võib näha kõdunenud palega halle kogusid, kes maeti koos palkidega, mida nad tagusid linna rajamisel sohu. Nad kähisevad kakssada kolmkümmend kaheksa aastat vanu sõnu: „Häda tuleb! See linn on neetud!" Inimene näeb neid ainult viivuks, nii ei teagi ta õieti, kust hääl tuli..."

„Kas sina oled neid näinud?" küsis Eigo.

„Mina?" naeratas vanglapäevist kuihtunud professor. „Sa peaksid mu näost ise järeldama, et olen üks nendest — needjatest!"

Hiljem, kui nad jõudsid teiste juurde tagasi, hoidus Eigo Olveti lähedusse. Teda võlus elatanud mehe vaikne jutt.

„See minu sünnilinn, mida üks itaalia kirjanik nimetas kord aknaks Euroopasse, on tõepoolest neetud. Aknast sai uks revolutsioonile, ideedele, mis hävitasid tsaristliku impeeriumi. Petrograd on käärinud alati — ideed, ebareaalsus, hullumeelsus, terror. Detsembrimäss, üliõpilaste verised rahutused, kahe tsaari mõrvamine, revolutsioon ja selles saavutatud vabaduste ülevõtmine ning hävitamine bolševike poolt. Kodusõda ja uus, veel rafineeritum, veel totaalsem terror Lenini ja Stalini „geniaalsel" juhtimisel. Selle ohvrid oleme nüüd meiegi ja — kes teab, — ehk kord pool maailma."

Käo Tinn mängis oma suupilli. Kuskil kaugemal nokkis keegi kitarrikeeli nagu kukk, kutsudes kanu vihmaussi juurde. Mehi magas seinte või puude vilus, seljakott pea all ja pintsakuhõlm üle näo. Päevane kuumus ja viin rammestasid.

Kaubarongide ragin, manööverdavate vedurite viled, kriiskav venekeelne sõim kuskil lähedal. Päike kilgendas rööbastel nagu noateradel, sulav asfalt liipritel haises. Ootamine oli veninud pikaks.

Nii tõi kahe naisagitaatori külaskäik meestele vaheldust.

Nad olid korralikult riides, Leningradi standardi järgi, ja meeldiva välimusega. Nende puusihööritav kõnnak väljendas sihiteadlikkust, samuti lubavad naeratused. Samal ajal olid nad aga tõsimeelsed propagandistid.

Mehed lasid neil kõnelda. Vastutasuks kostitati venelannasid eesti kartuliviina ja Roseni likööridega. Pakutuga oldi helde, nii et veerand tunni pärast ülistasid naised oma vastseid tuttavaid, õppisid kodanlikke, keelatud laule ning üritasid teha tantsusamme Käo Tinni suupillimuusika saatel. Muidugi ei unustanud nad elagukarjumist võitmatule Punaarmeele ning geniaalsele juhile ja õpetajale, isakesele Stalinile. Kui Tinni suupillimängu tulid toetama veel kitarr ja mandoliin, kiskus üks naistest oma kitsa undruku üle põlvede temperamentseks slaavi tantsuks.

„Käre tots!" juubeldati meeste hulgast. „Juba sellepärast tasus Venemaale tulla!"

„Naša — elueit! Näe, nüüd lööb teine ka keerud peale!"

„Hei, pillimehed, vägevamalt, vägevamalt!"

Paar sõdurit nende saatjaist, kellele oli antud pudeleid proovida, tagusid taktis käsi kokku. Naised tantsisid nüüd mõlemad. Tuliselt, hooga. Vaevalt olid nad kunagi enne niisugusele hulgale esinenud. Publik oli ka eriline ja võõras, seegi joobnustas.

Pealtvaatajad juubeldasid. Ikka tihedamalt ja tihedamalt suruti kahele tantsijale lähemale: hiljem tantsuhoost kaasakistud naisel ei olnud püksé jalas!

See oli jällegi leitnant Borotsev, kelle kisa katkestas etenduse. Nagáani paugutades trügis ta läbi massi. Tige, protesteeriv sõim pulbitses talle vastu.

„Nädi igatseb mullatoitu!" arvas Kurmik, pungitades rusikaid läbi taskupõhjade. „Rikub, kur-rat, ära hea inspiratsiooni!"

Naised pühkisid higi.

„Andke viina, seltsimehed!" hüüdis Naša. „See naljatilk mõtleb meid oma püssiga hirmutada."

Ta rüüpas ulatatud pudelist mitu lonksu otse NKVD ohvitseri ees, tõmmud juuksed sassis ja liigutused sõjakad. Olga — ta püksteta kaaslane — oli taandunud kaitset otsides meeste vahele.

Naša ja Nädi sõnelesid. Tüdruku argumendid Marxi õpetusest, partei ajaloost ja päevakohased tsitaadid Stalini kõnedest lendasid ohvitseri räuskamisele vastu. Meeste poolehoid kuulus muidugi Našale.

„Leningradi parteikomitee on meid saatnud siia mehi agiteerima ja lõbustama. Ärge toppige oma nina partei korraldustesse, seltsimees!"

„Olen NKVD ohvitser, mobiliseeritute grupi vanim saatja."

„Ma vilistan sellele — tunnen palju suuremaid NKVD ohvitsere kui ühte arust ära leitnandinolki. Kutsuge jaama komandant, teen ettekande!"

Naša lausa põles. Ta julgus oli niivõrd ainulaadne, et pani Nädi seisma tüdruku ees nagu rajuhoost sasitud varese.

„Seltsimees leitnant, teie saate veel kuulda! — Sõda! Sõda! Jah, teie vist ainsana ei tea. — Kuidas saab moraali ülalhoidmine kahjustada moraali, sõge! Teate küll, et ükski neetud fašistide lennuk ei pääse Leningradi ega Moskva kohale — taevas on neile balloonidega suletud. Ja seda teate ka, et mobiliseerituid ei viida siit edasi, enne kui raudtee on parandatud. Rongitäis vaeseid kuradeid pommitati ju kohe oma esimesel sõjasõidul uppi. Hea, et teised rongid sõitsid kannul — need nüüd parandavad. Sõjasaladused? Tean ise, mis on sõjasaladused, ärge minu pärast pükse lõdistage!"

See oli Nädile järjekordseks raskeks lüüasaamiseks. Tal ei vedanud nende saatana Eesti mobiliseeritutega. Vihasena pööras ta Našale selja. Pila saatis teda nagu herilaste parv. Ta trügis meestemassist läbi, nagaanid mõlemas käes, pooleksräsitud vandesõnad kriuksumas hammaste all.

„Sellel on tagumik nüüd näoga päriselt ära vahetatud!" pilkas Kurmik mõnutundega.

„Pakkuge viina, seltsimehed!" hüüdis Naša võidukalt. „Oleme teie kaitsjad igasuguste närude vastu, kes julgevad mürgitada sangarliku Punaarmee võitlusmoraali. NKVD ohvitser — tõpravasikas! Nagu mina ei oleks NKVD ohvitser! Leitnandi-nolk! Kus niisugune küll seni on elanud!"

Pool tundi hiljem viidi purjus naised NKVD sõdurite vahel minema. Nad ei protesteerinud enam ühegi sõnaga ja meestegi hääled lõikas pooleks samal ajal perrooni ette sõitvate räpaste kaubavagunite kolin. Selja tagant pressisid neid avatud vaguniuste poole NKVD sõdurite haljad püssitäägid. Viimaste Eesti mobiliseeritute laadimine Leningradi Moskva vaksalis läks niisuguse kiiruga, nagu oleksid nad seda varem kümneid kordi harjutanud.

22

„Vahialune Arget, teile on külaline."

Raske uks avanes. Ta viidi valvurite vahel ooteruumi.

„Eigo!" tõttas Irja mehele vastu. Eigole tundus, nagu oleks naine jooksnud ühe hingetõmbega Haminast Ratakatu vanglasse.

„Teil on aega kümme minutit!" kostis valvuri ametlik, metalne hääl.

Ta tuli nende kõrvale, revolver vööl ja käsi relval. Teine valvur — võtmekimbuga hambutu — jäi konutama vastu uksepiita.

Eigo tuikus, käsi püksivärvli küljes. Naise kohalviibimine tundus ebareaalsena. Möödunud päevad olid surunud elukaaslase kuhugi kaugesse minevikku. Eigo vahtis teda üksisilmi, oskamata lausuda ühtki sõna. Kui Irja surus näo tormakalt vastu Eigo õlga, murdus midagi ta sisemuses. Mees hakkas kogu kehast võbisedes nutma.

Uksel konutava hambutu suur kõrisõlm liikus ja ta pööras näo kõrvale. Irja kõneles ruttu oma vigases eesti keeles, nagu pääseks ta niiviisi võõraste ees mehele lähemale.

„Sind hoiatati, aga see jäi hiljaks."

„Rääkige soome keelt!" käratas pikk lihaseline kogu nende kõrval.

„Kyllä, kyllä! Tõin sulle pirukaid ja puljongit — need on nüüd külmad. Nad otsisid paki läbi — ega ma ei tooks sulle ometi mürki! — Ära muretse, Eigo! Ära, palun, muretse — kõik läheb hästi! Ajalehed on seda nüüd täis. Soome avalikkus mõistab politsei omavoli hukka. Võtan sulle advokaadi. Väga hea advokaadi — sa ei ole ju midagi teinud. Kogu soome rahvas seisab sinu seljataga. Ma lähen rahvasaadikute ja ministrite juurde — igale poole. Usu, see on arusaamatus, ainult arusaamatus."

Eigo ei saanud naise sõnadest suurt aru. Ta kuulis ainult selle embavalt lohutavat häält. Taevas, kuidas ta vajas just seda!

Ainult arusaamatus... Olete veel sõprade keskel, ütles vana ülekuulaja. Sõprade hulgas!... Kapten Orki on nüüd Nõukogude Liidu kangelane ja ootab teid...

„Sulle ei juhtu midagi! Rahustu, Eigo-ärmas!"

„Veel üks minut!" lõikas hääl nende pea kohal.

„Olge ometi inimesed!" palus Irja.

„Inimesed — perkele! Tehke ruttu ja — marss tänavale, naine!"

„Ma pean olema transpordiks valmis. Nad saadavad mu ära."

„Ei! Taevas halastagu — ei!"

Tugevad käed kiskusid nad teineteisest lahti. Naise nägu oli pisaraist märg, kui Eigo tõugati uksest välja.

„Palun Jumalat..."

„Tervisi poistele," sosistas Eigo.

Ta vajus kongis toolile. Ta tundis end samuti nagu aastaid tagasi Leningradis Moskva jaamas vägisi loomavagunisse pekstuna, kui uksed löödi nende taga kolinal kinni ja raudtalad langesid uste ette. Rongi järsk liikumine paiskas neid pimedates vagunites üksteise otsa.

„Irja, kui hea, et sina ei tea! See praegune on ju kõik sama — ainult raskem! Teist lahtikistuna olen ma üksi, nii üksi..."

23

Irja Arget tegi, mis ta oskas ja suutis. Ta poleks kunagi uskunud eneses olevat võimeid, mida nüüd avastas. Kogu perekonna jõud oli järsku koondunud temasse.

Ta helistas läbi kõik tuttavad eestlased. Õhtul kohtusid neli naist Maire Hallase toas. Noorele nutust punaste silmadega toaomanikule ja Irjale lisaks tulid veel Liisa Kurmik ja tantsijatar Kyllikki. Viimane kõndis läbematult mööda tuba, ärritades teisi oma puusade hööritamise ja tusase ilmega.

„Ma lähen hommikul Wuolijoe juurde! Advokaati — millega? Minul ei ole selleks raha!" pildus Kyllikki sõnu ja käsi. „Las Wuolijoe maksab, see on tema kohus."

„Ta on ju kommunist!"

„Just. Koos Leinoga peavad nad selle supi ära klaarima. Häbenen, et olen soomlane!"

„Minul ei ole ka raha advokaadi jaoks," teatas proua Kurmik. „Mees ei annaks mulle seda kulutust kunagi andeks. Või kuidas ma nende suurte härradega õiendangi. See võtab aega. Lapsed ja loomad — peaksin homme koju tagasi sõitma."

„Lapsed ja loomad — kas need on mehest tähtsamad!" viskas Kyllikki. Tüdruk meenutas Irjale ta õde. „Teie, proua Hallas, peate minema Wuolijoe jutule — ta on teie mehe tööandja."

„Kui keegi tuleks kaasa."

„Mina tulen," lubas Irja.

Kyllikki heitis istudes jala üle teise, nii et Liisa siiras maanaise nägu väljendas kohkumust ja piinlikkust. Sigaret pika pitsi otsas ja ise nagu kõrend! Mis pidi mees temas leidma? Ah jaa, ta polnudki abielus, vaid elas ainult oma partneriga kokku. Siis üks niisugune, nagu ta välimusest võis oletada. Õhtuks kellegi põlvel. Ei, Liisal polnud linnas enam midagi teha. Üleliigset kulu tegi juba Väinole järelesõitminegi. Nüüd ta oli meest näinud ja võis oodata.

Ta sirvis ajalehti. Seda kõike oli liiga palju. Kui ta esimene mees rindel langes, tuli ainult ametlik teade ja ilusate sõnadega kiri väeüksuse pastorilt... Ta silmad hakkasid vett tilkuma.

„Kui tarvis advokaadi pärast — ma müün mõne looma ära," kogeles ta. Talle meenus Väino imeliku sõbra jutt äritsemisest ja raha kokkukraapimisest. „Raha pole elamiseks tarvis," oli Väino vastanud. „Selle tarkuse olen ma maa seest välja kraapinud." Liisa tundis mehe pärast hella uhkust. Kui poistest kasvaksid ka niisugused. Sellest

Väinost annab neile veel rääkida! „Ma lähen ja müün mullika lihunikule. Jõuluni oleks veel aega, aga — ta annab mulle vast käsiraha ette, kui luban nuumata."

Kas Väino sellega küll lepib, ei tea. Oli mõeldud eluloomaks, et lastele jätkuks piima läbi talve. „Lastele on piima tarvis — kuidas nende kont siis muidu kasvab!" kuulis ta selgelt mehe sõnu.

Liisa tõusis. Aeg oli rongile minna. Siis saaks lihunikuga hommikul alevikus kõnelda.

„Ma toon raha ülehomme," teatas ta. Andis igaühele kätt ja läks. Minnes küpses kindlaks kavatsus, et praeosa ostab ta lihunikult tagasi ning paneb vanglast saabunule lauale. Kui poistel on eeskujuks isa nagu Väino Kurmik, siis kasvavad neist mehed ka soolasilgu, kartulite ja külma allikaveega!

24

Eigo viidi Valpo vanglast ära reedel. Transpordikäsk tähendas äratust. Nüüd see algab! Saatjatega läbi koridoride kõndides surus ta sõrmed püksivärvli küljes rusikasse.

Õuel valvuriterivi vahel jäi talle ainult üks tee, ja see viis vanglaautole. Selle pimedast karbitaolisest sisemusest vaatasid talle vastu saatusekaaslaste hallid näolapid. Siis löödi uksed kinni ja „Must Maija" kihutas hoovisillutisel rappudes tänavaasfaldile.

„Sina, Eigo — sina ka!" kostis Tammus Hurmi jõuline hääl. Toon oli juubeldavalt rõõmus. Jah, mina ka — tänu sinule, sa idioot! osatas Eigo mõttes.

Tammus püüdis üle teiste jalgade talle lähemale ronida. Nad istusid auto pimedas akendeta kastis tihedasti koos nagu kilud karbis.

„Ära, s-saatan, lükka tõlda laiali! Mõtle, see on ikka soome rahva varandus."

„Ja seda vajatakse nüüd tihti, kui algus juba meiega tehtud."

Oli hetk vaikust, siis kostis rämedalt:

„Kur-radi tibla! Seda ma neile r-raiskadele ei kingi!"

Hääl tundus Eigole nii tuttav, et ta võpatas.

Hääl pärines Leningradist lahkuvalt rongilt...

„Seda ma neilę r-raiskadele ei kingi!" puristas Aabel Kurmik.

Laudadest narid kaubavaguni mõlemas otsas olid puhtad. Aga kui suuremad protesteerijad mobiliseerituist hakkasid rahunedes otsima kohta istumiseks või lamamiseks, olid narid leplikumate poolt okupeeritud. Osa mehi mahtus veel ülemisele korrusele, osa jäi kogu sõidu ajaks veepange ja roojastatud augu lähedale vaguni keskel.

Aabel Kurmik oli viskunud sõnnikuhunnikule alumise nari all, kus ähkis õhupuudusest ja leppimatusest:

„Seda ei saa kinkida, kur-rat — sõitu siin pasakastis!"

Eigo leidis endale koha ülemisel naril. Kitsast aknast lae all ei paistnud küll valgust, kuid tuul lõi trellide ja laudade vahelt sisse. Vagunit oli hiljuti kasutatud elusloomade transpordiks. Vaatamata lae kraapimisele pudenes aina sõnnikut ja tolmu laudadest alla.

Juba mõnetunnise sõidu järel tundsid nad ihul torkeid ja sügelemist. Mobiliseeritud kiskusid riideid seljast. Järsku kargas Kurmik keset vagunit, särk laialilaotatult kätel.

„Täid, kur-rat! Mehed, ma olen täisid täis nagu kong! No mis te ütlete, niipea kui sammu Venemaal astud, pistavad täid su elusalt nahka!"

„Näita?" küsisid mõned uskumatult.

„Vahi oma särki! Mis — pimedas ei näe? Inimene, need on nii jõmakad, et lausa laternad on taguotsas! Tundsin, et turi läks järsku imelikuks, kur-rat. Laseb mööda turja nagu traktoriga, lõuad sees. Näh, vahi, vurrud ees — Stalin mis Stalin!"

Ei olnud ime, et neil olid täid, jahmatama pani aga söödikute rohkus. Tundus, nagu oleks vagunilaest varisev tolm hakanud nende ihul elama.

Hääled pimedusest süüdistasid professor Olvetit. Oletati, et ta on toonud täid vanglast kaasa. Kuivetanud kiilaspäine vanamees võrdles tuletiku valgusel oma söödikuid teistega. Siis raputas tõsiselt pead.

„Ei, see on teine tõug," väitis ta kindlalt. „Vaadake kui lihavad! Minu omad on tillukesed ja hallid — surnu täid, nagu neid Patareis kutsuti."

„Mis sa jamad!" ütles Aabel häiritult. „Surnu täid — mis asjad need on?"

„Noh — vanglas olid niisugused. Nendest ei saa enam lahti."

„Vana totakas!" taandus Kurmik teise leplikkusest puudutatuna.

Aeglaselt loksus rong läbi Venemaa tasandike. Meeste näod läikisid hämaruses, mööda paljaid pronksivärvilisi selgi nõrises higi. Vandesõnad, mis suruti läbi hammaste, vingerdasid nagu vigaseks löödud ussid. Vandumine ei aidanud. Samuti nagu ei aidanud rusikatega tagumine vastu vaguniseinu. Mõnigi karjus hääle ära, nõudes vett rongi peatumisel. Uksi ei avatud. Lärm kostis teistest vagunitest kajana vastu. Nad võisid elu väljaspool jälgida ainult läbi ahtakeste pragude. Taskunugadega lõigati pragusid laiemaks.

Ainult esimesel päeval leidus neid, kes üritasid pimedas kaarte mängida. Vaheldu seks rongirataste tampimises olid Käo Tinni suupillihelid. Muusika kaitses neid mõtete ja raskemeelsuse eest. Kohmetu sulasepoiss pikutas harilikult lavatsi all hämaras nurgas. Sealt paistsid ta suured tanksaabastes jalad ja tõusid lustakad polkad või kurvad rahvaviisid.

Eigol õnnestus oma lähimate naabrite Kaarel Sootsi ja Suure Tõllu abiga murda lahti akna trellidele löödud lauad. Aknast avanevad vaated — söötijäetud põllud, soine võsa ja pikkade ahelkülade lagunenud hooned — ei ülendanud meeleolu. Siin-seal vilksatas sibultornidega kirik, lubi varisenud seintelt ja katus katki. Ilmselt kasutati kirikuid ladudeks. Maastiku kohal lasus tuhm põuaraske surutis.

Siis seisis rong kaks päeva väikese nimetu jaama haruteel ja laskis mööda rinde suunas liikuvaid ešelone.

„Ärge liigutage kätt, kui seda pole tarvis," õpetas Priit Olvet. „Suud karjumiseks kulutada, mis mõttes — küll teised röögivad meiegi eest! Jõukübet peab hoidma, kui ei taha auku minna. Mina tunnen Venemaad tsaariajast — siin ei ole midagi muutunud. Sellepärast — hoidke rusikad rahul ja suu kinni."

„Teate mis, poisid," sosistas Kurmik pingutatult. „Kui ma saaksin nüüd ühe nendest ära tappa — Nädi või kellegi teise —, siis ma imeksin ta verest kuivaks!"

„Ära aja oksele!" halises keegi.

Eigo tundis Paul Lange häälest ära. Nad olid Kurmikuga nagu laulatatud paarilised, kelle kooselu on jooksnud karile. Aabel leidis Pauli alati kuskilt teiste vahelt üles, aina jäi see ta rusikatele ette. Paulist kujunes suurim kannataja vagunis. Ta keigarlikud riided roosa kaelasidemega, ravitsetud saledad käed ning kummardused „tänan" ja „palun" saatel ärritasid kõiki.

Eigo teadis, et Kurmik pingutas oma paistetanud suud ainult graafiku kiusuks.

„Oksele? Kuule, Lange-poiss, oled sa elus üldse muud valmis teinud kui okset? Sa oled seda roti tüüpi. Aga kas sa tead, kallis koolivend, tõin su mopiga kaasa, et sinust saaks mees! Jah, mina tõin su s-saatana tõbise kaasa, sest mu rusikatest oli sulle koolipõlves vähe — jäid pugejaks, igaveseks tümikaks! Sina tahtsid metsa hüpata — mina viisin su selle asemel valvepostile selga!"

Lavatsi alt kostis kahe mehe ärritunud hingeldamist.

„Palun, kuidas sa kõneled!" kriiskas Paul. „Sina viisid — see oli õnnetu juhus!"

„Ei. See oli minu poolt plaanitsetud," vastas kujur. „Mina viisin Paul Lange, tuntud ja tunnustatud graafiku, ühe siniverelise kehkadivei, kes tahtis minna metsa Saksa armeed ootama, punaväe patrulli kätte. Eh, ja nüüd oled sa siin!"

„Miks sa seda tegid?" küsis teine uskumatult.

„Ma tahan näha, kuidas sinust mees tehakse!" karjus Aabel. „Vene nuudiga, sest minu proletaarlasepoja rusikad seda ei suutnud. Ma tahan näha, kuidas sa endaga toime tuled — Siber-ris!"

Kahe mehe sõnelus oli nii harukordne, et tundus, nagu hoiaksid kõik hingamist tagasi. Käo Tinni suupillgi vaikis. — Kurmik on hulluks läinud, mõtles Eigo.

„Miks — selleks peab olema ometi põhjus?"

„Noh, ongi! Tead, mina klaarisin oma isa mõrtsukaga arveid."

Paul mõtles. Nad kõik püüdsid Kurmiku juttu jälgida, ehkki janu ja kuumus ei lasknud neid täiel määral ta sõnu mõista.

„Ma annan su Nädile üles," arvas Paul.

„Oot, oot, selle kiire asjaga on aega!" hoiatas Aabel. „Kui sina või keegi teine niisugust mõtet oma peas hakkab tibuks hauduma, siis niipalju jõuan ma alati, et saadan selle mehe oma tulekust Issanda ette sõna viima. Just nii — saadan sõna viima!"

„Metsast tulid tagasi — ma ei saa aru?" imestas Eigo.

Aabel vaikis terve pika minuti.

„Metsast tulin tagasi, sest ma ei saanud rahu. Mõrv on mõrv, niisuguses asjas ei ole keerutamist. Inimest võid tappa ainult sõjas, ja kas sa sealgi karistusest pääsed, on küsitav. Mina tulin karistust kandma. Mõrvatu on minu isa tapja, ning sellega võib mõni end õigustada seaduse või Jumala ees. Aga mitte mina. Sest minul on südametunnistus, mida ma pean materdama, nii et karju. Teiseks — mu isa oli punane. Tema tapja aga valge, ehkki venelane. Kas teie, juhmid, mõistate sellest midagi? Ei usu. Ma pean oma isikliku võla vene rahva ees heaks tegema. Pean oma verd valama selle rahva vabaduse eest, võitlema selle mehe aadete eest!"

„Punaarmees pead sa seda tegema — tõeline vabatahtlik!" pilkas Paul.

„Just nii, vesinokk! Tõeline vabatahtlik. Nii leian oma asja olevat õige. Kui isa on eluaegne kommu, siis on tilk punast pojaski. Ja nüüd läheb see punase isa roosa poeg Punaarmeesse rahvaste vabaduse eest mässu tegema! Klaar, kur-r-rat? Sellepärast, Lange-poiss, ütlengi sulle: ma ei kannata igasuguseid s-saatana kõlkaid! Saad aru? Kunstnik või mitte, luuletaja või pillikiun — ma tahan, et nad oleksid eelkõige mehed!"

Niisugused olid mehed, kellega Eigo tookord sõitis. Ja nüüd kostis talle auto pimedusest Aabel Kurmiku hääl. Üle mitme aasta, sealtpoolt surma vaheseina. Keda viis nüüd see mees enesega kaasa?

25

Vaadeldes Katajanokka maakonnavangla kitsaid trellitatud aknaridu tardunud vere värvi seintes, hoone massiivsust ja kindluselikkust, tunnetas Eigo kibeda irooniaga, et üht maad ei peaks hinnatama mitte kirikute kõrguse, teatrisaalide avaruse ega kunstigaleriide rikkuse, vaid vanglamüüride paksuse järgi. Selle hirmutunde järgi, mis hoovab vanglatest nägematu lainetusena inimeste igapäevasesse ellu. Peaks leiutama masina, mis mõõdab nende lainete tugevust ja mõju indiviidile ning ühiskonnale. Katajanokka maakonnavangla oli ehitatud vene valitsuse ajal soome rahvale.

Kuljetusvanki nr. 73 — transportvang nr. 73 — see oli nüüd tema ametlik tiitel, tema väärtusaste. Number kingitusel, mis tehti Soome poolt võimsale idanaabrile, kes oli hävitanud II maailmasõjas kaks generatsiooni soome paremaid poegi ja võtnud Karjala. Raskele sõjavõla koormale lisaks anti nüüd käputäis meelitust — paarkümmend eesti vabatahtlikku, kelle abiga ei suudetud sõda võita.

Kui selgus, et auto ei vii neid otse sadamasse, ilmus sõduri võllahuumor nende suule. Demonstratiivne hoolimatus, mis tuli salajastest lootustest. Kõik pole veel kadunud! Neid oli sõidukil kaheksa eestlast ja kaks ingerlast. Teised arreteeritud — ajakirjanduse andmeil kokku kolmkümmend seitse meest — olid toodud Katajanokkale eelmisel päeval.

Saabunud marsitati peauksest sisse, sealt pöörduti vasakule — vastuvõturuumi. Nad seisid alasti rivis, kust läksid ükshaaval mõõtmisele ja kaalumisele.

„Tapaloomade eluskaal, kur-rat!“ surus Väino Kurmik läbi hammaste.

„Ära näita näpuga,“ lõdises ta korpulentne kaaslane, näolihased lõdvalt rippumas nagu muret täis kotikesed.

Vangiriiete jagamisel laoruumis hoidusid nad kõik paari. Arnold Sooväli lonkas Väino Kurmiku kannul, kes ei näinud kaaslase lähedusest eriti hoolivat. Ta oli järsk ning pahur, seirates Arnoldit põlgusega.

Harmoonilisema paari moodustasid Henn Hallas ja Harju Kiviloo.

Hennu silmad põlesid palavikuliselt, kuna Harju pilgus oli rahu, mis laskis teda paista nendest kõikidest küpsemana. Kui Henn end unustas ja hakkas oma rahutuid sõrmi murdma, siis tuli kaaslase pilku alati rahustav soojus. Ta puudutas noorukit õlast ja naeratas.

Ka Aleksander Reola ja Renee Kreek hoidusid paari. Eigo teadis, et Sass oli vedanud Kannase lahingute ajal haavatud Renee üle Vuoksi jõe. Sass oli sellest ajast tunduvalt vananenud, ta silmad sissevajunud näos kilasid. Ta kandis värsket sidet üle kukla — valget jätku juuste hallile värvile. Renee vaatles teda suitsu pahvides murelikul ilmel.

Eigo ja Tammus Hurmi paarilistena püüdsid hoida teineteisest eemale. Ehkki Eigo pahameel kaaslase vastu polnud hajunud, ütles talle ometi mõistus, et nende vangistamise taga ei seisnud mitte Tammus. Viimase ühendus Valpoga ei saanud seda põhjustada. Või siiski — kaudselt? Ei, rumalus. Kui venelased nõudsid neid välja — ja seda oli talle öeldud Valpos —, siis oli endise saatkonnanõuniku poeg kurbmängus samasugune ohver nagu igaüks nendest. Tammuse hetkeline kohmetus võis tuleneda ainult kartusest, et Eigo teda kahtlustab. Ja mõeldes sellele, kahtlustas Eigo teda jälle. Kahtlustamine on nakkus, sama kiire nagu inimese mõte. See põletas temagi ajus midagi läbi — mingi kaitse, mida polnud võimalik asendada. Põlenud metsas on roheluse tärkamine visa ja aeglane...

Tema ise läks Tammuse juurde öömajale. Tema ise... jah, aga sõber ootas teda jaamas...

Eigo oli tänulik lärmakale laovalvurile, kelle loba pidurdas ta mõtteid.

„Eestiläiset, perkele!“ kriiskas Auervaara, vang triibulises riietuses, milliseid jagas nüüd teistelegi. „Mis hundiratast hakkab maailm siis seekord lööma, et Leino on teid kinni tirinud? Eile saabus igavene persetäis, täna jälle. Ma ütlen teile: kui mina siit kunagi pääsen, lähen ja lahkan nad raisad viimseni! Kus selle häbi ja alanduse ots, mis praegu soome rahvale keedetakse! Seapojad, helvetti!“

Ta vehkis kätega, kuni sõrmed tõmbusid rusikasse.

„Ma saan aru oma sitsimisest siin — tõmbasin trobikonna rikkaid leski liistule, igaühele panin mõne tuhandega põntsu. Minu veele ja leivale saatmiseks oli ikka nagu põhjus, ehkki prouad nutavad nüüd väljas silmad peast. Noh, vingugu! Tunnevad, et Auervaara-poisi külmale põrandale läkitamine jättis ka endi tagumikud viluks. Eh, hoolitsejast on ilma! Teate, võidu veavad mulle nüüd toitu — mõistuseta naised. Aga — virolaiset, perkele!“

Ta raputas arusaamatult pead ja loopis selgaproovimiseks riideid.

„Tõmmake aga üle naba, see on maailma kõige auväärsem ülikond!“ õpetas ta. „Seda on rahvaste juhidki pidanud kandma — üks eile, teine üleeile. Jah, perkele, ja osa kannab praegu. Samas majaski, pange tähele. See on niiviisi ikka olnud ja läheb niiviisi edasi — inimesel on vanglaid vaja sees- kui ka väljasolijate pärast. Väljas käiakse müüride taga nutmas, sees kiristatakse hambaid. Vangimajadeta jääks inimmass tuimaks ja tundetuks. Vangla on surma eeskoda, see paneb inimese mõtlema...“

Uutes triibulistes riietes juhiti nad Auervaara saatesõnadega laiali nagu laulatuselt tulnud uude ellu. Eigo tundis end Auervaara jutust puudutatuna. See kõlas saatuse irooniana, mis torkas vanu haavu ta hinges ja ihus.

Transportvang nr. 73, Katajanokka ajutine hoolealune, kuni nende ärasaatmine on tehniliselt korraldatud. See võib toimuda iga hetk...

Ta toetas küljega vastu radiaatorit. Trellitatud aknaava lae all pooleteise meetri paksuses müüris vaatas talle vastu. Tumepruuniks värvitud seina taustal vaatas teda võõras mees, silmis hirm.

„Surma eeskoda, see paneb mõtlema,“ pomises ta vene keeles.

„Idioot!“ hüüdis Eigo võõrale. „Mis sina sellest tead?“

Võõras langetas pilgu.

„Ei, vend, ma ei tea midagi.“

26

Pärast kolmepäevast aeglast loksumist ja pikki peatusi seisis nende rong jälle kaks ööpäeva jaamast eemal haruteel päikese praadida. Janu tundus talumatu.

Lärm — tagumine ja hõiked — ei vaibunud enne kui vedur tõmbas rongi uuesti liikuma. Siis saabus äkki absoluutne vaikus. Vagunite leitsakulises hämaruses pöördusid jahmunud näod küsivalt kaaslase poole.

„Kur-rat!“ ajas Kurmik end püsti. „Stalin kupatab meid paradiisist tagasi!“

„Need võivad olla sakslased, — kui lõikasid raudtee tankikiiluga läbi,“ kõhkles Kaarel Soots.

Rong lisas kiirust — nad kihutasid tagasi läände!

Kui vaguniuksed avati, leidsid nad end Tihvinis — Leningradist vaevalt kahesaja neljakümne kilomeetri kaugusel. Päikesevalgus langes nende silmadele nagu nuudilöök. Esimesed vagunist väljahüpanud mehed vajusid liikumatusest kangete jalgade tõttu käpuli. Nende suust kostis sajatusi.

„S-saatan, Venemaa on näljast pime, kui sitt ulatub silmini, nii et upu!“

Iga jalatäis maad nende ümber oli reostatud väljaheitehunnikutega.

Sõdurite korraldustest mõisteti niipalju, et nad võisid minna jaamahoonesse hankima joogivett ja õiendama oma loomulikke vajadusi. Kõigil tuli olla vagunites tagasi poole tunni jooksul. Rindejoone läheduse tõttu ootavat käsu vastu eksijaid mahalaskmine.

Enamik meestest käis kuuma joogivett — kipjatokki — toomas jaama kunagi valgeks lubjatud, ajast hallide seinte vahelt; üksikud tõid vett veduri paagist. Mõni üritas joomise kõrval oma karvast lõugagi raseerida.

Nood, kes ruttasid jaama suurde käimlasse, mõistsid paremini reostatud raudteetammi ja rööpavahesid: käimla oli kasutamiskõlbmatu. Maapinnast kõrgemale ehitatud tsementpõrandal ei olnud ruumi ühegi sammu astumiseks, aukudele põrandas oleks pidanud ronima.

Priit Olvet noogutas vaatepildi peale:

„Tihvin oli juba kord sakslaste käes. Näete, mis see teeb venelaste seedimisele!“

„Kur-rat, see on imerelv: fritsud tõmbusid tagasi — ei pidanud pasalainele vastu!“

Eigot huvitasid üksikud mürsuplahvatuste jäljed jaama lähedal. Need — esimesed märgid sõjast — selgitasid ka rongi algusse ja lõppu monteeritud raskekuulipildujate mõtte. Nende valvamise kõrval oli relvadel katusel veel teinegi ülesanne — sakslaste rünnaku tõrjumine.

Poole tunni asemel longiti tund hiljem vagunite juurde tagasi. Saatjad ei teinud hilinemisest tüliküsimust. Rong liikus aeglaselt kaugemale kõrvalteele, kus neid rõõmustava üllatusena ootas teine rong mobiliseerituid. Tervitushõigetega hüpati vaguniustelt alla üksteise kätt raputama ja uudiseid küsima.

Teine rong oli saabunud otse Eestist.

„Toh-oh, pääsesite veel läbi? Narvat oli ju nii raskesti pommitatud. Soome raadio teatas, et raudtee enne Narvat on sakslaste käes.“

„Ei olnud seal sakslaste lõhnagi! Mehi hüppas rongilt metsa kogu aeg — mõnele tõmmati tuli peale, enamasti ei julgenud tiblad sakslaste hirmul aga piiksatadagi. Jah, Narva jaam ja selle ümbrus põlesid nagu üks leekide meri, kui mööda sõitsime. Lage kõik, majad kaugemalgi nagu talla alla jäänud tikutopsid! Kuidas merel oli?“

„Midagi — Saksa raadio pasundas ju iga päev, et Tallinnast ei pääse välja ükski laev. Ka mina idioot lootsin nende „terasest rõngale“

Tallinna reidil — nüüd olen siin! Polnud nende laevu isegi Kroonlinna ees."

„No ega sakslased päriselt valetanud — nägime ise lahingut merel, kui nad tõmbasid kaks vene laeva põhja."

„Seda hullem, seda hullem! Lasti põhja meie meestega! Sakslased, tubakad, vedasid meid alt — metsadesse kablutamise asemel oleme nüüd vankal peos. Kolmkümmend kolm, kolmkümmend viis tuhat meest! Kõige tugevamad aastakäigud. Tallinnast ja Põhja-Eestist."

Paljud meestest vahetasid rongi üsna julgelt. Kuna Eestist tulnud vagunites leidus ruumi tunduvalt rohkem — seda kodumaa metsadesse põgenenute arvel — siis vähenes sõitjate arv peamiselt Leningradi rongilt. Seepärast seirasid Eigo ja ta kaaslased uudishimulikult ukse-avale ronivat pampudega meest. Pealegi tuli too vagunist, mis seisis nende omast tükk maad eemal.

Tulija pruune lokke kattis ühele kõrvale langev ruuduline sonimüts, näol oli aga iseteadev irvitus.

„Päris sõnnikukast!" nentis ta, kui oli vaguni seinu mõõtnud. „Aga noh, kui te pahaks ei pane, aitan teil seda põllurammu kopsudest läbi tõmmata. Nimi on Armin Kiisk." Ta ulatas mõnele lähemalolijale käe ja seadis end seljakotile istuma.

„Veider nimi ja veel veidram mees," urises Kurmik. Ta hääles puudus teretulemast-noot.

Uustulnuk nihutas end kaardimängijate ringi ja hoidis ise ka varsti kaarte peos. Toonud seljakotist pudeli „Kristallkümmelit" välja, aktsepteeriti ta mängijate poolt jalamaid. Mõne minuti pärast kõlas ta naer ja jutt üle vaguni, nagu oleks ta olnud nende kambaline Lauluväljakule kogunemisest saadik.

Alles siis, kui õhtupimedus katkestas kaardimängu ja mitmed neist norisesid juba magada, selgus Armin Kiisa põhjus rongi vahetamiseks.

„Saate aru, mulle meeldivad naised — sellepärast olen siin!"

„Mis jutt see sehuke nüüd on? Meitel pole ju siin lehtsaba löhnagi!"

Saaremaalt pärit kalamehe — Suure Tõllu jahmatus pani neid kõiki naerma.

„Lehtsaba on seal vagunis, kust ma tulin. Ma ei kannatanud seda tüdrukuga sõitu enam välja. Ja ligi talle ju kuidagi ei pääse, sest — kuidas sa seda teed, vagunitäie meeste juuresolekul! Need kõik hoiavad teda — nagu õde, saate aru."

„Kuule, oled sa peast soe?" pahvatas keegi. „Tüdruk — kuidas sai tüdruk rongi? On see siis mõni Katjuša või — sonid sa? Mees nädala-päevad kodumaalt ära ja juba oh-oh nagu meie Kurmik!"

„No kuulge! Meiega on kaasas tüdruk Tallinnast — eesti tüdruk.

Tuli seiklema, noh. Igasugu inimesi ju leidub — maailm on lai. Kutsume teda Peetriks."

Järgmisel hommikul nägid nad Peetrit ise: see kükitas vagunite vahel meestega koos. Hiljem kõndis nendest mööda ja, kuuldes Armin Kiisa häält, seisatas, barett kuklas, käsi puusal. Nõbinina ning poisipea koos laia suusajaki ja pükstega ei reetnud ta sugu mingil moel.

„Tere, Kiisk!" hõikas ta. „Kuulsin, et sa olid meie rongilt minema ujunud!" Hääl tegi ta kõigile tüdrukuks.

„Kui annad ühe korraliku musi, tulen tagasi!" teatas Armin.

„Ah, hoia oma tatine musi endale — tea, kes seda tahaks!" pööras Peeter järsult ringi.

„Noh, näete! Niisugusega pole ju midagi teha! Linnuliha, aga — nagu tulehark."

Tihvinis seistes ilmnes tõsiasi, et mobiliseeritud oma kodumaalt kaasatoodud toidupoolisega elasid paremini kui nende saatjad NKVD sõdurid. Peaaegu igal mehel oli veel konserve alles: kilusid, sprotte, liha. Sellele lisandus või, suhkur, mesi, jahu, sool ning leib. Mõnel oli kaasas terve suitsusink. Toiduaineid vahetati või ulatati pala sellele, kelle söögipaun kesisem.

Ka rahaga oldi varustatud rikkalikult, sest enamik mobiliseerituist oli saanud kuupalga või rohkemgi töökohalt avansiks. Leidus neidki, kes praalisid oma käitise kassa kaasatoomisega. Eigole meenutas see isa jutustusi tsaariarmeest — sinnagi oli mõni läinud varju tsiviilelus sooritatud kuriteo pärast.

Järgmisel päeval haagiti kõrvuti seisnud rongid kokku ja kahest vedurist veetuna jätkus teekond uuesti ida suunas läbi soode, metsa-massiivide ja sumbkülade põllulappide keskel. Piirialadelt kaugemale jõudes kasvas rongi kiirus ja vähenes jaamades varuröõpail seismine. Värsked parandused raudteetammil, tingitud pommirünnakuist või sabotaažiaktidest, muutusid harvemaks, samuti valvepostide sagedus raudtee kõrval.

27

„Tere, Kiisk! Näed, su plagamine ei aidanud — lasksin sulle terve meie rongi sabasse haakida."

Armin Kiisk vahtis poisiks riietatud tüdrukut nende vaguniuksel nagu ilmutist. Rong oli just peatunud Vologda suures raudteede sõlmpunktis ja uksed olid lahti lükatud. Nende ümber laius rööbastega

kaetud väljak, täis manööverdavaid vedureid ja seisvaid kaubaronge evakueeritavate tööstusseadmete ning rindele suunduvate sõduritega.

„Sina lasksid?“ oli Armin üllatusest segi. „Kuidas sa siia said, kui rong alles saabus?“

Peeter naeris laginal.

„Tulin. Mul on sinust kiiremad ühendused! Pealegi hakkas mul seal meiepoolses otsas igav.“ Tüdruku silmad välkusid kelmikalt, lohud põskedes võbisesid. Ilmselt nautis ta meeste tähelepanu.

„Nii et sa ronisid mulle siis lähemale? Kõrvalvagunisse? Õieti tegid, sest ega sa oma südame eest pääse! Kui oleme paari määratud...“

„Kuule, Kiisk, sa põed suurusehullustust ja naistest ei tea sa mitte tuhkagi — see on nüüd päris klaar! Mina tulin sealt lurude hulgast ära mehi otsima! Saad sa aru?“

„Kõige kangem mees Maarjamaalt seisab sinu ees!“

„Ära praali, tead! Sitikas pole lind ega kiisk kala!“ Peetri ilme oli järsku kalk, lohud põskedest kadunud. Väljaheitehunnikute vahel kepseldes pöördus ta minema.

„Said nüüd,“ parastas Aabel Kurmik mõnuledes. „Hei, poisid, lähme toome Kiisale Vologda turult kubu õlgi magatamiseks! S-saatan, sel tekib muidu mõni lühiühendus.“

Armin Kiisk vahtis kujurit hetke tigedalt, siis irvitas:

„Vaatame, papa, vaatame, kumb meist enne Vologdasse läheb, sina või mina! Kui juhtun sinna enne sind, toon kubu õlgi sulle tühja peanuppu toppimiseks — see on ju teotuseks kogu inimsoole, mis sealt suu kaudu välja pudeneb!“

Kõige suurem naerja Armin Kiisa sõnade peale oli loomulikult Paul Lange. Aga naeris Kurmik isegi teistega koos. Poisiks riietatud tüdruk oli sisendanud neisse lõbusamat meeleolu.

Jaama kuumas ja tahmases lageduses ei jätkunud lõbu kauaks. Eemal asuvast linnast ei näinud keegi midagi peale üksikute ajast tuhmunud kirikutornide ja vabrikukorstnate musta metsa. Kustutanud janu ja raseerinud end, kolati väikestes salkades jaamahoones ning perroonidel või otsiti teistest vagunitest tuttavaid. Kaugemale minek oli keelatud. Kui mehed kogunesid tagasi vagunite juurde, leiti, et Armin Kiisk on kadunud. Teadet tema linnaminekust ei võtnud keegi tõsiselt.

Ajaviiteks jälgiti raudteel töötavaid venelasi. Vatiriietes mehed ja naised vedasid rööpaid ühest hunnikust teise. Kuna hunnikute vahe oli ainult paarkümmend meetrit, siis jäi töö mõte pealtvaatajaile mõistmatuks. Töötajad ise — vanemad inimesed koos ägedalt käsi vehkiva kupjaga — olid naljast kaugel. Terve töögrupiga sööstsid nad iga uue

rööpa kallale, ehkki paarikümnele kätepaarile jätkus seal vaevu ruumi. Veetava raudtala üks ots tõsteti üles, teist lohistati mööda maad üksteist ergutava kisaga:

„Ras, dva — vzjaali! Ras, dva — vzjaali!“

Ränk kandam nihkus toll-tollilt, vedajate vildid või viisud takerdusid aga vandumist esile kutsudes naabri jalgu.

„Need on siis nõukogude stahhaanovlased!“ kostis mobiliseeritute hulgast. „Keda nad seal kannavad — üksteist või rööbast?“

Kuskilt vagunist väljus valges spordisärgis mehemürakas, õlad ja käsivarred nagu lihasepallidest meisterdatud.

„Braavo, Ruudi! Näita nüüd, mis kuulus Jaagode suguvõsa väärt on!“

„No ega ma üksi lähe kahekümne kaheksaga rinda pistma — las keegi tuleb appi!“

„Hei, Tõll! See on väljakutse Saaremaale. Tõmba särk maha!“

„Mis te nüüd jändate — nagu lapsed. Pole teitel ka muud teha.“

Suur Tõll hüppas siiski vagunist välja. Ta ei olnud vähem muskliline kui Jaago. Suur Tõll oli Jaan Jaago pojast isegi paar tolli pikem.

Kui üksteisele õhutusi karjuvad venelased märkasid kaht lähenevat hiiglast, lasksid nad rööpa potsatades maha ning jäid umbusklikult vaatama.

Tõll ja Jaago seisid hetke rööpahunniku juures, siis kergitasid aeglaselt üht raudtala. Mehed pika rongi ustel vahtisid neid nüüd huviga. Tõstjate musklite ja näoilme järgi mõõtsid nad rööpa raskust. See polnud nali — keegi neist ei uskunud, et nemad ise suudaksid rööbast maast nihutada.

„S-s — tuuule tegid alla!“ sosistas keegi.

Hiiglased vallandasid käed ja ajasid turjad sirgu. Muie nende suul näis olevat omavaheliseks ühenduseks, sest sõnatult kummardasid nad uuesti ja järgmisel silmapilgul tõusis rööbas üles nende peade kohale, leides siis paiga kahe mehe õlal nagu padjal. Sirgelt ja näilise pingutuseta kõndisid nad koormaga piki raudteed määratud paigale.

Vene töölised vahtisid jõumehi ammuli sui. Koos mahaheidetud rööpaga vajusid mitmed neist põlvili, käsi rinnal ristimärgiks.

„Gospodi!“ kiljusid naised, käed taeva poole.

„Job tvoju matj!“ karjusid mehed, kui olid kõnevõime tagasi saanud. Rong juubeldas nendega koos, kuna Rudolf Jaago ja Suur Tõll jätkasid rööbaste kandmise demonstratsiooni. NKVD sõduridki, eesotsas Nädiga, olid vaatepildist haaratud, ronides selle paremaks jälgimiseks vagunikatustel päevitavate mobiliseeritute vahele.

Kui pooled rööpaist olid ära kantud, läksid higist leemendavad hiiglased veduri juurde pesema.

Tõllu ja Jaago tõttu ei märganud keegi, millal Armin Kiisk naasis. Kui ta ulatas Kurmikule sõnagi lausumata kaenlast õlekoo, tagusid kõik käsi kokku. Sõdurite kõrval jooksis ka Peeter imetlema segadusega löödud Kurmikut, kes seisis vaguniuksel, õlekubu süles.

„Vot tšort vozmi!" kriiskas Nädi. „Mis siin toimub?" Ta hoidis nagaani käes, sõdurid laskevalmis relvadega selja taga.

Aabel Kurmik reageeris olukorrale esimesena:

„Seltsimees vanemleitnant," ütles ta rahulikult. „Mul on raskekujuline reuma, millega vagunipõrandal magamine võimatu. Nii palusin sõbral osta jaamast kubu õlgi, et magamine oleks pehmem."

„Pašol k tšortu! Jaamast — õlgi?" vahtis Nädi teda uskumatult. „Inimene!"

„Jaamast muidugi! Meie suurel nõukogude kodumaal on isegi jaamad kõigega varustatud."

„Nitševoo, nitševoo," katkestas teda ohvitser. Nagaanirauaga puistas ta õlekubu Kurmiku põlvedel, siis pööras järsult selja ning ruttas minema, sõdurid järel.

„Hull — otsis relvi," tähendas Eigo.

Aabel Kurmik viis õled oma magamispaigale. Kui ta uksele tagasi tuli, vänderdasid ta rusikad niisuguse hooga, et mehed paiskusid temast eemale.

„Kus su aru on?" seisis ta Armin Kiisa ees. „Kus kur-rat sa käisid?!"

„Linnas — naisi vaatamas!" vastas too siiralt. „Aga ilma jäin — vene naine on nii vooruslik, tead, mitte ei tule sinuga päevavalgel voodisse."

Vologda jaamast jäid Eigole meelde ka vanad vene naised, kes käisid neile vargsi põuest ja riiete alt müütamas keedetud kartuleid ning leivataignast küpsetatud pliine. Ühel oli käe otsas lännik kitsepiima, keegi teine kooris undrukuvoltidest välja haruldusena paar tillukest keedetud muna. Ehkki meestel oli kodumaa toitu veel külluses, ostsid nad kaastundest eitede vastu ära kõik suutäied. Kui mõni üritas näljakaametele naistele rahaga koos nende toitu tagasi anda, muutusid venelased kohmetuks ja lahkusid kiirustades.

Sama kordus peatumisel Kirovis. Müüjad siin olid veelgi kartlikumad, sest vene keelt kõnelevad mehed eesotsas professor Olvetiga küsitlesid nende elu-olu ja arvamisi Kremli ning sõja kohta. Naised ei teadnud sündmustest väljaspool oma koduküla ega kolhoosi peaaegu midagi. Nad imetlesid meeste jumet, mõni julgem katsus sõrmeotsaga isegi ülikonnariide kvaliteeti. Naised kandsid eranditult musti pearätte ja tumedaid vatikuubi pikkadel seelikutel. Nad kõik olid paljajalu.

Ka vanemaid mehi tuli kaubitsemise mõttega. Nad olid valmis ostma iga mobiliseeritu riideist paljaks. Kaubale saadi harva, sest eestlastel ei olnud vajadust millegi müümiseks. Küsijale ulatati pabeross või kaks, ja see lahkus ülimas tänutundes.

Kirovis viidi nad ka esmakordselt rühmade kaupa hiiglasuurde kuurialusesse sööma. Ainult mõni üksik suutis tühjendada kausi vesist kalasuppi ning ära süüa nätske, kopitanud jahudest leivapala. Teised pistsid kausi kõrvalt mälestuseks taskusse ainult värvilise varrega puulusika...

28

Henn Hallasele kujunes kongi astumine šokiks. Isegi teda saatev valvur jäi lävele tuiutama, enne kui sulges ukse. Kiiruga, nagu kardaks ta vahialuse väljajooksmist. Henn aga seisis ja vaatas, ootamatusest segi löödud. Kongi sisemus jättis mulje, nagu oleks selles plahvatanud pomm. Voodimadratsi kaltsud, puruks pekstud tool ning kahe raudsängi üksikud osad olid laiali üle põranda. Ämbri sisu väljaheitega oli paisatud vastu seina.

Henn lõdises külmast ja tülgastustundest. Ta pilk tõusis klaasidest lagedaks taotud aknale, mis paljastas hallil taevataustal härmatisega kaetud trellid. Tuul keerutas sisse üksikuid lumehelbeid nagu tuhalemmi varemetele.

Enne kui Henn jõudis midagi ette võtta oma protesti väljendamiseks, avanes raske uks ta selja taga uuesti. Mitmest käest tõugatuna paiskus uksest sisse triibulises lotendavas rüüs kogu, maandudes käpuli raudsängi kõveraksväänatud varbadel. Võõra tulek oli nagu müürist sülgamine. Uks vajus kinni, lukud kõlisesid.

„Sead!" ägas mees soome keeles, nägu käte vahele surudes. Ta lõõtsutas nohuse kähedusega.

Henn oli võõra tulekust sama häiritud kui segipaisatud kongist. Korjates põrandalt puhtamaid madratsitükke istumiseks, ei kujutanud ta ette, et peab taluma niisugust olukorda kaua. Kasina söögi tõttu Ratakatu vanglas tundis ta end jõuetuna. Ta kukal kangestus külmast, samuti varbad, mille liigutamiseks puudus tahe. Radiaator ta kõrval praksus ja sisises — ta surus end leigete raudtorude vastu.

Võõras lamas keset põrandat, kuhu oli kukkunud. Henn ei näinud ta nägu, kuid kujutles seda noorena, vaevast hallina. Mehe luised sõrmed, kriimustatud ja verised, muljusid raudsängi varbu, rebisid ja väänlesid nagu kummist tõmmatava hüpiknuku liikmed. Järsku hakkas ta valjusti nuuksuma. Ta pea tõusis ja langes, nägu nätsus vastu rauda nagu märg nuustik.

Henn ei talunud seda kaua.

„Oled sa segane, kurat?!“ küsis ta peaaegu karjudes.

Võõras vaikis üllatunult, nagu oleks ta alles nüüd märganud teise juuresolekut. Ta roomas kaugemale nurka, kuhu jäi kõverassetõmbunult konutama. Aeglaselt pööras ta näo Hennu poole, kõigutades mehhaaniliselt pead. Ta nägu oli tõesti kriitvalge, täis vermeid, mille keskel kiirgasid sügavais koopais silmad nagu metsloomal. — Kummas ma olen — vanglas või hullumajas? mõtles Henn. Külm ja võõra käitumine võtsid temalt viimsegi jõu. Kui noormees tõusis ja talle aeglaselt ligines, jäi Henn istuma.

Häbeliku naeratusega pakkus kaaslane talle kätt.

„Rõõmustav tutvuda! Minu nimi on Juho Palokahmo — keemia üliõpilane.“

Henn ei võtnud kätt vastu.

„Henn Hallas — Riigi Raadiojaamast,“ pomises ta.

„Propagandist? Keda sina ära tapsid, et siin oled?“

„Tapsid — mis sa jamad!“

„Noh, ega ma tea,“ pööras Palokahmo õlgu kehitades kõrvale. Viril grimass välkus ta näol. „Sõrmus sõrmes — eks see olnud siis su enda naine. Kuidas sa seda tegid?“

„Jäta lollused!“ vastas Henn nördinult.

Soomlane ronis tagasi teise seina. Hetk hiljem oli ta Hennu juuresoleku unustanud.

Elektrilamp laes võre taga oli puruks pekstud, nii ei süttinud pimeduse saabudes nende kongis tuld. Henn üritas end katta teki- ja madratsiräbalatega, mida suutis põrandal leiduvast risust kokku korjata. Koridoris kostis valvurite samme, kuid Hennul puudus tahe vastu ust taguma minna, et tekki küsida.

Seinte tagant kuuldus kolksatusi vastu radiaatorit. Ta ei suutnud jälgida sedagi. Mõte vilksatas oma naisele, poja-maimule. Hella Wuolijoe — temagi siis ei aidanud. Keegi ei aidanud neid. Kõik tundus mõttetu, tühi. Henn oli oma vanemate sahkerdamise kommunistidega kord hukka mõistnud, klammerdudes kodumaa-armastuses õigluse külge. Kui rumal — õiglust ei olnud ju!

Ta uinus ja ärkas lõdisedes, teades virgudes kohe, kus viibib.

Hullumaja, kurat, hullumaja! Nurgast kostis Palokahmo mõistmatut pominat.

Siis kuulis Henn hääli, mis täitsid teda õudusega. Need tulid läbi akna — ägamine, monotoonne valuümin, nagu oleks keegi maetud müüride alla. Halavat soigu lõikasid üksikud kiljatused ja nutupursked.

Möödus mitu minutit, enne kui Hennu mõte jõudis selgusele häälte päritolus. Otse nende kongi akna vastas asus Katajanokka maakonnavangla naiste osakond. — Naisvangid! taipas ta. Kurjategijad, õnnetud, elust väljaheidetud inimesed. Kui paljudel nendest võisid olla perekonnad, lapsed — kuskil nendest lahutatud, hoolitsuseta.

„Saatana naised! Ma lähen ja tapan nad ära!“ karjatas Palokahmo püsti hüpates. Tal oli mingi ese käes, millega vehkis õhus, kuni paiskas selle kolinal vastu aknavõresid.

Henn surus end radiaatorile lähemale. See oli nüüd mõnusalt soe. Ta ei tahtnud kaaslasele enesest elumärki anda.

Mees keset põrandat oli tõesti aru kaotanud. Ta komistas risu otsa ja karjus. Haaras pimedas raudsängi tükke, mida pildus enese ümber.

„Mine ära, Sirkka — sa oled surnud! Jeesus Kristus — iga tükk oigab, iga tükk! Oma kihlatud pruut... Sa võtsid minult kõik ja siis — ma polegi mees! Ma tapan iga naise.“

Henn ei teadnud hiljem, kuidas edasine juhtus. Miks temagi haaras raudsängi jala endale pihku? Kas ainult enesekaitseks? Kong oli täis pilkast pimedust, kolinat ja peksmist, kahe võitleva mehe ähkimist, kuni Palokahmo langes põrandale nagu kott.

Ehkki Hennu viha ja kibedus haihtusid, ei kahetsenud ta vahejuhtumit. Tapsin ta ära, mõtles ta, nagu oleks tapnud kärbse. Nüüd võin minna Siberisse. Roimareid viidi Siberisse vanastigi. See siin oli siis proov — esimene tapmine. Sõjast ei tea, et oleksin kedagi tapnud. Rahuldatult ronis ta tagasi radiaatori kõrvale ja uinus peaaegu silmapilkselt, et kaks tundi hiljem kaaslase märatsemise peale uuesti ärgata.

Seekord ei väldanud Palokahmo rabelemine kaua. Uks avanes ja koridori valgusejoast sisenevad valvurid viisid veristatud ja roojase mehe ära.

29

Äratus Katajanokkal toimus hommikul kell kuus koputusega vastu raudust. Kohe seejärel anti neile mõlemale — Eigole ja venelasest kaaslasele — kauss jahusuppi ning tükk leiba. Väljas trellide taga lõmitas alles pimedus. Nad sõid vaikides, kumbki oma raudsängil. Radiaator praksus, kuid kong püsis jahe ja rõske.

Venelane, Eigost kümmekond aastat vanem, oli vaikne ja endassetõmbunud mees. Keskmist kasvu, tugeva jändriku keha ja lühikeste jalgadega. Ta oli vangi langenud Talvesõja ajal, kõneles soome keelt soravalt.

Leonid Petrovitš sõi vesist hommikueinet isukalt, pühkides aegajalt käeseljaga lurisevat nina. Toiming mõjus Eigosse eemaletõukavalt, ehkki ta kadestas teise süvenemist toidusse.

„Ma lähen ju Siberisse — selle vastu ei saa keegi. Kõhedaks teeb ainult see, mis nad minuga teevad enne kahekümne viie aasta määramist," lausus ta hiljem, kui söömaaeg oli möödas.

„Ei usu, et sul oleks midagi karta, sul pole poliitilist süütegu — langesid vangi."

Leonidi hallid silmad mõõtsid teda. Vaevuhoomatav muie mängles ta suul. Laiad ninasõõrmed liikusid.

„Punaarmeelane ei lange vangi," ütles ta. „Mõtlesin tookord, et soomlased tapavad mu igal juhul — nii oli meile räägitud. Püssist, millel on tääk otsas, ei saa iseenesest ju kergesti lasta, üks käsi haavatult kõrval ja reis purustatud. Lähedal ei olnud enam ühtki sõpra hinges, kes oleks aidanud. Nii jätsin selle töö soomlastele. Need aga sidusid mu haavad kinni ja — nüüd olen siin. Nüüd, kui elu on mulle kalliks muutunud, teevad nad selle teo ära. Õieti — jätavad selle kodurahvale teha. Eks ole rumal!"

Jah, küllap see oli nii, leidis ka Eigo, aga ta ei suutnud teisele kaasa tunda.

Aeglaselt muutus aknatagune heledamaks. Kõrvalkongidest kostis summutatud hääli, koridorist samme.

Kella kümne paiku viidi nad valvurite poolt kongist välja ning juhiti piki koridore ja treppe alla õuele ümmargusse jalutusaeda. Siinsed elukutselised vangivalvurid tundusid Valpo meestega võrreldes nagu teisest puust — rahulikud ja arreteeritute vastu sõbralikudki. Nad ei saanud ju eestlaste heaks palju teha. Kuid mis ongi „palju" niisuguses olukorras? Inimene mõistab paljast pilgustki, kui sõber seisab ta kõrval.

Tarasse kogunes paarkümmend meest, kes ringlesid kiirsammul nagu karussellil. Eigo hingas sügavasti, tehes aeglaselt mõned võimlemisharjutused. See püsis tal veres — Siberis tegi ta seda teadlikult, õhutades ka teisi. Välise õhu karge puhtus uimastas. Samas koges ta, kui nõrgaks on jäänud jalad.

Tammus Hurmi heitis talle kõhkleva naeratuse, kuid Eigo vältis kõnelust. Neil kellelgi polnud juttu. Pea kohal sillal kõndis valvur, püstolkuulipilduja kaenlas. Õhk oli jäine ja nende riided külma ilma jaoks õhukesed. Pidi vehklema ja jooksma, muidu kiskus külm kangeks.

Kui Eigo jõudis tagasi oma kongi uksele, seisis Tammus Hurmi ta kõrval, andes märku vaikimiseks. Valvurid ei tundnud neid veel nii hästi, et oleksid märganud hoolealuste vahetust. Eigo ja Tammus sisenesid ning tumesinistes riietes valvurid lukustasid ukse.

„Läks läbi!" juubeldas sõber. „Sinu venelasest kaaslane on täitsa poiss, tegi mängu kaasa. Leppisime kokku, et kui pettus enne ei ilmne, siis homme jalutuskäigult poeme igaüks jälle oma pessa tagasi."

Eigo polnud Tammuse tulekust vaimustatud. Viimasele oli „külaskäik" aga elamuseks. Istudes sängile, tuli jutt ta suust nagu paisust. Ta õhkus tahtejõudu ja reipust, justkui oleks vangistamine teda tõeliselt äratanud.

„Tead sa, mul on tagumik siniseks nüpeldatud!" teatas ta sünge uhkusega.

„Ma märkasin su kõnnakust."

„Jalad laiali nagu pardil, kurat! Sa arvad, et ma neile seda kingin! Ühe suu niitsin hammastest lagedaks! Aga ma annan neile veel."

„Teenid kumminuia lisaks, muud midagi."

„Mis siis! Mõne saatana kondid murran ka! Tead," ajas ta end kangelt sirgu ja hakkas kongis ringi rabelema. „Tead, kindral Oesch on otse su vastas üksikkongis. Ja Ryti istub üleval korrusel. Nii et — me pole siin üksi."

Kindralleitnant Oesch, Karjala rindelõigu ülem, ja Soome Vabariigi sõjaaegne president Risto Ryti... Eigo ei saanud sellest jõudu, vaid tundis veel suuremat masendust. Me ei ole siin üksi...

Ta jälgis rabelevat Tammust. Too ei vaadanud talle otsa.

„Palju sina sellest ette teadsid?" küsis ta.

„Mina? Mis asjast?" jõllitas Tammus.

„Sa ju — mängisid Valpoga!"

„Ära hakka jälle! Sa võib-olla kahtlustad — mind?"

„Miks ma seda ei võiks? Kardan väga, et sinu peenes mängus Riigi-

politseiga võeti sinult rohkem välja, kui sa seda ise tead. Võib-olla andmed meiegi kohta."

Eigo tundis, et ta poleks tohtinud selliseid sõnu öelda, sest ta ei uskunud neid isegi. Miks pidi ta oma isikliku kibedusega mürgitama kaaslase mõtteid? Miks lööma löödut, kellel ei võinud olla kerge?

Tammuse näos ei liikunud midagi. Isegi mitte ta silmades. Ta langetas aeglaselt ja mõtlikult pilgu.

„Niiviisi arvad siis sina?" tuli elutu hääl. „Jah, kes teab — sul võib olla õiguski. Nad on võib-olla tõesti peenemad poisid kui meie kõik kokku. Olen püüdnud üksikasjadeni meelde tuletada oma käike Valposse. Ma ei leia põhjust enda süüdistamiseks, aga — ma ei tea. See kuradi kinniistumine paneb mõistuse seisma. Võimalik, et püüan end alateadlikult kaitsta, ja nii on mu eneseusalduski kadunud." Naeratus ilmus nagu vari ta peitlijäljelisele näole. „Kui inimest peetakse kaua üksi, siis kaotab ta usu kõigesse, ka sõprusesse. Siis kaob sõprus ära," leidis ta masendatult.

Võib-olla, mõtles Eigo. Aga temas ei olnud kaastunnet. Ta imestas oma tõrjuvat olekut Tammuse vastu. Kas riivas teda tolle hellitatud kaaslase muretu noorus niivõrd, et ta soovis näha teda kannatamas?

Ta andis jutule teise suuna:

„Nad on viinud sind Valposse ülekuulamisele — kuidas nad seda teevad? Siit väljaviimisega peaks leiduma mõni võimalus."

Tammus unustas kõik äsjase. Ta silmad lõid särama.

„See on, millele minagi mängin! Selleks ma ennast sinu kongi kombineerisingi, et kõnelda. Nad viivad autoga, tavaliselt kaks Valpo meest ja autojuht. Noh, erariided annavad selga ja — mis kõige olulisem — nad ei pane käsi raudu. Vedamiseks on harilik sõidumasin, mitte „Must Maija".

Kuuldust elavnes Eigogi.

„Vanglahoovidel põgenemisvõimalusi pole, ei siin ega Ratakatul," kalkuleeris ta. „Kui pääseks tänaval rahva hulgas autost välja, nii et valvureil puuduks võimalus tulistamiseks. Valvureile peotäis liiva või tuhka näkku."

„Kuule, kuule — sa oled ju päris vana kala!" kargas Tammus uuesti püsti. „Liiva on jalutusaias jääprahiga koos küllalt, ja tuhka peaks saama alt — saunas käies sokutaks taskusse. Mina isiklikult virutaksin nendele Valpo-matsidele midagi kangemat silmade vahele. Väävelhapet, see jätaks märgid maha! Tead, mul on käes — ma panen nad põlema! Jah, kurivaim, ma panen nad raisad linnavahel põlema!"

„Millega? Ära ennast õhku lase!" hoiatas Eigo. Ta vimm Tammuse vastu oli kadunud. Kaaslase hoolimatu reipus sisendas optimismi.

„Pudel bensiini! Lasen tüdrukul leivapätsis tuua! Usun, kui üks Molotovi kokteil autos lärtsaka ära teeb, siis on neil tuhkamitel lidumist. Ja mis kõige tähtsam: autojuht vajutab naksti piduritele!"

Tammuse võidurõõmus naer täitis kogu kongi.

30

Kui rong pöördus Kirovist Põhja-Jäämere suunas, siis ei ehmatanud see kedagi eriti. Nad teadsid ešelonide marsruuti kuulujuttude põhjal juba Leningradist peale.

Vaguniuksed seisid nüüd lahti sõidu ajalgi. Igasse vagunisse oli Kirovis roninud kaks sõdurit. Nad kandsid püstolkuulipildujaid ja magasid öösiti ukseava ees. Paik polnud kadestatav, sest keset vagunit oli auk, kus käidi kükitamas. Sõdurid ei sekkunud mobiliseeritute ellu. Vahel vastasid nad asjalikult Olveti küsimustele või kuulasid punetavate nägudega ära Kurmiku venekeelse sõimuvalangu.

Metsamaastik Kirovist põhja poole pani oma lõpmatus üksluisuses enamiku vaatlejaid tukkuma. Okasmetsad, segametsad, sood, rabad, järvesopp või jõgi madalate kallaste vahel. Eigot üllatas mustaks põlenud metsalagendike rohkus. Vahel laiusid hävinenud alad kümnete kilomeetrite ulatuses, vahel vingerdasid nagu hiigelpeletise teed läbi ürgse looduse.

Kuskil Kirovi ja Kotlase vahel väikeses asulas peatudes ei taibanud mehed, kuhu nad on jõudnud. Vaatamata vene õigeusu kiriku sibultornidele köitsid nende pilku hoonete kodumaised katused, koduselt suured aknad, kaevuvinnad ja tuulik kingul. See kõik oli nagu seal, kust nemad tulid. Vooderdatud majad, korralikud aiad ja viljapuud elamute lähedal — seda polnud nad seni Venemaal näinud.

Esimesel hetkel pidas Eigo asulat permide, komide või mõne teise soomesugu hõimu elupaigaks. Aga kui elanikud ruttasid neid tervitama selges eesti keeles, muutusid vaguneist väljujad viivuks keeletuks.

Lapsed tulid hüpeldes ja kilgates:

„Eestlased, eestlased! Ema, ema — need on eestlased!"

Lapsi saatsid saba liputades koerad. — Koeradki, nagu neid võis näha ainult Eestis, sõbralik helk silmades.

Alles siis, kui saabusid mehed ja tugevasti kätt surusid, mõistsid mobiliseeritud nende jutust, et seistakse vastamisi Venemaa eestlastega — möödunud sajandil itta siirdunud suguvendade järeltulijatega. Märgati erinevust nende keeleski, mis oli sõnavaesem, murdeline,

erilise ärkamisaja varjundiga. Sama hoovas nende välimusest, riietest ja kommetest. Nad tundusid Eestist saabunuile surnuist ülestõusnud vanavanematena. Nendena, kelle üksikud fotod olid jäänud koju piiblite või vanade albumite vahele. Seda tunnet aitas süvendada kohalike meeste igagi, sest nooremad oli mobilisatsioon viinud rindele.

„Siit on palju Eestimaa poegi mööda läinud. Palju, palju — ikka soldatid laskeriistadega kaasas... Pohlakaid on niiviisi veetud juba kaks aastat. Oi, oi — miljonid, miljonid pohlakad. Ei ole neist ükski pöörand tagasi. Nüüd on siis teie kord."

Pagar vedas asulast kohale hobusekoormatäie leibu — magushapu keevavee-leib, millist kodumaalgi ei osatud igas talus küpsetada. Naised tõid piima, mune, võid ja mett. See oli esimene ja viimane mesi, mida nad maitsesid Venemaal veedetud aastate vältel. Mobiliseeritud andsid vastu parimat, mis neil leidus: konserve, raha, paberosse, „Laferme" piibutubakat. Lastele jagati maiustusi, milliseid nood polnud enne oma elus näinud. Mõnigi meestest poetas poiste pihku taskunoa, mäletades, milliseks varanduseks oli nuga kümne-kaheteist-aastasele...

Siis järsku katkes vanemleitnant Vassili Borotsevi kannatus — temast sai jälle Leningradist tuttav Nädi. Nagaanilaskudega andis ta märku edasisõiduks. Rongi lõpus hakkas pikkade valangutega tärisema Maximi raskekuulipilduja. Kuulid kiunusid üle rongi ja jaamahoone katuse. Kohalikud inimesed taandusid perroonilt ja rööbaste vahelt palju kiiremini, kui mobiliseeritud kadusid vaguneisse. Vilistades ja ähkides tõmbasid vedurid rongi liikuma.

Kolme tuhande mehe vandumine jätkus rongis peaaegu Kotlasesse jõudmiseni. Siis tuli äkki vaikus, sest nende ees avanes uus maailm, millest nemad teadsid senini üsna vähe.

Tõsi, juba enne Kotlast olid nad näinud metsamassiivide keskel kahjutuledest jäetud märkide kõrval suuri raielagendikke ja otsast teritatud püstpalkidest tarasid valvetornidega. Madala, märja maapinna tõttu olid ehitused hiigeltarades kallakuti laotud palkidest, mis pealt kaetud mätastega.

Kotlasest Jaranskini nägid nad ainult sunnitöölaagreid. Raielank järgnes teisele. Valvetornid sirutusid üle metsatukkade; välkusid mätastega kaetud rõuk-kojad. Mõnest unkast immitses harukorral suitsu, mis märkis hoone köögiks.

Kuna sõidetí jälle pidevalt avatud vaguniustega, siis nägid nad laagrite kõrval ka sunnitööliste brigaade töötamas raudteetammil ja selle läheduses. Vangid — poolakad — parandasid vihmadest uhutud raudtee muldkeha või palkidest hiigelsildu üle jõgede. Vahel liikus

rong paranduste pärast aeglaselt, vahel pidi seisma tööjärje taga. Seda aega kasutasid mitmed vene keele valdajad — enim Olvet ja Kurmik — küsimuste esitamiseks poolakaile. Enamasti sekkusid aga sellesse nii nende saatjad kui ka valvurid, keelates relvade ähvardusel kõneluse.

Nii palju suutsid küsijad siiski informatsiooni hankida, et professor Olvet võis seda jagada Kurmiku vandumise saatel varsti kogu vagunile.

„Raudtee, millel sõidame, õõtsub vahel, sest see on soodest läbiminekul ehitatud laugastesse taotud palkidele. Nagu Leningrad. Ainult — siin pole palkide otsa kantud kive ega valatud tsementi, vaid seda asendavad muld ja mättad. Suurte sadude puhul uhab vesi mõnes paigas raudteetammi maha — näete, seda siin praegu lapitaksegi!"

Mehed jälgisid ta viibet, mis käis kanderaamidega hanereas vaaruvate kogude suunas.

„Vaadake neid palkidest sõrestiksildu üle jõgede ja mülgaste! Neid ju tunneb ja kuuleb häälestki, kui rong üle veereb. Olen neid imetlenud, sest Kotlas-Uhta raudtee-ehitajad pole mitte insenerid, isegi mitte oksustöölised, vaid venelaste poolt küüditatud poola haritlased, ohvitserid, maaomanikud, vaimulikud. Siit leiate ühe rahva paremiku: filosoofe, kirjanikke, teadlasi, riigiametnikke. See kaheksasada kilomeetrit raudteed on monument, nende luudele ehitatud mälestusmärk. Kas meie oleme määratud sohu varisenute asendajaiks, seda näeme varsti." Kui keegi midagi ei kostnud, lisas vana mees: „Kommunistliku paradiisi ehitamine vene mustri järgi..."

Just nende vaguniukse ees kinnitasid porised, poolalasti mehed vaiadega mättaid raudteetammi küljele.

„Paberoski? Mahorka?" sirutasid nad kämblaid ukseava poole. Valvur uksel sõimas.

Keegi heitis ta selja tagant raudteetammile peotäie paberosse. Ahnelt ja üksteist tõugates haarasid luised käed kosti järele. Nende silmad helkisid, kuid helk oli elutu, nagu olid ilmetud nende näodki. Nad haarasid paberossegi alatoitluse all kannatanuina nagu aegluubis, kontrollimatute liigutustega.

Kaks paberossi olid jäänud üles peaaegu raudteetammi servale. Keegi poolakaist ronis aeglaselt nende poole.

„Stoi!" kostis alt valvuri käsklus.

Ronija ei näinud seda kuulvat — ta pilk oli kinni paberossidel, hambutu suu avatud pingutusest.

Eigo märkas valvurit kerges suvepluusis, jalg kännul, püssikaba hooletult põlvel. Kõik vaguniuksel nägid teda, ta oli roosa palgega heledajuukseline heasüdamliku ilmega külapoisi tüüp.

„Stoi!“ hüüdis ta uuesti järsumalt.

Siis tegi püssikaba põlvel kahetollise pöörde. Kõlas lask ja kätt kahe paberossi poole küünitav poolakas veeres raudteetammilt alla. Kerge värin läbis ta liikmeid, kaenlaaugust nirises verd.

Kõik vagunis olid vaikinud pärast Olveti juttu. Nüüd äkki rõhus vaikus neid.

„Missugune täpne lask!“ pomises uksel konutav sõdur teisele.

Rongi järsk liikumine vabastas vastusest tollegi.

31

Jaranskis majutati neid uude koolimajja keset alevikku. Suur kahekordne mobiliseerituist täiskiilutud palkehitus muutus sumisevaks mesilastaruks. Nad magasid klassiruumide põrandal, õpetajate toas, võimlas ja koridorideski. Öösiti oli põrandapind gümnaasiumihoones nii tihedasti kaetud, et väljapääsemine alumiselt korruselt võis kuidagi ñaabreid äratades teostuda, kuid teiselt korruselt kujunes see võimatuks. Sellest tekkisid nende keskel esimesed tülid, mis lõppesid põie- ja kõhuhaigete koridoridesse paigutamisega.

Kohe pärast saabumist jaotati mobiliseeritud jagudesse, rühmadesse ja roodudesse. Pikast rongist sai jalaväepolk, tugevdatud tehniliste eriüksustega. Viimased saadeti edasi väljaõppele kirde suunas, kus laiusid ainult sunnitöölaagrid. Kohale jäänud kolm pataljoni alustasid sõjaväeõppustega. Nende relvastust asendasid puukaigastest püssid, mis laoti hakkidesse koolimaja õuel.

Sel ajal kui osa mobiliseerituist tegid rividrilli, käisid töökomandod ehitamas varustusladu, kööki ja talle oodatavatele polgu hobustele. Ehitusmaterjal tuli murda alevi seitsme kiriku müüridest. Lõhkumist alustati pühakojaga, mis seisis, katus sisse varisenud, väljakul alevìku keskel.

Kiriku lõhkumine puudutas isegi niisugust ateisti nagu Aabel Kurmik, kõnelemata neist, kellele religioon tähendas enamat kui kommet. Nad märkasid ka seda, kuidas kohalikud vanemad inimesed lõid kirikust möödudes risti ette.

Mobiliseeritud pöörasid pilaks kogu oma ebaleva ja äraootava olukorra. Kui neile toodi esimesel väljaõppepäeval vene ohvitseride poolt ämbritäis musta mahorkatubakat ja asetati väljakul ülesrivistatud roodu ette, siis naerdi külakostile põlastavalt.

„Mis asi see on?“ küsis keegi rivist.

„Seasõnnik, segatud tõhukuse ja juudapigiga!“ hõigati vastu.

Neil jätkus veel kodumaa paberosse ja lõhnavat piibutubakat. Vaatamata pidevale suurte panustega kaardimängule vabal ajal jäi raha nende endi keskele ja sellega võis Jaranski kauplustest osta üllatavalt palju kaukaasia veini, kamtšatka vähki, biskviite. Mehed ostsid kõike söödavat — hirsileem ja tatrapuder välikateldes jäi nendele, kes olid oma taskud rubladest tühjaks mänginud. Vein — tume ja magus — lasti poes vaadist otse toopi või katelokki.

Paar nädalat Jaranski alevikus kujutasid endast eesti meestele kõige külluslikumat ajajärku Venemaa elus. Hiljem neile päevadele mõeldes tundus kõik uskumatuna.

Nädalaga lõppes aga vein kauplustes, samuti toiduained. Neile lubati lisasaadetiste kohalejõudmist päeva-paari pärast, kuid lisa ei saabunud nende sealviibimise ajalgi.

Ka liikumisvabaduse ja vaba aja rohkuse poolest ei kordunud nood päevad kunagi. Kunstnikud, kel oli kaasas joonistuspaberit, tegid visandeid aleviku ja selle ümbruskonna motiividest — kirikuist, tänavanurkadest põliste puudega, kolhoosnikest tööjärjel. Nädi jälgis neid umbusklikult, kuid ei seganud. Harva korraldati mõni poliitloeng. Nende sõjaväelise juhtkonna moodustasid vanad reservohvitserid, kes sõja puhkemisel olid kutsutud tegevteenistusse.

Pärast päevaseid õppusi võttis elatanud kapten pataljoni harilikult heinamaa serval kokku ja avaldas neile kiitust.

Meeste venekeelne vastus — „Teenin Nõukogude Liitu!“ — läks iga päevaga üha valjemaks ja entusiastlikumaks, võludes ohvitseri näole isaliku uhkustunde.

„Vastusest — „Služim Sovetskomu Sojuzu!“ — oli aga saanud eestikeelne variatsioon: „Luusin metsa kui udu!“

Kui kapten sõimas neid ühel päeval suure kodumaa teotamise pärast, olid nad jahmunud.

„Kur-rat!“ raevutses Kurmik. „Meie keskel pesitsevad siis juba nuhid! S-saatan, seda ma poleks uskunud! Äkki tead sina, Lange-poiss, sellest midagi? Ütle!“

Paul Lange solvus süüdistusest hingepõhjani. Ta lõug ja käed võbisesid, kui ta lubas:

„Ma lasen su auhaavamise pärast vastutusele võtta! Kelleks sa mind pead?“

„Kelleks — seda ma sinult just küsingi, kur-rat!“

Omavahelistele arusaamatustele vaatamata jäi Jaransk neile kõigile meelde nagu idülliline oaas keset poolakate surmalaagreid.

Vene keele oskajad lõid kontakte kohalike elanikega. See toimus peamiselt tööl, kui mõni mööduv venelane alustas juttu ja kutsus õhtul külla. Enamasti oli sõbrustamise eesmärgiks eestlase ülikond, mida ta soovis osta. Ainus, kes tegi kaugemaid retki kolhoosidesse, oli Armin Kiisk. Ta jäi paar korda öösekski ära ning ajas marru nii Kurmiku kui Peetri.

Ka Eigo Arget tegi tiire seitsme kirikuga aleviku ümbruses peaaegu igal õhtul, enamasti koos ajakirjanik Kaarel Sootsi, graafik Paul Lange või professor Priit Olvetiga. Ühel õhtul oli ta seletamatu meeleolu tõttu väljas üksi. Verejanuliste sääseparvede pirin ei suutnud vähendada päikeseloojangu lummuslikkust, uduvinesse mattuvate metsade müstikat ega ritsikate saagimise rahustavust.

Ta kõndis asulast eemale, mööda kodusena tunduvat rohtunud karjateed. Paremal oli aed üksikute lehtpuudega, selle taga põllud; kurakätt mättaline karjamaa noorte mändidega. Eha ruugest ja lillast muutlikule taevataustale sirutus rida kõrgeid musti kuuski.

Võpatades jäi ta seisma. Ma olen siin olnud! Kõheduse ja uudishimuga liikus ta edasi, äiates näolt sääski. Ta teadis, et eespool käändub tee vasakule ja paremal on metsast piiratud lagendik kabeliga, mida kasutatakse sepikojaks. Kabeli lahtiste uste vahelt näeb ta alasit vasaratega, rippuvaid raudlatte ja nõgist kollet. Ukse kõrval nõgese- ja naadipuhmas seisab lagunenud sõiduvanker, kuuse najal ratas ja muud kolu.

Ta liikus aeglaselt. Teda valdas hirm, õudusetunne. Süda tagus vastu roideid, kuid soojuse asemel tundis ta külma. Nagu nõiutu, ei saanud ta peatuda ega tagasi pöörata.

Seistes kabeli musta uksetühimiku ees, kust paistsid alasi, ääs, vasarad ja laes rippuv lõõts, meenus talle Viljandis jaanuarikuul nähtud unenägu, mida ta nägi nüüd siin Põhja-Venemaa laante taga uuesti. Vildakuti vajunud ristide ja hauakivide kohalt tõusis aeglaste hääletute tiivalöökidega must lind ja kadus kabeli taha. Hoone viilualuse kolmnurgal helkis vastu päikeseloojangut ajahambast purëtud Neitsi Maarja nägu. Vahtides üksisilmi selle kustunud pilku, teadis Eigo, mis tulemas.

Jumalaema näo tagant müüriaukudest tõusis äkki võika kisaga parv hakke, tiireldes tema kohal. Sel hetkel, kui eha värvis mustad linnud punaseks, oli ta Viljandis seitse kuud tagasi higist nõretades ärganud.

Ta ootas ärkamist siin Venemaalgi. Õudusega aga tõdes: ta ei saa ärgata sellest, milles nüüd viibib.

Linnud jäid keerlema kabeli kohale, tema taandus nagu traadist

liikmetega hüpiknukk — algul tagurpidi, siis ikka ja jälle üle õla tagasi vaadates. Alevikule lähemale jõudnud, jooksis ta koolimajani.

Õõsel piinasid teda unenäod, täis musti üles-alla sööstvaid linde, kes kiljudes rebisid Maarja nägu...

32

Neil päevil õppis Irja tundma eneses peituvaid jõureserve. Ehkki teda lahutasid Eigost müürid ja relvadega valvurid, ei lasknud ta end hetkekski vallutada lootusetuse- või hirmutundest. Pigemini tunnetas ta, et kuskil siinsamas on uks, millest läbi astudes ummik laheneb, taandub nagu halb unenägu Hamina suvehommiku ees. Eigo ei olnud ju sängitatud hauda, vaid elas! Väljaandmine võis olla lähedal, kuid see ei olnud veel käes. Ja seni võis juhtuda kõike. Palju olenes võib-olla Irja enese aktiivsusestki. Vaba rahva hirmutamata lapsena keeldus ta olemus uskumast isegi seda, mida kuulis ja nägi, mida koges isiklikult. Tutustus minevikust nagu halb unenägugi ei olnud temale reaalne elu.

Noor naine leidis ka palju mõistmist ja abivalmidust enese ümber. Ja ehkki see ei viinud teda sammugi eesmärgile lähemale, andis talle ometi kindlusetunnet: ta ei olnud üksi.

„Proua Arget, me teeme kõik, mis meie võimuses!“ öeldi talle kahe ministri poolt, kelle jutul nad käisid koos Ulla Kivilooga. „Soomes elavate eestlaste arreteerimine on Riigipolitsei omavoliline akt. Kui nõudmine oleks tulnud venelastelt, olnuks see ametlik ja meile teada.“

„Proua Arget, mul oleks häbi seista teie ees, kui ma ei suudaks kaitsta teie huvisid. Mängus on soome rahva au,“ ütles talle advokaat, nimekamaid Helsinkis.

„Proua Arget, ma tunnen teile südamest kaasa,“ teatas Katajanokka vanglaülem. „Kui on midagi, milles saaksin aidata — kokkusaamises teie abikaasaga või pakkide üleandmises — pöörduge minu poole. Teie äri pärast ja...“ ta mõõtis Irja rasedusest pingul mantlit. „Võite tulla alati.“ Ta sünges näos helkis nukrust, mis ei olnud pinnaline, vaid õhkus sisemusest. Nagu tunneks ta oma süüd ja kahetseks seda.

Irjale meenus samas, et vanglaülem oli ideeline kommunist. Nõudlik ja karm, vihatud vangide poolt. Tema tundis mehe vastu ainult siirast tänulikkust.

„Proua Arget, valitsus peab selle häbipleki maha pesema, mis Valpo omavoli on toime pannud!“ teatasid pealinna kunstnikud. „Eigo on toredaim kaaslane, keda keegi oskaks enesele soovida.“

„Me ei tohi idee nimel laskuda närususse. Inimeses on loomupäraselt juba küllalt väiklust ja negatiivset. Kui üks idee seda soodustab, tuleb leida kiireid vahendeid niisuguse kallaku kõrvaldamiseks! Ma tahan kõnelda Leinoga."

Sõnad kumisesid Irja peas. Lohutused sõpradelt, kunstnikelt, Hella Wuolijoelt, minister Leskiselt ja minister Kekkoselt. Ajalehtede kommentaatorid ja kirjasaatjad süüdistasid politseid ning valitsust, nõudsid selgust juhtunus.

Ta käis Eigot vanglas külastamas päeviti. Ainult esimene kord pidi ta külmetama neli tundi järjekorras — koos kriminaalvangide omastega pikas ootajate sabas. Hiljem sai ta pooleks tunniks mehe juurde vanglaülema eriloal ilma järjekorrata. See tekitas teistes ootajates pahameelt. Nad vaikisid küll, kuid nende pilgus puudus sõbralikkus.

Pärast nädalast Helsinkis viibimist sõitis Irja suurte lootustega Haminasse tagasi. Nende äri oli suletud, õde Annikki vaatas poiste järele. Ometi suutis Irja püsida kodus ainult mõned päevad, siis ajas poegade küsimine isa järele ja ta enda põletav rahutus teda uuesti pealinna. Naabrid ja sõbrad käisid temalt selgust otsimas, mida tal ei olnud. Ta küpsetas mehele külakostiks pirukaid. Kaasa võttis ta veel kaks õhtukleiti, kaks parimat riidetükki, mis omas — Helsinkis müümiseks. Ta võttis kaasa ka kõik ärile kuuluva raha, tegi laenu õelt ja isalt. Ta lesest isa oli valmis väimehe päästmiseks realiseerima kogu oma kesise vara.

Oli viies november. Külm. Lumi kattis maad.

Irja peatus pealinnas sõbratari juurès. Seltskonnaeluks jäi aga üpris vähe aega üle. Kui Irja jõudis hilisõhtul öökorterisse, oli ta alati surmani väsinud. Esmakordselt hakkas temas juuri ajama lootusetusetunne.

„Mehed oleksid ära viidud juba 26. oktoobril, meie südikus pikendas nende väljaandmist," kõneles proua Ulla Heikkila-Kiviloo, kellega Irja tutvus Katajanokka vanglast tulles. „Kuulsin seda oma advokaadilt. Neil olnud vagungi juba veoks valmis. Peame käima parlamendis, sagedamini ja organiseeritult. Helistasin oma isale — ta on erukolonel mõnegi mõjuka tutvusega..."

„Kas see kõik aitab?"

„Ma ei tea," ohkas Ulla. „Isa ei andnud palju lootusi. Nad kõik on nii tuimad — ainult lohutussõnu oskavad ütelda."

„Minu vastu on kõik olnud küll väga sõbralikud ja head. Ma ei teadnudki, et meie rahvas on nii kaastundlik ja abivalmis."

Ulla magamatusest rasked silmad tõusid, siis vaatas ta kõrvale. Ta

mõistis. Proua Arget oli rase. Harras hüüatus tõusis sel hetkel tema enda olemusest, et temagi võinuks olla. Vangistajad olid jõudnud ette! Ta ei osanud mõõta, kui palju too temas purustas. Kui palju jättis vaesemaks ja tühjemaks. Ta koges enda ümber viisakaid naeratusi, lohutussõnu, mille taga polnud siirust. Talle tundus koguni, et maailm hoidus temast eemale. Isa hääl telefonis ja suhtumine olid olnud talle suurimaks šokiks. See kõlas umbes nii: eks ma öelnud, abielu eesti põgenikuga, mis sa sellest siis lootsid!

Ullale meenus Harju kangekaelselt säilitatud Eesti Vabariigi isikutunnistus. Aga tema ei saanud mõelda: eks ma öelnud! Ta otsus muutus kindlaks, et juhul kui Harju antakse välja ning ta jõuab kord Eestisse, siis tema — Ulla Heikkila — järgneb oma mehele. Ta teeb selle sammu läbi nii kindlalt, nagu ta on Ulla Heikkila.

Esimesel võimalusel ütleb ta seda ka oma isale ja emale, ehkki see võib viia neid ehmatusest hauda. Tema läheb Harjuga — kas või Siberisse!

Ta oli peaaegu kindel, et keegi ei aita ta meest.

Irja läks Ullaga kaasa Töölö linnaossa Kiviloode korterisse. Nendega ühines veel Maire Hallas. Väikeste laste tõttu oli neil kolmel nagu eriline side. Nad jõid koos kohvi ja palvetasid Kiviloode elutoas miniatuurse altari ees. Väike Simo oli ajanud endale hommikumantli nagu talaari selga ning matkis isa.

„Sõõ! See on minu ihu!" ütles ta tõsiselt. „Joo! See on minu veri, mis valatud teie eest."

Irja nägi oma laste nägusid ja tundis järsku suurt vajadust neid enese vastu suruda. Järgmisel õhtul sõitis ta uuesti Haminasse tagasi.

33

Irja naasis kodulinna öise rongiga. Ta enesetunne oli halb. Üha püsis silmade ees Eigo muutunud nägu. Mehe kõhnaksjäänud habemetüükaline lõug ja silmad, mille rahutu tuli põles nagu sissepoole. Ta surus end küll naise vastu, aga Irja tundis, et mees on tema juurest ära.

See tunne laostas teda rohkem kui lootusetu olukord — advokaadi lohutused ja parlamendiliikmete teeseldud kaastunne. Ulla Heikkila vihje tõttu hakkas temagi nägema nüüd enda ümber tõrjuvat ja võltsi.

Tuul oli ihhuhammustav. See haaras katuseservalt lund ja heitis talle vastu nägu. Maja jäi ta koputusele tummaks. Irja koputas

uuesti — magavate laste pärast mitte väga valjult — ja ootas lõdisedes.

Ta kõndis elutoa akna taha ja mängles sõrmedega klaasil. Annikki, kes magas harilikult neil külas viibides akna all diivanil, pidi seda kuulma. Aga kardinate taga ei läidetud tuld.

Nõutult pöördus Irja ümber. Naaber Salmivaara maja oli pime. Kaugemal Puhtulate aknast paistis valgus. Ta kõhkles, kas minna südaööl võõraste juurest sooja otsima või koputada uuesti ja kõvemini. Kartusest, et äratab poisid, taandus ta kodulävelt.

Proua Puhtulaga vesteldes jäi Irja võõrsile kogu ööks ja ruttas kodu poole alles hahkjal hommikul. Aknal teisel pool jäälilli ootas teda Agu palavikust õhetav nägu.

„Tal on palavik," ütles ta Annikkile.

„Õhtul ei olnud. Imelik," konstateeris see uniselt. Õde lesis alles diivanil, pabeross suus, rindade kumerused öösärgist väljas. Täna häiris Irjat ka poolik veinipudel diivani ees madalal laual.

„Ma koputasin öösel — miks sa ei avanud?"

„Mina — ma ei kuulnud midagi."

„Ma ei võinud akent ometi sisse lüüa. Pool pudelit veini... Pannud Agule vähemalt riidedki selga!"

Annikki puhus suitsurõngaid.

„Ma ütlesin: ma ei teadnud, et tal on palavik. Tuba pole ju ometi nii külm. Ja vein — ma ise tõin selle su sünnipäevaks."

„Hea küll, pane end nüüd riidesse."

Annikki tõusis ja kiskus öösärgi ült. Ta keha oli tugev ja sale, tõmmu alles suvisest päikesest. Ta ringutas seda unejäätmeist mõnuledes.

„Ma mõtlesin eile õhtul, et — Eigo oleks pidanud mind aktina maalima. Nüüd on hilja, ta on läinud — mõtlesin seda ja siis hakkasin jooma!"

„Häbene! Ta ju tahtis kord — sa ise keeldusid."

„Rumal — tema pole mind kunagi tahtnud!" vastas Annikki teravalt, ajades end aluspessu nagu rakmetesse.

„Maalida, ma mõtlen."

„No ei tea. Ta ju leierdas alati oma filosoofiat, et alles laps teeb naise naiseks — füüsiliselt."

Mitte ainult füüsiliselt, vaid ka mõistuselt, mõtles Irja, ehkki ta ei lausunud midagi. Ta viis Agu voodisse tagasi, kohkunud poja kõrgest palavikust.

„Agu pea valutab, ema!" kaebas poiss. „Valutab väga, ema."

„Kuid Agu ei nuta. Sa oled tubli poiss emale."

„Agu on isale ka tubli poiss. Kas isa tuleb täna?"

„Ta ei saa tulla veel täna, kallis laps. Aga ta tuleb varsti. Ära muretse, võta tablett, isa tuleb varsti. Joo nüüd, Agu-kallis! Niiviisi, kaisu jääda pisut magama!"

„Kas isa tuleb, kui Agu magab, ema?"

„Loodame, lapsuke, loodame!"

Poeg jäi lamama, nägu lõkendav. Nad jõid Annikkiga kohvi ja sõid suutäie. Ka väike Martti tundus hädine ja viril. Irja arutas õega vangistatud meeste olukorda ja siis Annikki lahkus, lubades naasta pärastlõunal ärisse appi. Irja pidi kaupluse uuesti avama, tal puudus muu sissetulek. Ka oli jõulueelne aeg kunsti- ja kinkeesemete müügiks soodsaim, ta ei tohtinud jätta ust enam päevakski suletuks. Mitu Eigo lõuendit ootas raamimist. Hea, et Annikki võttis töökohalt palgata puhkust. Enne pühi polnud see hõlbus temalegi.

Nii möödus paar pingutavat päeva äri ja Agu haigevoodi vahel. Kunded tulid uudishimust — pärima Helsinki uudiseid. Nad viitsid rohkem aega kui tavaliselt, ehkki eranditult kõik ostsid ka midagi, kas või puust küünlajalakese või filigraansõrmuse. — Inimesed on head, mõtles Irja tänulikult. Ta vajas raha. Ta teadis, kui kibedasti oli vaja raha just nüüd. Ta polnud nende sissetuleku pärast veel kunagi muretsenud, nüüd tõdes hirmuga, et nad on vaesed inimesed. Kui Eigo ei vabane, on ta lastega pärast jõulu suurtes raskustes.

Nõudmine Eigo loomingu järele tõusis rekordiliseks. Ta müüs isegi osa raamimata lõuendeid, küsides hinna huupi ja kõheldes. Ostjad maksid talle küsitust rohkem.

Kolmandal päeval, kui Agu palavik polnud alanenud ja poiss sonis öösel, kutsus Irja arsti.

Visiit ei andnud emale südamerahu.

„Teie teete lapse oma ärevusega närviliseks!" riidles doktor. „Minu arvates ei ole tal midagi — tavaline külmetus. Hoidke teda sängis ja andke need pillid sisse — üks iga kahe tunni tagant, ja hästi palju juua. Sooja. Ema jätab lapsed paariks nädalaks järelevalveta, ime siis..."

Arsti pahandamine tundus Irjale ülekohtusena Annikki vastu. Õde oli lapsi alati hästi hoidnud. Süüdistus oli ülekohtune ka tema enese suhtes. Ta kannatas süümepiina juba niigi. Arsti hoolimatus — ta ei küsinud Eigo järele üldse — solvas noort naist aga eriti.

Kui palavik järgmisel päeval languse asemel näitas tõusu, kõneles Irja oma muredest õele. Viimane süttis arsti käitumisest pühas vihas põlema.

„Igavene tobu! Ajab ainult raha kahe käega kokku, ja sinult ei ole tal palju välja imeda. Ma helistan Helsinkisse, lastekliinikusse — see pole enam nali!"

„Kas maksab, see läheb liiga kalliks?“

„Kumb on sulle tähtsam — mees või poeg? Ühe pärast jooksed end tükkideks, teise jaoks — läheb kalliks! Ma ei saa sinust aru! Kui tarvis, müün kõik! Alussärgi kah. Agu on minu ristipoeg, ära seda unusta. Ma võin kas või iseennastki müüa!“

„Palun, Annikki!“

Irja mõistis, et nende mõlema närvid on pingul.

„Mine kauplusse, keegi ootab! Ma ise korraldan lastehaiglaga Helsinkis. Ma ei lase tehtud vigu enam korduda. Oleksid sa suutnud Eigo hoida Helsinkisse jooksmise asemel Haminas, oleks ta praegu vaba mees.“

Õe väide võttis Irjalt jõu.

Aga veel rohkem professor Arvo Ylppö sõnad, kui Agu oli järgmisel päeval lastekliinikus läbi vaadatud.

Helsinki Lastehaigla rahvusvaheliselt tuntud juhataja, mitmete kuulsate õppeasutuste audoktor, seisis Irja ees. Ta püüdis endast hoovava rahulikkusega noore ema hirmu leevendada.

„Peaajupõletik,“ kordas Irja. Valged seinad ta ümber vajusid kaugele. Need tundusid õhulised ja läbipaistvad. Samas neid ei olnudki, oli ainult suur valu.

„Haiguse kestvus on meie vastu,“ kuulis ta professori häält. „Ta on juba nädal aega... lootma... peab alati lootma... lootma... lootma...“

Kõik muutus mõttetuks.

Irja mäletas visiiti hiljem nagu unenägu. Ta mäletas sellest väga vähe. Kas arst andis lootust või ei andnud? Helistades Annikkile Haminasse, ei teadnud ta seda. Mäletas ainult elatanud professori siirast kaastunnet. Küsimusi mehe kohta. Arsti suur inimlikkus oli see, mis päästis ta kokkuvarisemisest ja andis tuge.

Samas mõtles ta: Eigo ei tohi sellest midagi kuulda — mitte enne, kui viimnegi lootus on kadunud.

Järgmisel päeval algas Helsinkis riigitööliste streik, mis halvas ühenduse kõikjale. Isegi vanglasse.

34

Paari Jaranskis veedetud nädala jooksul tekkis muudatusi nende senistes arusaamades ja eluviisides. Kodumaalt kaasatoodud viin oli nüüd jäägitult otsas. Tundus, et koos viinaga sai otsa ka nende üldine bravuursus ja minnalaskmine. Elu hakati nägema, nagu see tegelikult

oli. Kel leidus veel „Lihaekspordi“ konserve, püüdis neid säästa. Tubakas muutus raha kõrval väärtusehindeks. Kasutati juba mahorkatki ja hirsi- ning tatraputru ei jäetud enam köögist toomata. Õhtuse supi üle nuriseti, kuid see söödi ära viimase tilgani.

Mõni päev enne Jaranskist lahkumist äratati koolimajatäis magajaid peol neli hommikul. Ööpimedust käristasid vihaste meeste ropp vandumine ja kohalesõitvate veoautode tuled.

„Mis nüüd — sakslaste dessant Põhja-Jäämere kaudu või, et vankal äkki tuli rummus?!“

„Pime nagu neegri p-s, mis pagan nad jupsivad!“

Kokkadel oli aga hirsipuder juba kuum ja rühmad marssisid poolmoorest toitu tooma. Seejärel lahkusid esimesed veoautod meestekoormatega. Niipalju oli teada, et esimene pataljon pidi minema kuskile heinamaale kolhoosi uppunud lehmi päästma.

Uudis pani mehed uue hooga vanduma. Niisuguse tsirkuse pärast aetakse keset ööd kogu laager jalule! Lahkujaid ristiti lehmapäästjateks. Pila ja naer saatsid alevikust väljamarssivaid rühmi.

Kui kella kuue paiku hommikul jõudsid edasi-tagasi sõitnud autod viimased marssijad sündmuspaigale viia, teadsid kõik õnnetuse üksikasju. Jõge luhtade ja heinamaade vahel oli kevadise suurvee ajal kasutatud palgiparvetuseks. Enne Võtšegdasse suubumist tekkinud jõesuhu ummistus. Mõned otsapidi liivaluitesse kinnijäänud palgid haakisid veepinnal teisi, kuni kogu jõgi oli paarisaja meetri pikkuselt kaetud mitmekihilise palgirägaga. Vesi mühises läbi sõrestiku, kohati kees avaustest üleski nagu taeva poole pürgiv kosk, kuid ummistus püsis liikumatult paigal.

Eelmise päeva õhtupoolikul oli üks kolhoosi saja kolmekümnest lüpsilehmast kukkunud vette, kus vool kiskus surmahirmus kisendava lojuse palkide alla. Kui paanikasseläinud kari tormas jõkke uppujale järele, viis vool enamiku lehmadest palkide rägastikku. Kaldal edasi-tagasi jooksev karjane katkus meeleheites juukseid — ta suutis veest eemal hoida ainult tosina lehmikut.

Nii kujunes mobiliseeritute suurimaks lahinguülesandeks Jaranskis uppunud karja väljakoukimine Võtšegda harujõe suudmest.

„Kur-rat, ega niisugust lihalaadungit või Jäämerre saata — lehmadel sarved peas, kisuvad jää põhjanabani lõhki! Kus pootshaagid? Selle s-saatana vooluga ei saa neid siin ometi paljakäsi kätte!“

Kolm päeva töötati paljakäsi. Kisti välja palke ja loomi, vahel mehi endidki, kui mõni libastus ja vette langes. Meeskondi vahetati, kui nähti pingutustes tulemusi. Üks lehm teise järel veeti kaldale, sisseahmitud veest jäme nagu pall. Kodumaal lihunikuametit pidanud mobiliseeritud

lahkasid uppunud lojuseid ja soolasid lillakstõmbunud liha autodel kohaleveetud tünnidesse.

Kaldal süüdati tuled. Leekide paistel kuivatati märgi riideid ning keedeti lahatavate loomade siseelundeid — maksasid, neere, ajusid või keeli, nagu kellegi maitse. Liha kasutamine oli keelatud — selle vedasid sõdurid minema. Sama teed läksid nahad, kuna haisvalt lahkamisplatsilt voolas veri jõkke. Kolmandal päeval tegid hais ja kärbsed kaldal töötamise raskeks.

Jäsemed võbisesid alles päästetöö pingutustest, kui neid marsitati mõni hommik hiljem pärast tatrapudru jagamist sadamasse Võtšegda kaldal. Avanev pilt jõel liikuvate ja kaide küljes seisvate lotjade, praamide ning tossavate puksiiridega meenutas raudteejaamu seljataha jäänud teekonnalt. Viled, veoautode mürin, käsklused. Nad suunati kaide ja kuuride vahelisele vabale alale, mis moodustas tõelise orjaturu, täis sunnitööliste gruppe, valvurid koertega ümber. Vange võis füüsilise väljanägemise järgi jaotada kategooriatesse. Poolakad olid enamasti luukeredena kõhnad, paistetanud liikmete ja tursunud kõhtudega. Nad istusid üksteise vastu surutuna, näod ilmetud. Mõni õõtsus jõuetult nagu tuules liikuv kõrs. Teistsugused olid kriminaalvangide grupid: söönud, paremini riides. Enamasti kükitasid nad istumise asemel, suitsetasid või närisid tubakat, jälgides kaardimängijaid. Viimased istusid nelja-, viie- või kuuekesi ringis, rahahunnikud või mahorkapakid ees. Teised loopisid täringuid, lõbustasid end stepp-tantsuga ning kuulasid vilemängija idamaiselt monotoonseid helisid.

Sadamasse jõudmisel ei antud eestlastele aega pikemaks hingetõmbeks. Rühmad juhiti marsitempoga saatemeeskonna vahelt kahekaupa rivis kõige suurema pargase sisemusse. Pargase lamedale põhjale lisaks oli laev varustatud kolme üksteise peale ehitatud põrandaga. Laadimist alustati laeva põhjast. Ligased ja haisvad põrandad kaeti mobiliseeritutega rida rea järel. Read asetati vastamisi, nii et ühe rea jalad ulatusid vastaslamajate kubemeisse. Protestipuhangud all laevaruumis surid koos õhupuudusega. Laadimist jälgisid hambuni relvastatud NKVD sõdurid — osa koertega kail, osa kuulipildujatega laevalael, komandosillal ning pargase ette haagitud puksiiril.

Mehed lamasid higis, näod vastu meetri kõrgusel asetsevat lage, oodates laadimise lõppu. Tillukestest avadest pargase külgedel pidi jõel liikudes lööma sisse värskemat õhku.

Rahutuid kaaslasi vannuti. Hämaruses kostis isegi löömist. Läbi mesilastarulise sumina piiksus kuskil Käo Tinni suupill, kuni uus vandumine summutas sellegi.

„Ära, põhulõug, talla mune lõhki! Kooserdab nagu poolteist traktorit!"

„Kuule, Kiisk, selle hobuse vändaga ei peaks sind inimeste hulka üldse lubatamagi!"

„Inimeste hulka... Kust imevägi sa leiad siin inimesi?! Puha päevavargad ja kaabakad, nagu kinnitab meie vana kabugi!"

Üldisest suminast ja hingeldamiskahinast tilkus jälle läbi suupillihelisid.

Sõnelused purskusid seal, kust seda kõige vähem võis oodata. Pargase põhjast kostis järsku ärevaid hõikeid. Paluti abi — kedagi tabanud südameatakk. Siis nõuti külma vett — ämber külma vett. Kui vett ei saadetud, tuli õnnetu kätelt kätele tõstetuna korrus korruselt alt pargase põhjast ülespoole, kuni jõudis tekile. Kuna talle ei antud mingit abi ülevalgi, siis viidi järgmisse peatuskohta — Kopõtovosse — laip.

Väike puksiir vedas sügavasti vees istuvat pargast mööda viiekuuekümne meetri laiust jõge pärivoolu alla. Kuna vool aitas vedada allavett liikuvaid laevu, siis oli puksiiri peamiseks ülesandeks navigeerimine saarekeste, liivaluidete ja vastutulevate praamide vahel. Vastuvoolu liikuvate aluste veoks tuli rakendada kaks või rohkem puksiiri, olenevalt koorma raskusest. Pärivoolu liikuva rataslaeva või auriku taga oli aga vahel mitu lotja, pargast ja praami, laaditud kivisõe, isemendi, proviandiga laagritele või saabuvate sunnitöölistega.

Sellest kõigest teadsid pargase suures keres vaevlejad vähe. Algul raporteerisid vaatepiltidest jõel ümmarguste avade kohal lamajad. Nood vaikisid aga varsti, kuna keegi ei omistanud nende sõnadele tähelepanu. Jäi ainult transporteeritavate lõõtsutamine, mida aeg-ajalt lõikas mõne puksiiri auruvile või udupasun.

Ehkki meestele tundus üha sagenevate oiete tõttu, et paljud neist ei jõua sihtkohta pärast ööpäevapikkust teekonda, toodi pargaselt Kopõtovos maha ainult kuus laipa.

Mobiliseeritute uueks elupaigaks said poolakate poolt hiljuti ehitatud palkmajad. Hooned, alles vaigust ja puhtusest lõhnavad, reastusid mäenõlvakul kahele poole teed. Köök varustuslaoga, söögisaal ja juhtkonna majad jäid kaugemale mändide alla. Söögisaal, kus algasid nüüd süstemaatilised poliitloengud, oli suur kuuritaoline ehitus, täis laudade ja pinkide ridu. Saali ühes otsas asetses kateeder esinejale ning seinatahvel. Nurgas punalipp Lenini ja Stalini valgeks lubjatud büstide vahel. Nende taga Marxi, Engelsi, Lenini ja Stalini pildid.

Kohale jõudes märgati muudatust juhtkonna suhtumises. Kui neid seni oli jälginud silmapaistva vihkamisega ainult vanemleitnant Borot-

sev, siis nüüd avastati venelasliku joviaalsuse kadumist nende kõigi — isegi vana kapteni — juures.

Mehed ei mõistnud muutuse põhjust. Nii vastasid nad omaltpoolt samasuguse vaenulikkusega, milleks iga mööduv päev lisas küllalt sappi. Alles mitu kuud hiljem laagrisse imbunud teadete põhjal sai selgeks venelaste käitumise põhjus: augusti algul toimusid Staraja Russa lahingutes suured Eesti tegevväelaste ülejooksmised sakslaste poolele! Punaarmee juhtkonna silmis — alates Staliniga — olid kõik eestlased kaotanud usalduse.

35

Kodumaalt kaasatoodud toidu lõppemine tuletas neile meelde poola vangidega täidetud sunnitöölaagreid Kotlas—Uhta raudtee ääres. See, et nemad mobiliseeritutena olid suhteliselt vabad, ei säästnud neid salahirmust.

Ometi ei muutnud kartus nende reageerimist: pidevat pilget ja norimist poliittundides; küsimusi, millele politrukid ei mõistnud vastata, muutudes sageli alluvate naerualuseks. Mobiliseeritud kasutasid oma meeleteravust ning vaimset jõudu. Füüsilist allakäiku märkisid nende keskel esimesed tüüfusejuhud.

Vahel võttis ohtlikud dimensioonid kõige tühisemgi vahejuhtum, muutes drastiliselt nende igapäevast elu. Kui ühe poliittunni alguses kuskil lähedal kolhoosi karjamaal andis Nädi pataljonile käsu istumiseks, jäi keegi meestest püsti.

„On sul midagi südamel — miks sa ei istu, lurjus?“ küsis vanemleitnant. Väikesekasvuline mees suurtes säärikutes ronis kännule, tõstes käed tavakohase harjumusega nagaanituppedele. Poos tõi irvituse igasse silmapaari — poliittund oli ette määratud ebaõnnestuma.

„Seltsimees vanemleitnant, ma ei istu vette.“

„Nii — sina ei istu, kui mina käsin?“

„Seltsimees vanemleitnant, ma istun, aga mitte vette. Meil on poliittund, mitte maastikuõppus,“ tuli vastus soravas vene keeles.

„Pataljon — püsti, valvel! Pataljon — vabalt, istuda!“

Jälle istusid kõik peale ühe.

„Mis su nimi on?“ karjus venelane, nagu oleks teda tabanud valuatakk.

„Nimi on Nädi poeg Nadinunnadi.“

Nädi hüppas kännult alla, nagaanid mõlemas käes.

„Pašol k tšortu! Arreteerida see tõhk!“ tegi ta sõduritele korralduse. „Pataljon — valvel! Vasak — pool! Rühmade viisi majutuspaika — marss!“

Sõdurid viisid arreteeritu ära. Pataljon marssis majutuspaika, pudisedes tigedalt nagu üle ääre keev pudrukatel. Vahejuhtumit arutati ja kaaluti terve õhtu. Kaardimängijad ja äritsejad ärritusid teiste rahutusest, sest ärist ei olnud huvitatud keegi ja iga kaardimängus kaotaja süüdistas oma halvas õnnes kõrvalisi segajaid.

„Idioot — ei istu maha! Noh, mis ta sellega sai?! Mina kükitasin nilsamuti vees.“

„Kõik pole sinutaolised sitavaderid! Mõni meie hulgas on veel mees.“

„Mees! Laseb saata end poolakate hulka — nägid, mis neist kangetest järel oli? Neist ei ole maapinnal enam õiget varju ka!“

Kesköö paiku, kui kõik magasid naridel vaigulõhnalistes majades, hõigati nad üles käsklustega:

„Välja, paigale! Iga mats välja, paigale!“

„Mis te jaurate? Mis kurat nüüd lahti on?!“

„Välja — paigale! Nüüd lähme Nädi soolikaid laskma. Üks saatana sitaidu tuleb siin meie poisse arreteerima!“

Viie minuti vältel voogas kogu pataljon majadevahelisel avaral nõlvakul.

Keegi kõneles:

„Seltsimehed, eile pealelõunal toimus esimese pataljoni poliittunni ajal vahejuhtum, mis on häbiks igale ausale nõukogude kodanikule, kõnelemata isamaakaitsjatest, kelle ridadesse meid on suure juhi, generalissimus Stalini sütitava üleskutsega liidetud!“

„Hurraa! Hurraa!“

„Lühidalt: vanemleitnant Vassili Borotsevi mõtlematu käitumine ühe tulihingelise nõukogude patrioodi arreteerimisega on võitmatu Punaarmee lahingumoraali kõigutav akt. Veel enam — sisuliselt võrdub see hitlerlike hordide kaudse abistamisega, s. t. meie suure ja armastatud kodumaa reetmisega!“

„Hurraa! Hurraa!“

„Teen ettepaneku siin pataljoni erakorralisel poliitilisel miitingul nimetada kahekümnemeheline komitee, kes läheb otsekohe esitama seda eile asetleidnud nõukogudevaenulikku vahejuhtumit meie pataljoni poliitilisele ja sõjaväelisele juhtkonnale. Süütuna arreteeritu peab jalamaid vabastatama ja eksinu toimetatama trellide taha Nõukogude Liidu surmavaenlast — saksa fašiste — abistava tegevuse pärast!“

„Hurraa! Hurraa!“

Majadevaheline ala voogas nagu kevadine hiigeljõgi, mis viib koos jääga kaasa kaldadki. Keegi polnud enam pahane kesköise äratuse peale. Öö maagiline tõsidus vastu tähtedest siravat taevalaotust liitis nad homogeenseks tervikuks. Äkki seisti surmvaikselt ja liikumatult.

„Mu isamaa, mu õnn ja rõõm...“

Eigole tundus, et nii haaravat laulmist ei olnud ta kuulnud kunagi enne. Ta nägi purustatud ausambaid oma kodumaal, tütarlapsi salaja lilli toomas neile venelaste poolt rüvetatud paikadele. Nägi küüditatute ronge NKVD sõduritest valvatuna ning püstpalkidest ümbritsetud laagreid... Laulu iga heli nagu raiuti õhe. Kaja tuli metsadest tagasi hiiglase kirvelöökide kõminana.

„Su üle Jumal valvaku, mu kallis isamaa...“

Valitud kakskümmend meest ees, hakkas meestevägi mäenõlvakult kosena vajuma juhtkonna elupaiga poole. Igaüks nendest tundis eneses kevadvete ohjeldamatut, purustavat jõudu.

Maja ees, kus elasid ohvitserid, tuli neile ainsana vastu vana lonkav Esimese maailmasõja läbiteinud kapten. Kõik teised — ohvitserid ja sõdurid — olid põgenenud.

Kui mobiliseeritud ei uskunud kapteni sõnu, viipas see nad lähemale. Ta kutsus valitud saadikud majja ning osutas akendele maja tagaseinas: põgenevad ohvitserid oli hüpanud läbi klaaside.

Seejärel läks ja avas kapten Petsov lukustatud kartsaruumi ukse.

„See kõik jääb meie vahele,“ ütles ta ja soovis juubeldavatele eestlastele head und.

Aegamisi pöördusid mehed oma majutuspaikadesse. Võidujoovastus oli toonud neisse tagasi Leningradis kogetud mässumeeleolu.

„Oleks pidanud minema metsa järele ja tõmbama seapojad kõik oksa! Või tagunud pead vastu puud pehmeks — kes võib hiljem kinnitada, et ei jooksnud end ise pimedas surnuks! Sa kujuta ette: pea ees läbi akende, pasarada taga!“

Sekka kostis ka kaineid ja murelikke hääli:

„Eks see laulmine olnud me luigelaul...“

Juba järgmisel päeval jõudsid kohale tsiviilisikuist maamõõtjad ja insenerid. Samal ajal saabus metsatuka taha pataljon punaarmeelasi. Need olid tugevad hästisöönud mehed, hambuni relvastatud. Varsti teadsid mobiliseeritud, et nende naabrid kuuluvad mootorsaanurite eliitgruppi, kes valmistub talveofensiiviks Leningradi lõigus.

Eestlaste elus algas uus ajajärk — Kopõtovo lennuvälja ehitamine. Selleks mõõdeti jõe kaldal välja neli ruutkilomeetrit metsa. Kolm tuhat meest jaotati tööbrigaadidesse, seitsekümmend igas. Võimaluse piires

arvestati meeste elukutset ning oskusi tsiviilelus. Tööalade valik polnud aga suur. Kokkadele ja köögitöölistele lisaks vajati nüüd ainult metsa- ja kraavitöölisi. Puude langetamise kõrval tuli kännud üles juurida, maa mätastest koorida ning tasandada. Torude puudumisel kasutati pinnase kuivatamiseks kokkuköidetud oksapuntraid. Ridamisi kraavipõhja asetatuna moodustasid need mullapinna all sõrendi vee kogumiseks ja äravooluks.

Mehed, kel puudusid igasugused kogemused sae ja kirve käsitsemiseks või kelle kasv ei eeldanud märkimisväärseid tulemusi kraavikaevajana, pandi kände juurima, haokubusid siduma või maad mätastest puhastama.

Töö lennuväljal toimus tükitöö alusel. Normid tundusid küllalt kerged ja nende täitmine ahvatlev: kel päevanorm tehtud, võis minna laagrisse tagasi. Kes soovis norme ületada, „rinde heaks ning suure kodumaa uhkuseks“, teenis stahhaanovlase tiitli ning teda austati õhtul teistest eraldi söögilauas.

„Vaadake nüüd ette, mehed,“ manitses professor Olvet, „siin on teile sööt enesehävitamiseks!“

„Kur-rat, kes peaks olema siis nii tubakas, et ei näe läbi venelasi!“

Priit Olvet vaatles neid kalkuleerides.

„Mehi peaks siiski hoiatama, et nad mõtleksid, enne kui hilja!“

Aga juba oligi hilja. Esimesel õhtul täitus töökangelaste laud viimase kohani. Oma normid täitsid enne tööpäeva lõppu eranditult kõik, sest igaüht huvitas nüüd oma päevase toidunormi — hommikuse pudru ja õhtuse supi kättesaamine koos 800 grammi leivaga. Töönormide mittetäitmisel vähendati leivaports 400 grammile. Kuna putru asendas harilikult lahja hall kört ja õhtuses supis võis leida ainult lusikatäie tangu, kapsalemmeid ning mõne riba uppunud lehma sinakat liha, siis oli leib päevasest söögist tähtsaim.

Ehkki töönorme hakati tõstma, ei pidurdanud see stahhaanovlaste lauda pürgimist, sest sinna suunati köögist rikkalikult lisatoitu.

„Kur-rat, need mõistuseta jurakad tuleks lüüa kõik jalust sandiks!“ vandus Aabel Kurmik. „Ma poleks uskunud, et meie keskel leidub tibla kintsukaapijaid niisugusel hulgal!“

Paljudele selline jutt ei meeldinud. Eestlane oli harjunud üldiselt tööd tegema. Lennuväljaks muudetav padrik kihas meestest nagu sipelgaist. Kirveste kõlin, saagide sahin, hõiked ja naer koos langevate puude raginaga kostis kaugele.

„Nii tehakse meist orjad — vabatahtlikult,“ nentis Olvet nukralt. „Nii lihtsalt — kõhutäie eest.“

Siis hakkas stahhaanovlaste lauas istujate arv aegamisi vähenema. Nähtega koos aeglustati normide tõstmist. See ei kahandanud aga nende arvu, kes ei suutnud enam sooritada õhtuks nõutud töö hulka. Viimaste leivanorm langes poole peale.

Meeste üksmeelde hakkas sugenema lahkhelisid. Vähesed allesjäänud stahhaanovlased liikusid grupis. Üldiselt oldi õhtuks tööst niivõrd väsinud, et pärast sööki roniti kohe magamisnaridele. Pimeduses kõneldi vaikselt üksteisega, kiruti olukorda ja püüti sõdureilt kuuldud lausete põhjal mõistatada sündmusi rindel. Käo Tinn mängis harilikult mõne populaarse viisi, teda saatis kitarriomanik naabertoast. Ukse juures väikese tattnina-lambi kollakas valguses mängiti kaarte. Üks grupp laua ääres, teine põrandal, pakk või lauatükk istumiseks. Nende varjud liikusid kuivamariputatud tööriietel. Üksikute mängukirg oli unest tugevam — kakskümmend-üks või marjas käisid kuni kahe-kolmeni hommikul. Kell viis äratasid kongilöögid laagri. Tund hiljem venisid tööbrigaadid nõlvakust üles lennuvälja poole.

36

See, kellele Väino Kurmik mõtles pärast arreteerimist kõige sagedamini, ei olnud mitte vapustatult mahajäänud elukaaslane või hirmunud lapsed, vaid ta kaksikvend. Oma vennast — kujur Aabel Kurmikust — ei teadnud Väino enam aastaid vähematki. Aabel oli mobiliseeritud 1941. aasta suvel pärast Saksa-Vene sõjategevuse puhkemist Punaarmeesse ja sellega lõppesid teated.

Ehkki kogu nende perekond oli olnud vasakpoolse kallakuga ja ta isa kommunist, põgenes Väino kodumaa metsadesse rettu. Noorus ja seiklejaveri ei võimaldanud tal noil aegadel poliitikasse süvenemist. Kui kuulis koos Saksa armeega Tallinna jõudes, et isa oli maha lastud — kommunistina venelaste, mitte saksa võimude poolt, nagu võinuks arvata —, siis sai Väinost tõeline küünik. Ta abiellus, läks aga naisest varsti lahku ja trampis idarinnet, kuni sellest tüdines. Või õigemini — kuni sattus sakslaste lähedale. Üle lahe põgenemine vabastas teda kõigest. See oli olnud põnev, kuid sisutu elu, leidis ta hiljem, kui sonkis põllumehena Soome kehva maapinda.

Oma kaksikvenna Aabeliga ei olnud Väino kunagi hästi läbi saanud, ehkki nende välimuses ja iseloomudeski esines palju sarnasust. Äkilisust, tuuletallamist ja trotsi. Aabelile kui tunnustatud kunstnikule see andestati ja seda peeti tema juures loova inimese omapäraks; Väinole

kujunesid need iseloomujooned ainult takistuseks eluteel. Väino ei imetlenud oma vennast ja tolle andekus muutis teda kunstipõlguriks, mitte kultuuripõlguriks. Et ta nüüd trellide taga mõtles oma vennale, tuli suuresti millestki muust. Teda huvitas, mis oli Aabeliga Venemaal juhtunud, sest tal enesel tuli tõenäoliselt astuda venna jälgedesse. Ja see saatuse tujukas mäng tegi venna talle järsku lähedaseks. Lõppude lõpuks oli Aabel mees omal kohal, nagu oli mees olnud ta kommunistist isagi. Ta tajus nagu esmakordselt, et need, kes on läinud, on mõlemad elanud mitmepalgelist elu. Nende kasuks pidi ta tunnistama, et nad olid olnud ausad iseenese ja oma tõdede vastu. Inimene pidi elama tükk aega maal, olema kätega mulla küljes, et jõuda niisuguse tunnetuseni.

Konutades kongi hämuses videvikus, õlg vastu külma kivi ja pilk trellidest armistatud pilvisel taevaruudul, läbis Väinot valus kahetsustunne. Aabel oli olnud temast füüsiliselt nõrgem, kasvult äbarikum. Ka Aabelil jäi naine lastekarjaga maha. Ootas meest ja orjas okupatsiooniajal laste näljaseid suid. Miks ei üritanud tema, Väino, Aabeli pere eest pisutki hoolt kanda? Isegi sellele mõtles ta esmakordselt alles praegu.

Mis sai Aabelist Venemaal? Häbi — tema naine oli see, kes Soomest kirjutas Eestisse ja küsis Aabeli järele. Seda tegi Liisa omas ligimesearmastuses, oma vaevalise eesti keelega. No-jah, Väino ise ei tohtinud kirjutada. Aga siiski... Vastuski, et vend on sõjas kaduma jäänud, ei puudutanud teda. Mis seal oli siis oodata? Sõjas kaduma jäänud, Venemaal nälga surnud või rindel langenud — see oli nii paljude eesti meeste saatus.

Ainult — nüüd astus Väino oma kaksikvenna jälgedesse. Teda anti venelastele välja. Kui Aabel jäi lihtsalt kadunuks, mis juhtus siis temaga? Aabel oli mobiliseeritu, tema aga — vabatahtlik Saksa ja Soome sõjavägedes, kes oli võidelnud N. Liidu vastu. Mis juhtus temaga? Kuidas kujuneb tema kadumine, tema elust mahakustutamine?

Õhtu väljas trellide taga muutus pimedamaks. Iga hetk pidi läidetama tuled. Valvur oli lüliti arvatavasti unustanud. Väinole tundus hämarus rahustavam ja kodusemgi. Kodusem? võpatas ta jälle. See polnud hämarus Soome talutares, vaid lähedasem Venemaa õhtule. Hämarus laiadelt Sarmaatia lagendikelt...

Väino Kurmik — vang Katajanokka vanglas — ei teadnud oma venna Aabeli saatusest vähematki. Aga ta võis sellele mõelda, ta võis kujutleda Venemaal juhtunut.

Tal oli nüüd side vennaga ühise teekonna läbi hukatuse poole.

37

Nende esimene vaba päev pärast kolmenädalast pidevat töötamist lennuväljal oli mõeldud riiete kohendamiseks. Kuidas rebenenud hõlmu või narmendavaid käiseid parandada, see oli igaühe enda probleem. Üksteiselt laenati niiti ja nõela — võõrad arvestasid laenu tasuliseks, seda dikteeris kõht.

Muret tuleviku pärast väljendasid kaartidepanek ja kuulujutud.

„Inglismaa ei jäta Eestit hätta. Saadab valge laeva Arhangelskisse."

„Noh, Vabadussõja ajalgi..."

„...saatsid lasu veriseid sineleid, millega Puhk pani oma ärile jalad alla!"

„Rootslased ja inglased sõlmivad kindlasti mingisuguse lepingu. Nood on ju tõelised kultuuriinimesed ja meie sõbrad. Saadavad rahvusvahelise Punase Risti kontrollima. Kaarditark, mis sina ütled?"

„Kaart näitab Moskva langemist veel enne selle aasta lõppu. Kui raudteed jäävad terveks, siis pääseme jõuludeks koju!"

„Kur-rat, siis jääb ju meie lennuväli poolelil" sekkus juttu Aabel Kurmiku sapine hääl. „Vast läheb keegi ja palub norme ruttu tõsta. S-saatana tuhad! Me alustasime mätaste tassimist kahekümne ruutmeetriga päevas — kont pidas naeru. Järgmisel päeval oli normiks nelikümmend ruutmeetrit. Olvet hoiatas teid! Minagi hoiatasin, et mõelge nendele, kes pole kirvest, saagi või labidat tervel eluajal oma pihku saanud! Kraavihallid ja metsatööliste-turakad ei mõtelnud. Kõige tugevam mees meie keskel — Suur Tõll — ei ole mitte kunagi normi ületanud. Nonde teiste kehkenpükside mõtlematuse ja ahnuse pärast tuleb meil nüüd päevas puhastada kahesaja ruutmeetri suurune maa-ala. Mina ei suuda seda normi enam täita, isegi Arget ja Soots ei suuda, Lange-poisist kõnelemata. Meie oleme nüüd poolel leival. Kui palju mehi on veel õhtuti söömas valge linaga laua taga? Käputäis — käputäis mõistuseta tiblade perselakkujaid!"

Kurmik jõllitas oma kaaslasi.

„Kui nüüd meie hulgast hakkab mehi kõngema — ja neid tuleb matmiseks varsti rohkem, kui teie oskate arvata, — siis peavad hauakaevajaiks olema stahhaanovlased! Kuulete seda, mehed, meie kur-radi stahhaanovlased peavad ise matma oma lolluse ohvrid! Kes on selle poolt, see tõstku käsi! — Kas sina, Paul Lange, ei suuda kätt enam kõrgemale tõsta? Või unistad sa, raisk, ise töökangelaste lauas söömisest! Aja, aja oma käpp kõrgemale!"

Kui enamik hääletas Kurmiku üleskutse poolt, siis vihastas see stahhaanovlasi.

„Mis need linnavurled endast õige arvavad? Kas sa, Kurmik, ennud, et ma tulen ja mängin natuke su roostetanud kõriorelil?"

„Tule! Seda ma just ootan! Sina, Lõhmus, oled esimene hauakaevaja. Nüüd hoia oma töllakil mokk kinni! Kes on ettepaneku vastu? — Kaks? Üks — kolm meest? Hea küll, Tõll, kutsu nad mõistusele!"

Suur Tõll läks naerusui Lõhmuse ja selle kaaslase juurde, võttis jahmunud töökangelaste kuklast ja lõi nende laubad vastamisi. Kui mehed rabelesid, lõi Tõll nende pead uuesti kokku, seekord juba suurema kolksatusega. Karistatud vajusid narile istuma, kuna meestevägi müristas naerda.

„Ma teen sellest Nädile ettekande," lubas kolmas stahhaanovlane, taandudes ukse poole.

„Siis saad sa viiskümmend malakahoopi. Igaüks, kes läheb omavahelisi asju tiblade ette kandma, teenib viiskümmend hoopi!"

Sama vaba päeva pärastlõunal tuli nende maja saunakord. Mehed marsisid rühmade viisi ulja rivilauluga Võtšegda kaldale, kus neid tervitas juba eemalt jõe hõngudele ja udule lisaks leili ning vihtade löhn. Sel ajal, kui mehed vihtlesid ja pesid, läksid nende riided tähtaplasse.

Kõigile üllatuseks ootas neid sauna juures Peeter.

„Noh, ime küll — mis sina siin tolkned?" ei mõistnud Armin Kiisk oma jahmatust varjata.

„Ootan, et sa tuled mu selga küürima!"

„Säh sulle! Eestis sain naistega hakkama üsna kenasti — nüüd teeb üks pool-poiss su meeste ees tolaks!"

„Mina olen selkä-tüdruk, ära mind karda!"

Meestele meeldis Peetri külmavereline lõõpimine. Vaatamata tüdruku häälele ja kelmikatele silmadele ei võtnud teda keegi päris tüdrukuna. Seni kui ta oli riides. Kui ta hakkas end meeste hulgas aga nobedasti riidest lahti koorima, muutusid viimaste liigutused aeglaseks ja nende jutt ning tögamine asendusid äkki kohtlase vaikimisega.

„Kuule, sina oled vist Kurmik?" pöördus Peeter poolalasti kujuri poole. „Sinu vägevast hääletamisest kõmiseb nüüd terve laager. Tahtsin näha, milline vänge sell see Kurmik õige on. Nüüd näen, et üsna mõistlik mees. Kuule, sina oled ju kunstnik, alasti naisi joonistanud ja puha, ega sina pea mind ometi peast põrunuks, et tulin meestega niiviisi Venemaale?"

„Kur-ripatt — pean küll, kui aus olla. Kardan, et sa ühel päeval kahetsed, aga siis on hilja."

„Usu, ma olen seni hakkama saanud — isegi hagudeköitja normidega. Ma tahan näidata, et tüdruk pole meestest nigelam. Tahan tulla rindele, igale poole. Kui keegi tikub mulle aga ajama käppasid ligi või nii, siis — panen kas või noaga!“

„Tubli, Peeter! Loodan, et sa tuled toime.“

Leiliruumis, mida valgustas hädiselt vilkuv tahmase klaasiga tormilatern, tuli meeste kõnevõime jälle tagasi. Kuna Peeter ise käitus, nagu oleks tema viibimine meeste keskel täiesti loomulik, hakkasid sama tundma ta kaaslasedki. Nad mõistsid, et Peetril ei olnud teist valikut. Usaldus tüdruku poolt tähendas neile Õhtumaa tsivilisatsioonihelenduse meeldetuletust.

Eigo oli juhtunud vihtlemise ajal Peetri kõrvale.

„Mul on hea kadakaviht — ise tegin —, kas sa soovid, ma rapsin su selga?“ küsis tüdruk.

„Aitäh, hea meelega. Mind pole kadakavihaga veel keegi vihelnud!“

„See on mõnus. Hautasin vihta enne, nagu tegi vanaema. Ütle, kui löön liiga kõvasti!“

„Anna täidele, nii kuidas jaksad!“

Nad naersid. Nendega koos naeris terve lavatäis mehi.

„Nuhtle nüüd ka minu täisid!“ ulatas Peeter viha Eigole.

Pärast ühist sauna käis Peeter sageli nende ruumis. Ta oli hea kaardimängija ja vandus hoogu sattudes nagu kõige ehtsam kraadepoiss. Kui mehed pakkusid talle paberossi, võttis ta selle vastu, kuid pistis kõrva taha.

„Miks ma peaksin oma kopse selle sodiga rikkuma! Samuti ei joo ma viina ega kavatse kunagi juua!“

„Sa ei magata vist poisse ka?“ viskas keegi lõõpides.

„Muidugi mitte. Kõik tuleb omal ajal või natuke hiljem, nagu ütles mu üheksakümneaastane vanatädi. Tema oli alles neitsi, kui Liiva-Hannus talle kosja tuli.“

Armin Kiiska võis noil õhtuil harva majutusalal kohata. Vältimaks Peetrit käis ta mõne kaaslasega ümbruskonnas „lanti vedamas“, nagu kutsuti käike kolhoositurule, põldudele või ümbruskonna küladesse vahetuskaupa tegema. Elanikel oli puudus kõigest. Ja nälja tõttu ohverdasid mehed müügiks kas kella, kaelasideme, sõrmuse või läbikulunud taldadega kingad. Kingapaari loovutamisel küsiti toiduaineile lisaks ka paar vanu vilte või viiske, sest paljajalu ei saanud tööle minna. Septembri lõpp tundus polaarjoone läheduse tõttu sama jahe nagu november kodumaal. Seda eriti varahommikuti tööpaigale vantsides. „Landivedajad“ viisid müüdava kauba soovijaile näha, pressides neilt välja võimalikult kõrge hinna. Siis esitati pakkumine müüjale. Kui too

hinnaga nõustus, viidi kaup ära. Vahel, kui ostja pidi tasu kokku kirjama mitmelt isikult või laenama sugulastelt, võttis tehingu sooritamine nädal ja rohkemgi.

Kui Armin püüdis mõnikord ulatada Peetrile külast vahetalitusega hangitud toidupala, ei võtnud tüdruk seda vastu.

„Hoia mustadeks päevadeks — mina tulen endaga toime! Nädi pakub mulle töökangelase tiitlit — samadel tingimustel nagu sina.“

„Minul pole mingisuguseid tingimusi. Olen lihtsalt kasvatatud inimene, mul ei sobi üksi süüa, kui sinu suu tilgub vett.“

„Mina selliseid peeni kombeid ei tunne,— sündisin Kalarannas paadi all!“

38

Vangla õpetaja võttis neid armulauale.

„See on minu ihu... See on minu veri...“

Harju Kiviloo sulges silmad, kuid ta ei suutnud tahtele vaatamata silmeneda pühasse talitusse. Ta tundis läbi riiete Ulla käsivarre hellust ja sooja puusa. Silmanurgast nägi ta nende poega muserdatuna istumas vanglakabeli külmal puupingil. Kiviseinu kattis rõske rohekas halitus. Õpetaja käed olid jahedusest sinised ja ebakindlad. Missugust tunnet sisendasid need käed surmamõistetusse, kes võttis temalt vastu viimast lohutust enne oma maise elu vägivaldset lõppu? Inimest ei tohiks tappa, isegi mitte kurjategijat, leidis Harju. Käed, mis toimetasid karikaga, tundusid talle osana timukast, mitte armastavast ja andestavast Jumalast, milline oli olnud Harju Kiviloo arusaamine Temast. Kui ta huuled puudutasid hõbedat — külma nagu jääd —, kahetses Harju nende armulauatalitust.

Ulla värises nutust. Ta põlvitas otseti, ennast nagu põrmu alandades. Naise pärast, Ulla pärast oli Harju soovinud armulauda. Kõigevägevam Issand, palus ta, anna mulle tagasi mu usk! Aga kõik uksed jäid ta ees lukku, ei tekkinud ühtki avaust, kust valgusekiir võinuks läbi tungida.— Ma olen valmis, mõtles ta kibedalt, tee kaotanud pime. Ta oli puudutanud oma suuga karikat, mis saatis mõrvareid hukkamisele.

Tagasi kongiseinte vahel, küsis ta eneselt: kas kõik on ainult pettus? Kõik... Ei! Ei! Ei! Ta tagus rusikaid vastu niisket kivi, iga löögiga ikka jõuetumalt.

Ta tõdes, et pole võimeline niiviisi oma teed alustama. Sest vene-

silmade vahele, nii et mees paiskus seliti läbi kapiukse. Enne kui Tammuse keha peksti kumminuiadega kangeks, sai ta lüüa veel paari meest. Kuni käerauad sidusid ta randmed seljal kokku.

Bensiinipudel leivapätsis — nüüd tagantjärele tundus see väga rumal. See tähendas, et teda ei viidud ülekuulamistele enam vabade kätega ega harilikus sõiduautos, erariided üll. Nad olid leidnud pintsakutaskust ka liiva, mida ta oli õuelt jalutuskäikude ajal suure vaevaga kogunud nagu kaevur kullatolmu!

Talle meenus, et Eigo ei olnud teda kunagi päris tõsiselt võtnud. „Mis tead sina sellest," oli kaasvõitleja suhtumine. Niisugune koonal, kurat! Kas siis ainult Siber teeb mehi? Eigo ei olnud talle oma elamustest palju kõnelnud. Vahel viinaklaasi juures, ja need kujutasid siis sentimentaalseid katkeid, pildikesi, millised Eigo oli püüdnud kohe ära pühkida — mis tead sina sellest!

Tammus Hurmi hakkas Siberile mõtlema tõsiselt. Korjas kokku kilde Eigo Argeti jutustustest ja lükkis neid ritta, pani kokku nagu mosaiiki. Ta tõdes, et väljaantuna ei jäänud talle üle palju võimalusi. Siberis tehakse temast ori, kes töötab end näljas ning külmas surnuks.

Saatus andis talle siiski veel ühe võimaluse taksiauto näol, mis riivas küljega nende sõidukit. Pidurite kriginal peatus liiklus. Üks Valpo valvureid vandus hüsteeriliselt. Samal hetkel, kui ta avas segaduses autoukse, lõi Tammus talle peaga lõuga. Ta tegutses automaatselt, teades samal ajal, et see on mõttetu. Raudus käsi puudusid tal võimalused. Ta oli oma põgenemisplaani üle mänginud, pilli lõhki puhunud.

Autoust küljega kinni paisates, tormas Tammus Hurmi pikali-löödud valvurist üle — inimeste poole kõnniteel.

Teda tulistati samal ajal, kui ta komistas jäätunud sillutisel. Nii ta ei teadnudki, millest kukkus. Nägi enda ees ainult üht noort naist, kelle käed olid tõusnud suu juurde. Käed tahtsid nagu hoida karjatust, mis oli juba huulil.

Tammus langes prantsatades maha. Käerauad lõikasid randmeid. See oli valusam kui kuulihaav, millest nõrguva vere soojus vajus mööda käsivart alla.

40

Kyllikki kartis, et pimesi tema poole tormav mees jookseb ta pikali. Ilmselt seisatas ta, taibates, et suurekasvulise noormehe hüpped üle tänavalise kukkunud vangivalvuri on põgenemine oma elu pärast.

Kui võõras langes otse ta jalgade ette, tajus naine ka seda, et vangi tulistati. Ta kuulis laske, aga alles siis, kui relvad olid juba vaikinud. Ta nägi laskjatki. Too oli ebareaalne filmilik kuju: soome vangivalvur monokliga. Aga see, mis lõikas kõigest läbi — jää raginast, karjutud sõnadest ja revolvripaukudest — oli põgeniku vandumine: „Kuradi k-kaabakad!"

Valvurid lohistasid mehe autosse tagasi. Ta rabeles. Nina tilkus verd, samuti sõrmed, mis olid käeraudadega seljal. Ta oli kukkudes jõudnud näo vastu sillutist.

„Kuradi soome kaabakad!"

Jää krudises möödujate jalge all. Must vanglaauto oli ammu lahkunud, kuid Kyllikki seisis ikka, nagu oleks aeg peatunud. Külmavärinad raputasid teda ja ta süda värises kui hingetuks rabelnud loom püünise piirituses.

Hiljem ta ei teadnud, kuidas oli koju jõudnud. Koju? Renee — ta tantsupartneri — arreteerimisest saadik ei olnud nende ühine korter talle enam koduks. Eriti sel õhtul tundusid toad nagu rusuvad seinteta koopad, mis ei paku vähimatki varju.

Kyllikki ei söönud ühtki suutäit. Ta suitsetas sigareti teise järel, rüüpas musta ja mõru kohvi, kõrvus üha revolvrilasud. „Kuradi soome kaabakad..."

Need sõnad tõid Renee ta kõrvale — kõikjale ta ümber. See oli nagu koos tantsides. Ja samas tundis ta, et meest ei ole enam kuskil. Mitte kunagi enam — füüsiliselt tugevat noormeest, kes juhtis teda kaarlampide valguses üle jääsileda parketi. Kui kindlalt oli ta seda teinud! Sadade pealtvaatajate pilgu all võis Kyllikki sulgeda silmad, alludes täielikult partneri juhtimisele. Ta läks mehega kaasa instinktiivselt: tal ei olnud kedagi ega midagi peale Renee. Missugune õnnestav tunne anduda muusikale ja tollele, kes teda juhtis! Publiku ovatsioon äratas ta nagu kellahelin. See oli nende ühine triumf, ta uhkusetunne kuulus aga Reneele.

Siin korteris ei olnud nad elanud parketil saavutatud harmooniaga. Vastupidi — sagedased tülid ja nääklemine saatsid nende argipäevi. Fotod seintel nende erinevatest tantsupoosidest, kus Renee hoidis teda võiduka naeratusega, tundusid Kyllikkile hetkel kaugeina ja elutuina.

Ta haaras sülle mehe mahajäänud riided. Surudes need vastu oma rabelevat südant, hõõrus ta pisarates nägu vastu riide karedust. Ta tahtis kuulda oma kaaslase häält, kas või selle pilget ja teravusi. Renee parketil oli võõrastele määratud efekt; ta käigud turule või vihastumine Kyllikki tujukuse peale — tõde ja elu, mis äsja prantsatas sajatades jäätunud sillutisele.

Hämaruse saabumisel suurenes Kyllikki mahajäetuse tunne. Ta süütas korteris kõik tuled. Ta kartis. Ja kui see ei aidanud, hakkas ruttu-ruttu ümber riietuma.

Ta telefonikõne oli lühike, aga see kõlas nagu appihüüd lapselt, kes on jäetud pimeduse kätte.

Kui auto keskealise härrasmehega peatus maja ees, jooksis ta trepist alla sõiduki poole nagu meeletu. Kui auto liikuma hakkas, surus ta ennast mehe külje vastu, ise üleni värisedes. Ta tundis üha Renee riiete lõhna ning ei suutnud oma nuttu taltsutada.

41

Septembri lõpul kolisid mobiliseeritud Kopõtovost kolm-neli kilomeetrit eemale Korjažmasse. Asula kunagise kloostri lähedal koosnes mõnest majauberikust ja postkontorist.

Mehed majutati barakkidesse, mis oli jagatud ruumikuubikuteks kahel pool koridori. Igas erineva suurusega kuubikus leidus raudplaadiga primitiivne pliit ja kahekordsed seinast seina magamisnarid. Pliidist tõusis plekktoru otse läbi barakikatuse. Ruumid tuubiti tihedasti mehi täis.

Eigol ja ta lähemail kaaslasil õnnestus asuda samasse tuppa. Nad olid üksteisest juba sõltuvad, ehkki selleks puudus loogiline seletus.

Ainult Peeter ei tulnud nende ruumi elama — Armin Kiisa pärast. Ta asus aga kõrvalruumi ja magas Arminiga kõrvuti, õhuke sein vahel! Magamispaik ei saanud olla juhuslik, selle pidi valima Peeter ise. Paari päeva möödumisel urgitses ta noaotsaga vaheseina augu, kust soovis igal õhtul Arminile ilusaid unenägusid.

Armin tasus sellega, et kõneles magamispaigal lamades ruumikaaslastele mahlakaid lugusid oma armuvahekordadest Saima, Lofi, Kaarini ja teiste kodumaale jäänud sõbrannadega.

Kui Peeter kihistas teisel pool seina ainult naerda või hõikas väljakutsuvalt:

„Tänan hea õppetunni eest, Kiisa-onu!“, siis muutus Armini jutt

[illegible] talumatuks. Eriti noortele abielumeestele, sest kõnelejale ei pakkunud naissoo juures midagi püha olevat.

Vaatamata oma põetud peale ja katkenud riietele andis ta välja naissoo lemmiktüübi mõõtmed — pikk ja sale, tugevate õlgade ning kitsaste puusadega. Ta tumedad tollipikkused juukseharjased kiskusid juba lokki, luues kujutluse hiljutisest võimsast lõvilakast. Tal olid tugevad lõualuud valgete hammastega ja paksud iharad huuled.

„No on fritsudel nüüd alles põli meie õndsal Maarjamaal! Eriti Põhja-Eestis, kust elujõulisemad mehed tõmmati Punaarmeesse. Ja rakslased on siledad, lihvitud poisid — teevad pidusid parimate prantsuse veinide ja hollandi likööridega. Mõtelge, kuidas see mõjub meie daamikestele! Käesuudlus ette ja kaaderfuss taha, kingituseks siidsukad või lõhnaõli. Kõik välismaine kaup, ka see, mis ootab kikkiskõrvu püksis.“

„Kiisk on üks suur kõrvadega m...!“ kostis Peetri põlglik hääl teiselt poolt seina.

Armin naeris pilkavalt, ignoreerides tüdruku olemasolu.

„Olen neid näinud, vennad! Kaks nädalat, harva kuu, siis minnakse väljast abi otsima. Ärge tühja ärrituge, aga — kuu kuni poolteist, see on kõige pikem aeg, millega üks abielus naine tuleb toime. Kas te kujutate naise või ingli? Naise — noh, mis te siis soovite! Enda süü — ise te silitasite ja paitasite neid pehmeid vormikesi, kõditasite siit ja sundisite sealt. Ja siis, vandudes igavest truudust, pannakse kammima. Mis te arvate, mida peab naine tundma? Ronima mööda seina üles või? Aga eks teile jää fritsudest üle veel liigagi, sest palju üks mädanev jäikimp enam suudab!“

Ehkki Armin alustas oma jutte harilikult Peetri kiusuks, näis ta samavõrra nautivat noorte abielumeeste vihastumist. Nood sõimasid teda põhulõuaks ja tripperihaigeks.

Kui mobiliseeritud naisteküttt kaotas oma sõbrad, siis muutus Peeter terve laagri soosikuks. Eriti sellega, et ta ei hädaldanud ega vandunud alla üheski raskuses. Ka Peeter hakkas käima ümbruskonnas „lanti vedamas“, võttes endaga kaasa lihtsameelse Käo Tinni. Viimast ei rakendanud tüdruk äritehinguis, vaid poisile jäid kaitsja ning kandja kohustused. Ka meeldis kolhoosielanikele Tinni suupillimäng, mis avas mõnegi ukse. Nii sai Peetrist lühikese ajaga laagri edukaim äritseja.

Nälg aga süvenes, sest kolhoositurg suleti sama järsku, nagu see oli avatud. Toidupuudusega kasvas ka tõbiste hulk haiglabarakis. Noor arstiteaduse üliõpilane ja keskealine loomaarst suutsid neid ilma arstimiteta vähe aidata. Puhkus külmas ruumis, pool leivanormi ja

harukordne aspiriinipulber jäid tõsisemate hädade puhul abina puuduliikuks. Nii saadetigi stahhaanovlased haiglabaraki taha männikusse esimesi haudu kaevama...

Toiduhankimise võimalused lähikonnas kahanesid iga päevaga. Lõppesid otsa nii mobiliseeritute vahetuskaubaks kasutatavad esemed kui ka kolhoosnike toiduvarud. Ringihulkujaid oli arvukalt, väljahiilimine majutusalalt nõrga valve tõttu hõlbus. Kauguste pärast, sunnitöölaagreist piiratuina ei unistanud aga keegi põgenemisest.

Näljast tingitud vargused rikkusid vahekorda tsiviilelanikega. Aga mis oligi majapidamisest polaarjoone lähedal varastada? Mitte palju, sest üksikud kanad ning kitsed viidi ööseks elumajja. Viljapuuaiad ja mesilad puudusid, nende jaoks oli kliima sobimatu. Ja venelased ei näinud üldiselt vaeva isegi sibulate või kapsaste kasvatamisega pärast päevatööd, kõnelemata metsa marjule või seenele minekust. Lähedal Võtšegda jões leidus rohkesti kala, kuid seda ei püüdnud keegi — kauplustes ei müüdud kalapüügivahendeidki. Iga vene tööline sai õhtul kolhoosikontorist templiga puulapaka, mis kindlustas talle ja lastele järgmise päeva toidu. Elu oli lihtne ja muretu.

Varastele jäid ainult kartuli- ja kaerapõllud. Kartuleid kougiti mullast, kuni naised ja vanaätid asusid sõnnikuharkidega kaitsma kolhoosi vara. Seejärel koondati tähelepanu kaerarõukudele.

Kuna kaeru oli võimatu süüa kõrre küljest ropsitult teravate sõkalde pärast, siis kõrvetati teri pliidiraual. Seejärel hõõruti suurem osa aganaid terade ümber katki ning eraldati viljast peopesal puhudes. Mõni kasutas sõelaks auklikuks taotud plekitükki. Viimasel juhul rulliti kõrvetatud terad pudeliga peeneks — jahu pudenes läbi sõela, kõlkad jäid plekitükile. Pudeli ja sõela omanikele pidid kasutajad maksma kümnist. Saagist — röstitud kaerahelvestest või -jahust keedeti hinnalist putru enda tarbeks kui ka müügiks.

See oli häil päevil. Kaeradki kadusid põldudelt varsti. Unistuseks jäi öine sissemurdmine kloostrikirikusse, mis oli jagatud söögisaaliks, köögiks ja jahulaoks. Seda valvati aga sõdurite poolt nii päeval kui ööl ning plaanidest ei jõudnud mehed kaugemale.

Kuid uus „jahuladu" avastati Peetri ja Käo Tinni poolt üsna juhuslikult seitsme-kaheksa kilomeetri kaugusel vanas mahajäetud vesiveskis. Avastajaks oli õieti Tinn. Märgates veskiseintel paksu ajast halliks tõmbunud jahukoorikut, proovis ta jahu maitset.

„Äh, vähe mõru!" konstateeris poiss.

Järgmisel ööl sooritati pikk retk vesiveskisse mitme mehega. Ka Suur Tõll, Eigo Arget ja Aabel Kurmik läksid kaasa. Köögist laenatud

ämbritega kandsid nad veskiseintelt kaabitud mitukümmend aastat vana jahu majutuspaigale.

Alles siis, kui puder podises katlakestega pliidil, kaheldi toidu väärtuses.

„See ei saa olla söödav," arvas Olvetki, „sest vastasel korral oleksid seinad rottide poolt puhtaks näritud. Olge ettevaatlikud — teab, mis haiguse niiviisi korjate!"

„S-saatan, nagu sapp!" nentis Kurmik.

„Vähe mõru, neh. Kuid eks see kaabetis-ole sinna seintele jäänud jumalavilja jahvatamisest," kalkuleeris Tõll. „Ma öite proovin, mis ta mehele teeb."

Ei teinud midagi. Järgmisel ööl läksid „soomust" tegema juba naabridki ja siis salgad teistest barakkidest. Veskiseinad puhastati jahust, mida seni olid põlanud isegi hiired. Mõni müüs jahu — viis rubla kassipeaga kruus — veel mitu nädalat hiljem.

„On nina sellel tüdrukul!" imestas Priit Olvet. Ta hääles kostis lugupidamist. „See toidab oma nutikusega varsti pool laagrit ära. Teate, mis ta nüüd on avastanud?"

„Noh?" küsis Armin puudutatult.

Neil oli erakordne vaba päev barakikatust peksva vihma tõttu. Mehed istusid või seisid poolalasti ümber pliidikütmisest punase raudplaadi, millele loopisid pesust täisid. See oli hommikune võistlus, mis andis igast pesupaarist mitusada söödikut.

„Näe!" ütles Olvet, tuues lavatsilt alla oma kassipea pildiga emaileeritud kruusi. Kuna noid kruuse oli kodumaalt kaasas paljudel, siis kujutas kassipeakruus kindlat mõõtühikut. Kruus oli täidetud rokaga. „Uskuge või mitte, aga see kraam tuleb kolhoosi sealaudast. Sa krimpsutad nina! Kõrvaltoas küpsetavad mehed sellestsamast taignast pliidiraual kooke."

„No kuule, see plika läheb juba liiale! Sa ütlesid, et seamollist leodud — kuidas?"

„Lihtne: nad valvavad lauta, kuni naised valavad mollid sigade ees täis ja lähevad minema. Seejärel hüppab Peeter oma abilistega moldide kallale — loobivad paksu ämbritesse. Korjažma kartulikoogi eest — viis rubla kruus."

„Mine parem ostma — ega nii head kaupa kauaks jätku!" õhutas Kaarel Sootski heasoovliku muhelusega. „Meie tõime igaüks oma kruusitäie."

„Ära aja oksele!" põlastas Armin.

„Kur-rat, sa juba nagu Lange Paul — oksele! Siga on puhas loom — peseb oma sitased sõrad ilusasti enne sööki mollis puhtaks."

Peetri eeskujul käis nüüd mehi igal ööl kolhoosi sealauta külastamas. Vahel tehti mollid katelokkide, kruuside ja kasetohust torbikutega paksust täiesti tühjaks. Sigadele jäi rahulolematult röhkides larpida ainult vesi. Mõni päev hiljem leidsid lauda juurde hiilijad uste eest aga suured roostetanud tabalukud.

Samal ajal löödi kolhoosipõllul keegi kaerarõugu alla hiilinud mobiliseeritu hanguga läbi. Ta kanti kaaslaste poolt küll majutuspaigale, kuid suri enne hommikut haiglabarakis.

Aabel Kurmik ja Suur Tõll käisid talle hauda kaevamas, sest stahhaanovlased keeldusid. Nemad varast ei matvat.

„Noh, kur-rat, nüüd on pühakud väljas!" vandus Aabel. „Jah, varas — muidugi. Eesti mees, häbi — varastab kolhoosnike suutäisi. S-saatan, siis virutatakse talle hanguga. Tõll, saad sina sellest aru? See on ju häbiväärne surm, kui hakata mõtlema. Siin Venemaa kolkas suurte ideede möllus võib iga kur-radi suli ajada lihtsa inimesegi nii segaseks, et see lööb teisele nälginud inimesele sõnnikuhargi makku ja teenib oma teoga nõukogude kangelase tiitli! On kur-rat aeg ja maailm! Inimene tehakse näruks igal sammul!"

42

Kas kättemaksuks kaerarõugu all toimunud veretöö eest või nälja sunnil, kuid kolhoosi sealauta toimus uus rünnak. Kes võtsid retkest osa, jäi avalikkusele teadmata. Mõni oletas koguni, et Peeter ja Armin tegutsesid koos paari Nõmme lihunikuga. Sest muidu poleks Kurmiku kamp, nagu kutsuti Eigo Argeti lähimaid kaaslasi, keetnud terve öö katelokkides ja plekkpurkides sealiha. Tegelikult keedeti liha pika baraki igal pliidil. Keegi ei teadnud õieti, kust liha tuli ja kes seda jagasid. Kõik toimus peergude ja pliidisuu valgusel: lihatükid heideti ruumidesse, tükeldati ja pandi keema. Soola hind tõusis mõne minuti jooksul tavaliselt kolmelt rublalt kuuele rublale lusikatäie eest.

Keedetud või küpsetatud lihatükke viidi kaaslastele haiglabarakkigi.

Kui kaks päeva hiljem tööle suunduvatest brigaadidest nopiti Nädi poolt huupi mehi punanurka ülekuulamiseks, ei olnud seast barakis järel enam lõhnagi. Nii oli liha söödud enne kui enamikule sööjaist selgus toidu päritolu.

NKVD-le jäid teadmatuks roima sooritajad, ehkki ülekuulamised

kestsid mitu päeva. Laagrile selgus ülekuulatute informatsioonist ainult niipalju, et orikas oli tapetud laudas, samas tükeldatud ja liha vinnatud välja lae kaudu.

Seast kõnelemine järgnevatel õhtutel ei täitnud aga kellegi kõhtu. Nad teadsid, et niisugune röövimine kolhoosilaudast jäi kordumatuks.

„Kas te teate, mis on nälg?" küsis Peeter.

„Kur-rat, ära hakka pilkama!"

„Isegi sina, Kurmik, ei tea. Arget ka ei tea, Langest rääkimata. Ise kunstnikud ja ei tea, mis on nälg. Sina, Soots ajakirjanikuna peaksid teadma. Ei tea? Tõll — muidugi mitte. Teate, Nädigi arvab, et nälg on see, kui kolhoosi laudast hingatakse sisse siga. Ei, seltsimees vanemleitnant, tuhkagi sa ei tea! See on eestlaste praasnik. Mehed, ma ütlen teile: nälg on siis käes, kui kakskümmend viis meest jooksevad hiire järel ja karjuvad: liha! liha! — Kuule, Kiisk, miks sa ei naera? Hei, viska okkad maha, teeme tihi marjast!"

„Sõida potilaadale! Igavene latataa, nii et paneb kõrvad huugama!"

„Mina arvasin, et su kõrvad tilguvad, tead — vett! Räägin sulle igal ööl läbi augu armastusest, aga sina ei kuule. Mis muu viga see võib siis olla — kõrvad!"

Peeter äritses nüüd tubakaga nagu kõik teisedki mittesuitsetajad. Suurema mahorkatagavara soetamiseks oli ta avastanud uue toiduallika. Ta käis nende eelmise peatuskoha lähedalt solgiaugust jäätunud solgikamakaid toomas. Kandjateks olid Käo Tinni kõrval Suur Tõll ja mõned teisedki. Külmunud jäätmed sulatati barakipõrandal, kus sorteeriti välja kõik söödav. Eriti hinnati konte ja kartulikoori. Peeneks taotud kontidest keedeti leent, kartulikoored pesti ja pruunistati pliidil.

„Ma ütlen teile: kuni Peeter on siin, ei ole teil tarvis hiire järele joosta!"

Konte ja kartulikoori müüdi. Vahel müüdi mootorsaanurite solki isegi jääpankadena — nagu kohale toodi. Peeter suurhangeldajana ostis mahorkat pakkides ja müüs edasi plärude kaupa. Ühest pakist pidi tulema kolmkümmend kuus pläru. Tüdruku vilunud sõrmed ei eksinud jagamisel kunagi. Plärutäis tubakat maksis kakskümmend rubla, päevane leivanorm kaheksakümmend rubla või neli pläru mahorkat. Kunagi ei olnud puudus kirglikest suitsetajaist, kes müüsid päevase leiva tubaka eest.

Vähem vilunud tubakajagajad kasutasid mõõtmiseks sõrmkübarat. Ostja mureks jäi kontrollida, et sõrmkübara põhjas ei oleks vildirõngast, savi või tükikest nätsket leiba.

Ürgmetsast Kopõtovo lennuväljaks mõõdetud ala puhastati, „toru-

tati“ haokubudega ja tasandati kuu aja jooksul. Maapinnalt kooritud mättad heideti Võtšegda kõrgelt kaldalt alla jõe ürgorgu. Jõgi ise oli taandunud orus kasvava metsa taha, välgutades oma halli turja kuuselatvade tumeduse ja üksikute lehtpuude sügisese hõõguse vahelt.

Mobiliseeritud suunati uutele tööpaikadele. Osa saeveskisse, osa metsa puid langetama, osa kaevama auke uute rajatavate tööstushoonete alusmüüridele. Töö uutes paikades oli algnormide tõttu kergem. Lennuvälja rajamisest oli õpitud niipalju, et algnorme ületasid nüüd veel ainult üksikud stahhaanovlased.

9. oktoobril sadas esimest korda lund, mis jäigi laiguti maapinda katma. Talv oli ühe jalaga kohal. Poliittunnis nuriseti riiete ja jalatsite pärast. Kuuldus ähvardusigi: kui varustus talveks veel kaua venib, ei minda enam tööle!

„Harašoo,“ ütles Nädi. „Nõukogude Liidus ei sunnita kedagi tööle. Töö suurel kodumaal on auasjaks, mitte sunduseks. Ainult — siin kehtib põhimõte: kes ei tee tööd, see ei pea ka sööma.“

„Seltsimees komissar, teie ütlesite, et meie päevane toidunorm maksab kaks rubla kaheksakümmend kaks kopikat — õige? Me oleme valmis riigile oma söögi ja riiete eest maksma. Kuidas on sellega? Me oleme mobiliseeritud punaarmeelased, mitte orjad! Kui meie suur kodumaa ei jaksa oma mobiliseeritud sõdureid katta ega toita, siis on olukord täbar. Siis ei ole ime, kui sakslased võtavad jõuludeks nii Leningradi kui ka Moskva.“

„Mis on su nimi, seltsimees? Nimi? Nimi!“ kriiskas Nädi. „Kelle brigaadi sa kuulud? Tule rivi ette! — Nii, sa ei mõista järsku enam vene keelt? Väga halb, kodanik. Ma räägin sinuga hiljem.“

Mees viidi barakist öösel sõdurite vahel minema ja keegi ei näinud teda enam.

Peeter töötas haiglabarakis. Ta oli viinud sinna toitu varemgi, kuid nüüd oli haigete abistamine muutunud tüdrukule missiooniks. Ta käis õhtuti barakitubades otsimas arstiteaduse üliõpilasi, sanitare ja sidumismaterjali.

„Kuule, Kiisk, sul on kindlasti seljakotis veel üks paar pesu — anna see mulle! Just, just — tee eluga! Ja sina, Paul, annad mulle oma roosad aluspüksid! Ma tahan, et Kurmiku kamp oleks laagris eeskujuks.“

Nii hakkasid Eigo ja ta sõbrad käima õhtuti tunniks-kaheks haiglabarakis. Nad kandsid ruumidesse küttepuid ja vett, pühkisid põrandaid. Ruumides, nagu laagri igas barakis, oli soojuse hoidmine võimatu: saepuru vajumise tõttu seinalaudade vahel pöörles tuulise ilmaga pragudest sisse lundki.

Käikudega haiglabarakki tõdes Eigo, et kõige rohkem vajasid haiged mõnd sõbralikku sõna, julgustavat patsutust õlale — tunnet, et keegi neist hoolis. Nii kujunes haigete lemmikuks Peetri kõrval ka Käo Tinn oma suupilliga. Vaiksed rahvaviisid ja šlaagrid mõjusid rahustavalt.

„Kiisk, miks sina ei tule meid aitama?“ nõudis Peeter.

„Ma pole Kristus, et suudaksin kedagi sõnadega arstida! Ja ma töötan veskis, mitte sinu käe all haiglabaraki sibina.“

Tüdruku käsi laksatas talle täiest jõust vastu nägu. Sama kiiresti maandus aga ka Armin Kiisa peo tüdruku põsel, lennutades Peetri kaks meetrit eemal istuvatele kaardimängijatele selga.

Kindlasti oleksid mehed peksnud Armini järgmisel hetkel vaeseomaks, kui poleks tulnud üllatavat venekeelset käsklust:

„Vot tšort vozmi! Arreteerige see tõbras! Kolm päeva kartsa!“

Armin Kiisk viidi sõdurite vahel minema, särgiväel, paljapäi, jalgade otsas niinekoorest viisud. Keegi ei uskunud, et ta peab kolme-ööpäevasele kartsakaristusele vastu.

Peeter ei kõnelnud kellegagi terve õhtu. Siis järsku oli ta kadunud ja varsti imbus barakki teade, et vang kartsas kandvat üll paksu postikasukat, vilte ning ta nägugi olevat peidetud karvamütsi kõrvadesse.

„Kur-rat, ma ei mõista sellest enam mõhkugi!“

„Ei mette möhkugi,“ kordas Tõll kajana.

Pärast karistust tuli Armin Kiisk nende hulka tagasi, ilma et saanuks kolmepäevasest veel ja leival — poolel leivanormil — olekust nohugi. Ka tema oli sõnaahtram ja tõsisem kui enne. Nad käisid Peetriga teineteisest mööda nagu tühjast kohast. Pinget nende kahe vahel tundsid aga teisedki.

Kui Armin ühel õhtul tukastusest ärgates hõikas läbi seinapilu tüdruku nime, urises talle vastu võõras tige mehehääl:

„Mis sa kuradi seebinärija seal kraaksud!?“

Peeter oli maha jätnud oma magamiskohagi Armin Kiisa päitsis teisel pool seina.

43

Teine vaba päev Korjažmas jäi neile meelde mitmel põhjusel. Saabusid kauaoodatud riided. Erinevatelt armeedelt kokkukorjatud varustus polnud enam uhiuus. Mõnigi sinel või püksipaar haises peale naftaliini ka mustusest. Riiete jagajad vanas kloostrikirikus püüdsid

anda oma parima. Kuna riietel polnud suurusi märgitud, käis jagamine silma järgi.

„Vahetage omavahel!“ anti head nõu.

Varustajad ise õppisid niipalju, et Poola armee sinelid olid lühikesed, Läti omad pikad. Eesti sõjaväe vormide pärast tekkis peaaegu löömin-guid, sest neid ihaldasid kõik. Need olid ka kõige puhtamad, osa tuliuued — ratsaväe punased kalifeed. Soome sinihallid sinelid kandsid pruune verelaike või olid rebitud mürsukildudest. Sõjasaak Talve-sõjast... Riideid jätkus kolmandikule laagrist, saapaid aga ainult esimestele brigaadidele. Need olid vene jalavarjud — tanksaapad ja mõni paar säärikuid — kõik väikesed suurused, mis mahtusid jalga üksikutele.

Peeter sai punased husaaripüksid ja oma väikese jala tõttu säär-saapad. Enamik punaste pükstega mehi väljus kunagisest kloostri-kirikust aga paljajalu nagu oli sisenenudki.

Ülejäänud osa päevast kulus riiete vahetamise, parandamise ja puhastamise peale. Viisumeistritelt käidi ostmas või vahetamas tubaka vastu viiske. Neid valmistati kase-, paju- ja kadakakoorest. Lihunikud olid Jaranskis uppunud lehmade nülgimisel nahka „kõrvale tõstnud“, nüüd ilmus mõne mehe jalga toornahast pastlaidki.

Seoses läheneva Oktoobrirevolutsiooni aastapäevaga rääkis Nädi neile poliittunnis vene töörahva võitlustest maailma vabastamisel kapitalismi ikkest.

„Näeme seda vabastatud maailma siin iseenda silmaga!“ uriseti talle vastu.

„Mis ta pasundab — Suur Oktoobrirevolutsioon!“ elavnes rahulik Priit Olvetki. „Seda ju tegelikult polnudki. Üks mürsuta lask ristleja „Aurora“ kahurist. Selle märguande peale kõndis salk punakaartlasi Talvepaleesse võimu üle võtma. Kelleit? Mõnelt ministrilt, kes tsaari troonist loobumise järel püüdsid hoida riigiasutusi kuidagi funktsio-neerimas, ja paleed kaitsvatelt naisvalvureilt. Viimased Punakaardile mingit vastupanu ei osutanud — kõik olid ju nüüd „omad“, võim kuulus rahvale. Rünnak Talvepaleele ja verised võitlused selle ümber, millest loeme N. Liidu ajaloost ja kooliõpikuist, on täielik võltsing. Muidugi — kohalolevad ministrid arreteeriti ja järgnevates prassin-gutes ning röövimistes lasti maha kaks punakaartlast. Kahele revolut-sioonisangarile lisandus koguni kolmas — too uppus joobnult palee ühes veinikeldris. Peeglite ja kristallvaaside purustamise kõrval vägistati aga ka pooled naisvalvurid. 25-nda oktoobri auks ristisid bolševikud Leningradi revolutsiooni hälliks. Linnale õnneks jäi see häll revolutsioonitegijaist tühjaks. Lenin, tundes ebamugavust vee ja

avaruse ees — tegelikult kartes aga Inglise laevastikku — viis võimu ülevõtmisel valitsuse Moskvasse. Peetri linn jäi omapead ja pääses kodusõja jubedustest, mis laastas venelasi ja teisi rahvusi sellel suurel hullumeelsel maal.“

„Nii oli Lenini roll Petrogradis ju üpris väike. Miks võtsid küll bolševikud linnalt selle ehitaja — Peeter Suure — nime?“ ei leppinud Eigo.

„Mida ei ole bolševikud teistelt võtnud? Nad on võtnud ju teistelt kõik, kaasa arvatud nn. vene revolutsiooni. Viimase võtsid bolševikud nendelt, kes tõid Venemaale hetkeks tõelise vabaduse. Minu leksikonis tähendab bolševik varast, röövlit, bandiiti. Nad ülistavad Leninit kui geeniust. Tegelikult oli ta kitsarinnaline mehike nagu enamik revolut-sionääre, küll aga tohutu võimujanuga. Ta viibis õigel ajal õiges kohas. Õigemini — Saksa kindralstaap saatis ta koos grupi kaastöölistega pitseeritud rongis läbi Soome Petrogradi inimkonnale kõige saatus-likumal ajajärgul. Võib-olla maksavad sakslased kunagi selle omakasu-püüdliku väärsammu eest. Mida keegi külvab, seda ta ka lõikab! Sakslased ei tundnud olukorda Venemaal ja ega nad tundnud Leninitki. Tõenäoliselt ei lootnud Saksa kindralstaap tollest marksis-mijutlustajast kuigi palju. Mingil moel pidi Lenin Vene tagalat aga häirima ja seega nõrgendama rinnet keisri vägede kasuks.“

„Leninil ei olnud palju valida. Tal tuli teostada oma utoopia või ebaõnnestumisel võtta vastu Saksa kindralstaabi käsilasena riigireeturi palk. Ta oli kogenud ebaõnnestumisi varemgi. Nagu 1905. aasta revolutsiooni ajal, mil ta käis töölisi Petrogradis ässitamas. Pärast kolmekuulisi tulemusteta katseid pidi ta põgenema tagasi maapakku. Ta vahepealsed üritused — organiseerida ülestõuse Šveitsis ja Saksa-maal — jäid samuti viljatuiks.“

„Väljudes rongist Petrogradis Soome vaksalis ei olnud Leninil vaja haarata kelleltki võimu, millest ta oli unistanud ja mille järele janunenud terve elu. Võim ootas teda seal ja haaras — piltlikult öeldes — Lenini oma kaisutusse. Too ronis ainult soomusautole ja kõneles. Vast mõni teist on näinud ta monumenti Soome vaksali ees — kiivist soomusautot ja Leninit tema tuntud oraatoripoosis, käsi siru-tatud kauguste ja kõrguste poole. Ma ei tea, kas kuskil mujal leidub ausammast kellegagi soomusmasinal, aga kindlasti ei osuta kellegi teise käsi nagu Leninil maailma veriseima organisatsiooni — NKVD — Leningradi peakorterile!“

„Kas ei ole temast vasakul parteikomitee hoone ja kurikuulus „Ristid“ — Venemaa suurim vangla?“ küsis Kurmik.

„Sul on hea mälu! Ja paremal seisab Kahurväe Akadeemia. Eks

see kõik sümboliseeri uut Venemaad uue „rüütliseisusega“ tapamasinail! Pole siis ime, et hallid kogud linna alt käivad tänavail hüüdega: häda tuleb, häda tuleb!“

Varsti seejärel külastas neid punaste pükstega Peeter.

„Kurmik, Tõll, Arget, andke nõu,“ ütles ta rusutult. „Nädi määras mu ohvede kööki tööle. Mis ma pean tegema?“

„Kur-rat, seda ma kartsin!“

„Kui määras — mis sa saad siis teha?“ küsis Eigo vastu. „Me oleme ju sõjaväes — mobiliseeritud.“

„No Peeter tuli ikka ise,“ meenutas Tõll.

„Ise tulin ja ise teen siit päkad, kui...“

„Nüüd — vastu talve?“

„Mina ennast käperdada ei lase!“

Armin Kiisa pilk mõõtis tüdrukut. Ta tahtis midagi öelda, kuid samas pööras näo järsult tagasi oma tegevuse juurde. Ta käsi vedas pilbast mööda pragu barakitalas vihase hooga. Kõik praod majutuspaigas olid lutikaid täis — laes, aampalkidel ja seinalaudadel — nagu punakaspruunid sooned. Paks tume veri nirises Armini pilpa alt. Täide kõrval olid lutikad nende suurimaks nuhtluseks. Öösel sadasid nad magajatele laest kaela nagu kõrvetav vihm. Hommikuks oli eriti ülemisel lavatsil magajate rind ja nägu lõhkilitsutud söödikuist verine nagu kaklejatel. Tapetud lutikate vänge hais kaasus nende riietega.

„Oota ja vaata!“ andis Priit Olvet Peetrile nõu. „Nende köögis on toit parem ja sa oled palgimetsast või saviaugust vaba. Niisuguse ilmaga pole need kumbki naisterahva jaoks. Ja haiglas, nagu sa tead, vähendatakse põetajate arvu — Nädi arust ei vaja surijad abi.“

„Noh — nad tahavad, et ma magaksin seal.“

„Kus siis?“

„Staabis. Mulle näidati juba ruum kätte. See on Nädi toa kõrval.“

Õhtusöögile minnes muretsesid Kurmiku brigaadis kõik tüdruku pärast, sest oli ilmne, et Peeter aimas halba. Ta hoolimatu bravuursus oli kadunud.

Näljased nagu alati, jahmatas neid ometi seekordne õhtusöök. Õieti hais, mis tuli köögist ja levis üle laagri.

„Kur-rat, mis siis nüüd?!“

„Nagu roiskunud kala,“ kõhkles Tõll.

Nii oligi — välikateldes keedetud mädanenud tursad. Kokad kandsid neid lauale „Eesti Võiekspordi“ heledates vineerkastides. Põlevate peergude ja kahe tormilaterna häguses valguses tõusis valge aur kloostrikiriku hämarate laevõlvide poole koos meeste vandumisega.

„Hõissa, poisid! Pidage pidu!“ karjus Kurmik üle teiste. „Näe, isegi normi pole — sööge end laiaks! Lõhkenud tünnides toodud eestlastele pròoviks, kas võtavad hinge. Nendel s-saatana estonskitel on ju visa hing nagu kassil, mitte ei sure raisad!“

„Kuule — maitsel pole vigagi,“ innustusid üksikud, kes olid tihanud õngitseda kastist suutäie sööginõusse.

Umbusklikult tõstsid endale halli löga teisedki. Enamik ei suutnud pala suuni muidu viia, kui hoidsid teise käega ninasõõrmeid kinni.

Niiviisi siis söödigi: hoiti nina ühe käega kinni ja teisega kühveldati kala suhu. Juba haarati kastidest suuremaid tükke, juba haarati neid naabritega võisteldes.

Nii tühjendati kastid laual kopsikuisse ja kaussidesse mõne minuti jooksul. Kui lisa ei toodud, pandi hämaras ruumis kandamiga ähkivale kokale jalg ette, nii et teise lauda määratud kast prantsatas koos kandjaga põrandale.

Öösel vaevles mõni aplast söömisest kõhuvaludes, enamikule aga ei teinud raibestunud tursk midagi.

Kesköösl jooksis Kurmiku kamba ruumi Peeter. Pliidisuult kumavas valguses nägid mehed ta kilavaid silmi ja vihast nägu. Ta oli täies riides, värisedes üle keha.

„Mis juhtus? Peeter — mis on?“ nõudsid unised hääled.

Kui tüdruk midagi ei vastanud, seistes nagu kuju, hüppasid Kurmik, Soots ja Kiisk lavatsilt alla. Siis tulid alumiselt narilt Arget ja Olvet.

„Loll — mis ma siit otsin?“ pomises Peeter nagu märgates äkki, kus viibib. „Noh — ma panin talle noaga!“

Oli pikk paus, siis küsis Priit Olvet:

„Keda sa lõid noaga? — Leitnant Borotsevi?“

„Keda siis? Kurat, keerake keegi mulle üks pläru!“

„Ta tõmbas paar mahvi, siis hakkas köhima. Visanud suitsu pliidi alla, pöördus ta aeglaselt ukse poole.

„See meeste koridori kusemine tuleks ükskord lõpetada! Sa Kurmik korralda seda — see on ju häbiks meile kõigile. Nagu titad, ei saa nüüd paari sammu välja astutud! Koridor jääs, nii et lõhu nina. Ja haiseb... Nägemiseni, Kiisk, sa oled kena poiss, aga üks igavene kehkadivei! Head ööd, mehed!“

Järgmisel päeval oli Peeter jäljetult kadunud. Kuni lõunani uskusid kõik, et tüdruk põgenes. Siis hakkas liikuma tööpaikade vahel ebamääraseid jutte ta äraviimisest NKVD sõdurite poolt.

Õhtul kõneles neile vesiste silmadega mobiliseeritu staabile lähimast barakist:

„Nägin, kui ta virutas ühele rusika otse vastu larhvi — nägin seda

nii tõesti kui siin seisan. Pidin minema just välja asjale, kui... Tõmbasin nina sisse tagasi, sest staabi ees käis igavene madin. Nad väänasid tal käed seljale ja viisid mootorsaanurite laagri suunas."

Nad ei näinud Peetrit enam. Samuti ei saanud nad andmeid tema edasise saatuse kohta.

Paar päeva hiljem algas enamikul lahkumine Korjažmast. Esimesena läksid jalgsi mööda Võtšegda kallast põhja poole kaheksasada meest, sihiks vanad metsatöölaagrid seitsmekümne kilomeetri kaugusel. Neile ei antud kaasa suutäitki toitu. Kõik — söök, tööriistad ja peavari — pidi neid ootama sihtkohal. Mahajääjate meelehärmiks läks lahkujatega kaasa vana sümpaatne kapten.

Teise suurema grupi — umbes tuhat viissada meest — võttis oma hoolde NKVD-üksus Nädi juhtimisel. Mis alusel valik toimus, seda ei mõistnud keegi. Vanemleitnant Vassili Borotsevi alluvate hulka kuulus ka Eigo Arget oma lähimate kaaslastega. Neile jagatav nädalane toidumoon — viis soolaheeringat ja kaks pätsi leiba mehe peale — eeldas pikemat teekonda.

Korjažmasse mahajääjad — köögitoimkonnad, haiged, nende põetajad ning hulk oskustöölisi — olid neist kõige õnnetumad. Kuid nad ei teadnud, et lahkujatega võrreldes langes saatuse soosing just neile...

44

Aleksander Reola ei muretsenud oma saatuse pärast. Ta teadis, et venelastele väljaandmine tähendab eluga lõpparve tegemist. Kuid ta elu ei olnud nii kuldne, et seda pidanuks eriti taga nutma. Kuul, mis oli kord idarindel läbi pea tunginud, lõpetas ju tegelikult tema elu. Hilisemad aastad sõdurina Kannasel ja töölisena Helsinki vabrikus kuulusid juba üleaega.

Vaevalt ta suutiski eesseisvasse põhjalikult süveneda. Kogu ta elu ja tegevus kulges automaatselt — ta liikus, nagu oli liikuma pandud.

Nii ei tundnud ta huvi oma soomlasest kongikaaslase — eeluurimisel viibiva kriminaalvangi — toimingute ja juttude vastu. Tema üksköiksus tekitas teises altkulmu vaate, siis sõnaahtruse. Seda viimast Sass ootaski. Ta võis konutada tundide viisi, tundmata vaeva oma mõtete pärast. Vigastuse tõttu peas liikus ta mõte aeglaselt. See oli olnud temaga niiviisi sellest päevast alates, kui ta kord ärkas idarinde välihaiglas.

Vaatamata vigasele kõneviisile ei pidanud keegi teda ebanormaalseks. Ta tuli toime igasuguse füüsilise tööga, vähemalt oma 50% invaliidsuse piirides, ehkki ta harva püüdis süveneda sellesse, mida parajasti tegi. Oma praeguse tööjõu- või meheprotsendigi sai ta alles sõjaväest vabastamisel — tapariistaga koos oli ta olnud sajaprotsendiline!

Ka arreteerimine ning sellega kaasunud ülekuulamised jäid talle segaseks. Ütlusest, et ta olevat tagaotsitav sõjaroimar, hakkas ainult kuklaarmides valu pekslema. Sõjaroimar — tal puudus arusaamine selle sõna tähendusest. Niipalju ta mäletas sõjast, et sinna ei olnud ta end ise pakkunud. Isiklik, mida ta teadis vaenlasest, oli nende jooksmine ahelikkudes tema poole, purustavad mürsud, surevad kaaslased ja valu enese kuklas. Tal puudusid hambad ühes lõualuus, puudus osa lõualuustki ja juustealust oli lapitud terasest plaatidega. Mitte kunagi ei olnud ta andnud käsklust kellegi hukkamiseks või saanud ise selleks käsku.

Ta kätel pidi olema verd — nii ütlesid nemad kirjutuslaua taga. Ta uuris kongis istudes oma kämblaid. Käeselg oli sooniline, sõrmed pisut juba könksu tõmbunud, küünte ümbrus tume sissesööbinud roostest ja õlidest.

Vaatlus tõi ta silmade ette isa ristis käed musta maavillase kuue rinnaesisel. Temal, Sassil, olnud õnne — ütlesid leinavad külainimesed — pääsemaks rindemöllust oma isa Jumala aujärjele saatma. Ta ise ei osanud midagi arvata. Aitas ainult surnuaiavahil kaevata ema rohtunud kääpa kõrvale värske haua. Järgmisel päeval, kui isa sinna sängitati, vedas rong teda tagasi itta. See oligi ta viimane ühendus kodukandiga — ta isa käed mustal kirikuülikonnal...

Sõjakurjategija... Nemad kirjutuslaua taga võisid ju öelda, mis soovisid. Nad olid öelnud talle, et ta antakse välja N. Liidule. See tähendas Siberit, seda teadis ta oma katkendlikke mõtteid pingutamatagi. Siberit — vähemalt selle sõna tähendust — tundis ka tema.

Ometi jäi teda miski vaevama teise, vanema ülekuulaja lohutavast pominast:

„Ärge muretsege, ma olen kindel, et jõuate varsti kodumaale, tagasi omaste juurde."

Ta kongikaaslane Mikka pidas ühendust naabritega. Toksis müüride ja radiaatori vastu morset või loopis aknast alla paberitopse peene niidi otsas, mis ulatus müüriavani vangla teisel korrusel. Niidi abil toimetati kohale tubakat ja narkootilisi aineid. Raha eest võis endale kõike muretseda. Äritsemisel kasutati ka põrandapühkijate vahendust, jalutusaedu ja sauna keldris.

Sass ei vajanud midagi, nii ei tundnud ta kaubitsemise vastu huvi.

Küll aga häiris teda kaaslase aktiivsus ja selle luurav vaade. Mikka halli habemetüükaga nägu meenutas puuduva esihamba tõttu irvitavat rotti. Kui ta ühel päeval pakkus Sassile müüa väikest rauasaagi, läks selle ihu küll ärevusest kuumaks, kuid nende kaup jäi katki. Põgenemine aknatrellide läbisaagimise abil ei olnud mõeldav kolmandalt korruselt.

„Kes ütleb — järgmine nädal võidakse sind viia alla!" õhutas Mikka.

Sass loobus ostust. Ta tunnetas, et kui vanglauks talle samas avataks, ei astukski ta vabadusse kes teab kui suure õhinaga. Ta peaks veel istuma ja mõtlema, ta ei olnud iseeneses selgusel. Terve pika päeva ootas ta õhtut. Õieti õhtupalvet, mida vang Auervaara, nende laovalvur, pidas all koridoris. Auervaaral oli selge ja tugev hääl, mis kaikus mööda treppe ning koridore üle vangla. Palvet saatis ta lauluga.

Õhtutest ootas Sass neljapäeva, mil all koridoris käis mängimas päästearmee orkester. See oli veelgi pühalikum ja võimsam kui Auervaara laul. Isegi suli Mikka pühkis silmanurgast pisaraid.

Päästearmeelaste mäng tõi Aleksander Reolale alati silmade ette ta koduümbruse enne sõda. Ta nägi pilte oma lapsepõlvest ja kooliajast, siis kui ema veel elas. Ta nägi alati ka isa ristipandud käsi, kui see puhkas puusärgis, ja ema kääbast surnuaial. Ehkki ta teadis, et isatalu põllud kuuluvad nüüd kolhoosile ja ta sünnimajas elavad võõrad inimesed, ihkas ta tagasi koju. Teda ei oodanud seal keegi, mitte kuskil ei oodanud, kuid sellel polnud tähtsust. Tütarlapski, keda ta kord unistades vaadanud, oli teise mehe laste ema. Ka sellel polnud tähtsust. Teda ootasid künkanõlvad sooja päikesega, sipelgad samblas ja vidistav lepalind ojakaldal. Ojagi, kus elas vähke, ja kuusik punakõhulise rähni ning väledate oravatega. Ojast ja kuusikutukast oli ta karjaga kesksuviti neli korda päevas mööda käinud. Ja iga kord oli ta heitnud vette lutsukivi või solistanud kätega vähiurgudes, siis lidunud lehmadele järele. Sama oja kaldal oli ta esimest korda elus suudelnud ka tütarlast, kui too libastus kivil ja haaras tasakaalu püüdes temast.

„...jõuate varsti kodumaale..."

Kui see oleks nii, kui ainult oleks! mõtles ta. Istuda ojakaldal õhtupäikeses ja pista jalg jahedasse vette! Kuuseladvas põristab rähn. Ritsikad saevad pikas rohus. Oja aga naerab — heledalt, vaikselt ja pehmelt. Oja on nagu noore neiu käsi, mis libiseb unenäos üle palge...

45

Teekonnal itta olid nad teinud peatusi ennegi, vahetanud ronge ning ööbinud lageda taeva all, vahisõdurid ümber. Sama kordus nüüd kuskil Uuralite jalamil. Külmast kangetena käsutati mobiliseeritud vagunitest välja, kuna tühi kaubarong sõitis edasi.

Jaam oli väike nimeta vahepeatus, jaamahoone esine petrooleumilambist vaevaliselt valgustatud. Neid ootavatel sõduritel olid koerad kaasas. See tundus saabujatele, kes näljastena lootsid sööki ja sooja majutuspaika, halvaendelisena.

Liikumisel itta oli raudtee viinud neid ka lõuna poole. Pehmenev ilmastik oli tõstnud meeleolu — sisendanud pääsemistunnet talve küünte vahelt. Sünge vastuvõtt pühkis nüüd selle illusiooni.

Neid loeti mitmel korral üle ja rivistati kiirustades tõrvikute valgusel. Nädi eriline närvilisus nakatas enkavedeelasi — nood tõukasid mehi jõhkralt püssipäradega. Mobiliseeritud podisesid tigedalt vastu — nagu katel, mis võib tule lisamisel üle ajada.

Nad seisid rivis jalalt jalale tammudes paar tundi, kuni saabus NKVD ohvitser, kes võttis vanemleitnant Borotsevi rapordi vastu.

Nad ei näinud polkovnik Maznarahmast muud kui musta siluetti rahutult tantsival hobusel. Ratsaniku räme ja kõmisev hääl tuli nagu õise maa sügavusest.

Nädi ees, valvurid ja koerad ümber, liiguti pimedusse ööbimispaika otsima. Palavikuvärinad tegid mitmegi sammu töntsiks ja komistavaks. Jõudes mööda käänakulist teed lagedale künkale, käsutati kolonn seisma.

Esimene öö tatarlaste kodumaal jäi Eigole meelde nagu ähmane unenägu. Hagude korjamine ja lõkked, mustendav taevas täis tähti. Ärgates kostis kõrvu tulevalvurite vaikset juttu, läbilõikavaid vilesid, koerte järsku, vihast klähvimist. Magajad norskasid ja vähkresid. Mõni tikkus tulele nii ligi, et kõrvetas oma riided. Lähedal pimeduses lömitavast asulast levis võõraid hõnge, kostis võõraid häälitsusi.

Rabeldes kiskusid nad end maa küljest lahti, kui taevasse tekkis esimene ahetus. Hommik tõi leiba, kuuma vett ja soolaheeringat. Tööbrigaadide moodustamisel jagati mahorkatki.

Siis tuli päike, mis vabastas küla öö rõsketest räbalatest. Avas vaatamiseks porised tänavad püksteta lastega, luitunud hütid — nõukogude argipäeva. Järgneval miitingul esitas polkovnik neile valesid nagu muinasjuttu, ja ähvardusi, mis oli kalk tõde.

Must hobune tantsis tõmmu ja suurekasvulise ratsaniku all. Pol-

kovnik kandis pikka mõõka ühel ja nagaani teisel puusal. Ta säärikud läikisid, samuti ta vurrud, nägu ja silmad. Mehed ristisid ta Mustaks Kuradiks.

Kõneleja ei nimetanud neid kordagi punaarmeelasteks, vaid eriliseks tööpataljoniks. Puutelgedega vankritel saabusid nende tööriistad, mida oli kasutatud eelmisteski peatuspaikades. Labidad, kirkad ja kangid.

Nende edasisi päevi täitis hommikuhämarusest ööpimedani mullatöö, nende söögiaegu ja puhkehetki poliittundide uputus. „Stahhanovlus" ja „distsipliin" kõlasid sundijate huulil juba tööjuhiste jagamisel. Ehitati eluasemeid talveks — iga kolmesaja mehe kohta muldonn. Nad leemendasid higist, kiristasid hambaid, kuid vandumise pidid alla neelama. Sest kirujad eraldati ja saadeti minema. Kuuldused nende mahalaskmisest tegid mehi ettevaatlikuks.

Ühel õhtul ronis Kurmik teiselt poolt lõket Eigo ja Kaarel Sootsi juurde. Viimased kaks magasid, jalad ning alakeha õnnelikul juhusel leitud kotiräbalas. Kott hoidis neid magades koos, säästes ihude soojust.

Kujur oli muutunud pärast Korjažma sündmusi endassetõmbunumaks. Ta rusikad rabelesid, kuid okkaliseks urinaks kuivanud vandesõnades puudus endine uljus.

„Nihutage end naabrite juurde!" sosistas ta tungivalt. „Kur-rat seda põrrgut — paljaste kätega hakkaks kägistama!"

Naabrite tule lähedal põõsaste ääres külitas trobikond mehi. Nad vahtisid vaikides enese ette, kuid pinge nendes oli kõigile tajutav. Aeg-ajalt vedas kõrgemale hüpleva leegi valgus nägudele punaseid triipe nagu piitsalöökide vorpe.

Osa mehi oli otsustanud põgeneda veel selsamal ööl.

Kuuldu tundus Eigole mõistmatu. Nüüd — siit? Ta oli mõelnud põgenemisele ise ka nagu paljud teisedki ja kahetsenud, et ei teinud seda kohe algul Jaranskis. Või veel lähemal Leningradile, liikudes mööda metsi Karjalasse ja Soome. Mis hoidis neid tagasi, siis kui neil oli veel kaasas toitu kodumaalt? Otsustusvõime puudus? Teadmatus?

Mehed naaberbrigaadist olid leidnud Kama harujõe sopist paadi, millega kavatseti sõita Kamani ja siis mööda Volgat alla lõunasse. Plaan tundus lapsik. Neil ei olnud kaasa võtta suutäitki leiba ega muud toitu. Nad lootsid elatada end kalapüügist.

Põgenejaid oli seitse meest. Eigo tundis, et nad on surmaminejad. Mitmed teisedki püüdsid nende plaane mõjutada, eriti Olvet. Ometi jäid mehed jonnakalt oma kavatsuse juurde.

Eigo ei uinunud kaua sel ööl. Kaarel Soots ta selja taga magas

lgades. Kratsis aeg-ajalt oma habemetüügast ja vedas kuuehõlma üle külmetava kukla.

Eigo ei saanud mõtteid põgenejailt. Sirutas üha kaela ja vaatas üle magavate kaaslaste nagu üle öise kühmulise soomaastiku. Üksikuid kogusid liikus siin-seal lõkete ümber. Suitsujoad tõusid otse ja rahulikult nagu hallid küünlad, mida leegid järasid aplate, punetavate suudega.

Külmavärin raputas teda. Ta mõistis põgenejaid. Lõunasse — sooja! See oli kainet mõistust halvav tung. Paljud mehed lõdisesid palavikus, paljud köhisid. Magajate lootusetust sisendavad hääled kostsid ümberringi. Valvurid vahetasid üksikuid lauseid. Nende räme naer töllerdas nagu vigaste tiibadega hakk magajate turjal. Sõdurid kandsid täägistatud püsse käsivarrel. Miks? Nii kaugel rindest? Onniaukudest väljakaevatud mullakuhilad määrasid nende laagriplatsi nelinurkseks alaks. Köögitelgis, mis valendas metsaäbariku hõlmas, mängis raadio.

Tulid hommik ja loendus.

Viis kohalejäänud meest põgenenute brigaadist ootasid arupärimist. Päike ei olnud veel tõusnud. Hall, jääraske õhk pigistas nende vaevatud ihu.

„Saar — määratud täienduseks Juhkami brigaadi."

Üks viiest võpatas ja läks siis peaaegu joostes Juhkami töösalga poole.

„Ahlberg ja Simm — määratud täienduseks Pohlaku brigaadi."

Kaks järelejäänut vahtisid tööjuhataja karvast lõuga, nagu tähendaksid selle sõnad miini süütamist nende all.

„Piibus ja Aruja — määratud täienduseks Kurmiku brigaadi."

Sõnad kostsid lihtsalt ja tavaliselt.

Lõuna paiku veeti laagrisse seitse laipa. Nende pead olid lõhki löödud. Laibad jäeti majutusalale. Must Kurat pidas sündmust nii tähtsusetuks, et ei kulutanud sellele sõnagi. Pealelõunase poliitloengu asendas põhjalik läbiotsimine. Need, kelle taskust leiti nuga, küüneviil või tükike traatigi, jäid kahekümne neljaks tunniks toiduta.

Järgmise öö jooksul olid laibad riietest paljaks riisutud. Kaikad käes, käisid Aabel Kurmik ja Suur Tõll varastatud rõivaid otsimas. Nad ei leidnud midagi, ja kujur, päev läbi toiduraasuta mulda tõstnud, oli valmis maha lööma iga mehe, kelle nägu talle ei meeldinud.

46

Irja istus haige poja sängi ees. Vaatamata väsimusele püsisid ta mõtted erksad. Need kihutasid nagu kiviräga mööda mäenõlvakut alla. Hüpeldes ja rebides, kaasa kiskudes põõsaid, puid ja rahne, kuni kogu mäekülg vajus järjest kiireneva hooga kuristiku poole. Ta hoidis silmad kinni, kuid aknast hoovav valgus lõikas läbi suletud laugudegi.

Mõtete langus kuristiku poole aina jätkus.

Teda häirisid õde Annikki sõnad, mis püsisid takjatena ta küljes.

Annikkil oli õigus — kui Eigo poleks sõitnud Helsinkisse, oleks ta praegu vaba mees. Ta oli kuulnud proua Kiviloolt eesti meestest, kes soomlaste abiga olid enne arreteerimist jäljetult kadunud — viibisid redus või olid põgenenud Rootsi.

„Oleksid sa suutnud Eigot hoida..."

Annikki poleks tohtinud nii öelda. Mis teadis tema! Eigo polnud mees, keda saanuks siduda. Tema olemus tõrkus tõkete vastu — ta pidi need ületama või murdma. Irja poolt ei kehtinud nende abielus käsin-keelan-valvan põhimõtet. Ta oli küllalt vara märganud enda ümber abielunaisi, kes käitusid mehe suhtes nagu valvurid, kahtlustades, jälgides, armukadetsedes. Kas õieti või vääriti, Irja oli püüdnud seada nende abielu põhimõttele: armastus mõistab kõik, armastus andestab kõik.

„Oleksid sa suutnud Eigot hoida..."

Jah, võib-olla. Pühakirjas seisis ka: armastus ei väsi iial ära...

„Kumb on sulle tähtsam — mees või poeg? Ühe pärast jooksed end tükkideks..."

Mis teadis Annikki laste ja ema vahekorrast või abielust üldse! Irja jookseks tulle nende igaühe eest. Ühetagi nendest ei oleks tema elu enam see, mis ta on. Nad kõik olid temast tähtsamad, nii Eigo kui lapsed. See oligi olnud tema rahulolu ja õnne alus. Ta tundis oma väärtust teiste vajadustes tema järele, selles, mida suutis anda. Andmine tegi teda pesaks oma perekonnale.

Õed möödusid valgete voodite vahel ja noogutasid talle naeratades. Lapse nutt eemal pigistas Irja südant. Talvine päike mängis aknaklaasil, petlikult soe-kollakas. Arstirohtude hõngud lõid talle ninna.

Agu liigutas end alatasa teadvusetus poolunes. Ta silmad olid suletud, aga ta pea liikus edasi-tagasi, küljelt küljele.

„Armas Jumal..." palvetas Irja.

Kuidas ta võtnuks valu sellelt väikeselt!

Ta oli avaldanud Eigole, et pojal on vähe lootust. Miks ta ometi

tegi seda?! Eigo oli seisnud nagu halvatu. Ta silmad kilasid nagu Agul alles mõni päev tagasi. Nüüd lasus poja silmades mõistmatus, kui ta laud avas.

„Eigo... Eigo..." sosistas naine. Miks on see kõik nii? Miks peab see kõik juhtuma?

Eigo randmetel on armid okastraadist. Kui tihti oli Irja hoidnud neid käsi. Ema ja naise vaistuga tunnetas ta, et mees vajaks teda praegugi. Just praegu. Irja suudleks arme ta randmeil.

Päästa Eigo — kes teda päästaks?

Irja võpatas kogu kehast. Ta kangestus mõttest, mis teda oli läbinud. Ta vajus põlvili haige poja sängi ette. Just sel hetkel avas see silmad ja vaatas talle otsa. Nõrk naeratus levis üle ta palavikust õhkuva pale.

„Issand Jumal!" palvetas Irja poolvalju häälega. „Jäta nad alles mõlemad! Kõigeväeline Isa! Halasta, Jumal, halasta mulle patusele mu mõtete pärast!"

Aga kui ta siiski peab ühe andma? Kelle siis? Ei kumbagi! Ei kumbagi!

Poeg oli uuesti vajunud palavikust õõtsutatud unne.

47

Vaadates poja palavikulõõmas silmadesse, küsis Eigo iseendalt: palju peab eesriideid langema enne viimase vaatuse lõppu? Lootusetu ahistus valdas teda. Poja haigus oli saatuse ülepakkumine tema tragöödias. Mis kurja oli teinud see süütu laps?

Eigo istus toolile sängi ees. Ta ei tundnud pisaraid, kui need nõrgusid alla ta palgelt. Ta ei näinud midagi peale oma poja. Agu nägu oli palavikuhõõguses kõhn. Rahutu, ähmane pilk ei peatunud kordagi äratundvalt kellegi näol. Pilk viibis väljaspool aega ja elu. Vaevahigi oli tumendanud ta heledad lainjad juuksed.

„Kas — keegi ei saa — teda aidata?" sosistas Eigo.

„Kui — kriis möödub..." Õde hoidis pisaraid tagasi.

„Kümme minutit on möödas!" Valvuri rautatud saapad kiskusid põrandat.

„Halastage!" sosistas Irja. „Olge inimene — ta ei näe teda enam võib-olla iialgi!"

„Kümme minutit on möödas, kodanik!"

Mõlemad haiglaõed hoidsid valvurit käisest. „Kas te ei võiks — veel viis minutitki! Ainult paar minutit — ta on lapse isa!"

Enne kui Eigo taipas, lukustati käerauad ta randmete ümber. Valvur tõukas ta enda ees koridori. Eigo heitis pilgu üle õla. Kolm naist — Irja ning õed — seisid kujudeks tardunult. Voodi lapse õhetava näoga kadus ta silmist.

Ta ei tundnud mind enam, mõtles Eigo. Ei tundnud mind. Poeg — ja ei tundnud... Teda ennast aga paisati mööda koridore ja treppe. Tõstuk liikus allapoole, allapoole. Mees surus lauba vastu seina ja sulges silmad.

„Kui palju eesriideid on surma ees?" küsis ta vaevukuuldavalt.

48

Rong läbis Uurali mäestikku. Võimsad ja haaravad vaatepildid möödusid itta rühkivatest vagunitest. Uuralitesse jõudes olid vaguniuksed jäetud lahti, ehkki rongi valgustasid prožektorid ja valvasid kuulipildujad.

Külmale vaatamata ei raatsinud mobiliseeritud uksi sulgeda, enne kui rong jõudis Uurali keskosa läbivasse tunnelisse. Järsku neelas neid pilkane pimedus.

Eigo kuulis lähedal lamavate meeste kähedat ja nohust hingamist. Jutlemine kaugemal peksti mürinas puruks. Käo Tinni suupillimuusika kostis vahetevahel nõrgalt nagu pöörlevast trumlist läbi mitme kivimüüri. Kuskil oli tilluke ava ja selle kaudu tilkus sisse üksikuid helisid. Must tihe kate nende ümber aga kihutas edasi. Kolises, nagises ja raksus liikmeid ja mõtteid laiali põrutades. Vagunisse paiskunud suits mattis hinge ja pani köhima.

Just siis, kui Kaarel Soots hakkas süütama Korjažmast hangitud mahorkapuru oma piibutobis, tekkisid tunnelisse tuled. Need vilkusid korrapärase ketina kaubavaguni väikese trellitatud akna taga. Möödusid nagu suitsust kibedad, pisaraid täisvalgunud silmad. Nende otstarve kesk tunnelit jäi mõistmata, sest varsti mattis kõik meeled jälle endine mürisev, suitsune pimedus.

Naasev päikesevalgus oli erinev. Tundus, nagu oleksid nad tunneli näol läbinud vaheseina, jõudnud teise ellu. Uksed kisti uuesti lahti. Valguse jahmatav puudutus ei saanud veel hajuda nende olemusest ega suits vagunist, kui Priit Olvet kuulutas:

„Me oleme Siberis, mehed!"

Kesk üldist tardumust pahvatas keegi naerma. Eredad valguselaigud kuristiku järsul küljel paiskusid segi sügavuses haigutava

hämarusega. Lumisest kõrgusest vingerdas alla kärestikuline oja nagu ründav siug.

Armin Kiisk istus kägaras raudahju kõrval. Ta habetunud nägu tõmbles, silmist nõrgusid pisarad ja kähe naer raputas teda piitsalöökide sajuna.

Enne kui keegi jõudis midagi öelda, langes Kurmiku käsi naerjale vastu nägu.

Armin jäi põrandale külitama. Ta pilgus lasus jahmatusega segatud kurbus. Käo Tinn istus ülemisel lavatsil, silmad suletud, selg vastu seina ja näppis suupillist helisid. Kontrasti viisi — „Sääl, kus rukkiväli lagendikul hõljub" — ja rongist mööduva mägimaastiku vahel tunnetasid kõik.

Paul Lange seiras vilksamisi koolivenda ja ronis temast kaugemale. Jõhkard too Kurmik! Tema ees ei tohtinud inimene enam naerdagi. Mis siis üldse veel tohtis? Pauli hõre habemetutt võbises, ta silmad olid tõmbunud ähma. No ära pahvata naerma! hoiatas ta iseend.

Eigo märkas, kui tuimalt jälgis Paul mööduvat maastikku. Suurejoonelist ja metsikut. Kas see kõik on Paulile kui loojale juba surnud? Ta mullast parkunud käsi tegi liigutuse kaljukitsede suunas nõlvakul. Viibe tundus nagu jumalagajätt — tõdemine, et ta ei suuda enam kunagi loomade graatsilisi jooni ja liikumist vaskplaati graveerituna elama panna.

Aabel Kurmiku nägu oli veel süngem. Ta pomises ainult vandesõnu, kui nägi väljasaadetute muldonne või kinnipüütud mägikitsi kitsas taras hüplemas. Kuskil kerkis suitsutriip, kuskil tõstsid hallid kogud maaki mäeveerult vagonettidesse.

Eigotki ei elustanud maastiku võimsus, motiivide rohkus ega sügise ja talve segipaisatud värvid. Tuimalt vahtis ta sinist järve, millele moodustas tausta härmahõbedane mäeahelik, hakitud mustadest kurdudest. Ta tunnetas, et kunstnik inimeses sureb esimesena...

Pärast mitu ööpäeva kestnud sõitu peatus rong jaamakeses, millel ei olnud isegi numbrit. Igas eelmises paigas oli neisse sisendatud tunnet, et peatus on pikemaajaline. Sama kordus siingi ja nende lihaste säilinud jõud suunati oma eluasemete — muldonnide — kaevamisele. Normid olid rasked tugevalegi mehele; paljudele, kelle külge oli teekonnal löönud mõni tõbi, käisid need üle jõu. Aga ei pääsenud palavikuhaigedki labidast või kangist, enne kui kukkusid kokku.

Meeste lihaste tugevust ja vastupidavust jälgisid Nädi ja teised NKVD ohvitserid. Õhutati normide ületamisele ja stahhaanovlusele. Töökangelase tiitel tõi autasuks katelokitäie leiget vesist suppi.

Vaatamata Kopõtovo ja Korjažma kurbadele kogemustele leidus ikka veel mehi, kes seda ihaldasid.

Noil päevil kasvas Suure Tõllu, lapsenäoga Saaremaa hiiglase populaarsus veelgi. Ta ise ei ületanud norme ühegi labidatäie võrra. Küll aitas aga brigaadis neid, kel raskusi töönormide täitmisega. Ühel õhtul sai ta hakkama sellega, et korjas „töökangelastelt" lisatasuks antud supiportsud kokku ning viis need haigetele. Tollest õhtust alates andsid mehed ise ära osa oma teenitud lisasupist. Tõll jälgis neid heatahtlikult ja häda sellele, kes püüdis sõnadeta kokkulepet murda.

Üheaegselt muldonnide valmimisega ennustasid ettevalmistused staabi juures jällegi uut rännakut. Kohaletoodud trobikond erksaid ratsahobuseid eeldas jalgsimarssi. Niisuguste jalatsitega — niinest viiskude ja kaltsudega varvaste ümber! Ka varem komberdavate haigete äraviimine NKVD sõdurite vahel suurendas mobiliseeritute sünget meeleolu. Kulutulena levis teade: nad lastakse maha.

Sellises meeleolus sai teoks nende kättemaksuaktsioon. Õhtul, mil NKVD ohvitserid ratsutasid lähedalasuvasse kolhoosi sauna, hiilisid viis meest laagrialalt välja. Üritus oli plaanitsetud mitu päeva ette. Idee tuli Aabel Kurmikult. Liipripakkude hunnik raudteetammi lähedal pidi tekitama kurje kavatsusi mõneski. Eigogi oli mõelnud sellele. Riit seisis just raudtee kurvi kohal...

Ometi oli Eigo aktsioonile viimasel hetkel vastu. Teda kohutas mõte, et Moskvast Siberisse veetavate masinate asemel võib rong vedada mobiliseerituid või koguni küüditatuid. Aabel salgas aga niisuguse võimaluse maha. Tema tasuhimuline hing nõudis ohvriks just inimesi — Punaarmee sõdureid. Ta ei leppinud tööstusseadmetega, vanarauaga.

Eigo pöördus üksinda laagrisse tagasi, jättes neli meest raudteetammi kõrvale vaidlema. Ta ei saanud roimast osa võtta, ehkki ka temas leegitses kättemaksukihk. Temagi tundis mitut meest, kes olid eelmisel päeval nende hulgast ära viidud.

Neli vandeseltslast — Aabel Kurmik, Kaarel Soots, Suur Tõll ja Armin Kiisk — jõudsid telki tagasi tund aega hiljem. Aabeli rusikad välkusid pimeduses. Ta sõimas kõiki argpüksideks, kogu laagrit.

„Me panime puud peale," sosistas Tõll Eigole.

Siis ikkagi! Eigo keha läks kuumaks.

Nad ootasid. Võitlesid unega. Viis meest telgis kuuseokstel. Niipea kui Kurmik kuulis Suure Tõllu esimesi norskamiskatkeid, hakkasid vandesõnad lendama. See äratas alati teisedki. Eigo oli talle pahane. Ta soovis ainult magada, mitte mõelda hommikusele leivaviilule. Mõned rondid üle rööbaste — mis tähtsus oli kaaslaste higil ja vaeval

vettinud palke tirides? See töö ei andnud ju suutäitki toitu lisaks. Võib juhtuda, et ronge ei sõidagi sel ööl ja hommikul avastatakse sabotaaž. Siis lastakse nende rividest huupi maha trobikond mehi. Aga seegi ei puudutanud hetkel teda. Kui Must Kurat röögiks praegu väljas tema nime, siis võtaks tükk aega, enne kui ta hakkaks end liigutama.

Eigo virgus enda meelest veduri kauge ähkimise peale, kuid ometi ei kuulnud ta midagi. Kaaslased magasid, isegi Kurmik. Väljas kahutanud maapinnal kostis valvurite astumist. Oli selge, vaikne ja külm. Teda raputas nõrk värin ja ta puges Kaarel Sootsi unesoojale kehale lähemale.

Käo Tinn rääkis unes. Ta tegi seda alati — kõneles unes rohkem kui ärkvel. Praegu tundus, nagu oleks talle mõni sõna kurku kinni jäänud.

Köögi juures töllerdasid joobnud. Laagri juhtkond oli saunast tagasi ja tegi oma elu „inimlikuks". See muutis järgmise päeva mobiliseerituile raskeks. Venelane, tursunud näo ja punetavate silmavalgetega, nuttis kergesti, aga tappis veel kergemini.

Eigo pidi just uuesti vajuma unenägude lohutusse, kui kuulis veduri rühikat ähkimist. See kostis mägede vahelt ja kadus samas. Siiski mitte päriselt! Ta ajas end istuli. Ei olnud kahtlust, rong tuli, ehkki ta ei saanud veel aru, kummalt poolt. Ta ei olnud ju kunagi varem siin rongimürinat jälginud.

Vedur vilistas läbilõikavalt. Rattad pekslesid rööpajätkudel. Liiprid oigasid raudteetammi muldkehas. Tundus, nagu kihutaks tuldpurskav terasest elajas otse nende telkidest üle.

Siis rebisid hääled valusalt ta kuulmenahku. Vile meeleheitlik röögatus muutus raginaks kuristiku põhjas. Teras paiskus terasesse, muldkeha rebenes kiviselt aluselt.

Seejärel jäi kõik vaikseks. Kostis ainult kauget naksumist, nagu oleks koi söönud vana seina. Midagi kahises — viril ja luksuv naer. See võis olla aur purunenud vedurikatlast, elu aeglane jahtumine.

Eigo võpatas, kui kuulis Kurmikut tähendavat:

„Paul, s-saatan, hoia oma klapid kinni! Tolmutab mul just nina all — kuidas sa niiviisi magad!"

Kujuri hääl juubeldas.

49

Hommikul toimus äratus tavalisest ajast kaks tundi varem. Pimedas jagati vesist suppi mõne kõva hirsiteraga ja rännaku kuivmoona. Selle kaheksasada grammi leiba sõi enamik mehi ära sealsamas. Loendus oli kiire ja pealiskaudne, nagu toimuks põgenemine. Sõdurite häältes väljendus vaen ja hirm.

Telgid tõmmati maha, kuid jäeti kokku panemata sinnasamasse. Köök sõitis minema. Must Kurat hobusel karjus käsklusi, paugutades nagaani või pekstes jalgujääjaid piitsaga. Eriline keemiliste gaaside hõng levis üle laagri. Raudtee poolt hõõgus lai punane tulekuma.

„See oli NKVD rong! Kuulsid sa, kur-rat, see oli täiarmee ise!" tagus Aabel Eigole rusikaga ribidesse nagu meeletu.

Arvatavasti kartis polkovnik Maznarahma sekeldusi, sest laagri likvideerimine toimus ülima kiiruga. Kui idast purskus üles päevavalgus ja kollased udujoomed põgenesid orgudesse, paisati pikk mobiliseeritute kolonn valvurite käredate hõigete saatel liikuma. Igaüks neist kandis seljakotile lisaks tööriista — labidat, kirvest, kirkat, kangi või saagi. Iga kolme-, neljakümne mehe ees ratsutasid kaks NKVD sõdurit väiksel, vilkal siberi hobusel.

Liikumise tempo vähenes varsti. Rada oli kitsas ja konarlik, maasse löödud vaiadega tähistatud. Jäine tuul lõikas vaevahigist kuuma ihhu. Nõrgemad ägasid tööriista kandes. Esimesed mehed rabasid tee äärest peoga suhu külmavõetud palukaid.

Keskhommikul vajusid pilvekuhjad kulunud tippudega mäeahelike kohal kokku ja neil kadus arusaamine liikumise suunast. Pika killavoori ussina looklevate kõveruste tõttu tundus vahel, nagu tammuksid nad ringiratast mõne kuristiku või lumise mäekupli ümber.

Marss vältas puhkuseta kogu päeva. Nende vastupidavus oli üllatav: Mõned siiski nõrkesid. Vajusid järsku põlvili või hakkasid uimaselt rajast kõrvale kalduma. Väsinut talutati kaaslaste vahel, kuni nõtkuvad põlved said kandvuse tagasi. Üksikud tuli aga maha jätta. Kaugel kolonni lõpus kostis aeg-ajalt laske...

Hämaras tehti esimene peatus. Nad olid jõudnud ohtlikku, järsulõikelisse kaljuahelikku. Teerada kadus liuhkjalt jäätunud nõlvakult pimedusse. Paremal tõusid kõrged rahnud, vasakul hajgutas kuristik.

Valvurid kogunesid nõupidamiseks ümber polkovniku. Nende näod helendasid mahorkaplärude hõõgusest. Täissöönud läikivad maskid.

Siis süüdati tõrvikud ja valju kisaga käsutati mobiliseeritud uuesti liikuma. Istujad ajasid end torisedes püsti. See oli esmakordne protest

terve päeva jooksul. Kolonn hakkas edasi vaaruma, kuid vandumine kestis — ähvardav, valmis aktsiooniks, kui kuskilt kukuks süütav säde. Kõigile oli selge, et liikumine libedatel kaljudel pidi nõudma ohvreid, mida saanuks vältida päevavalgel.

Koerte haukumine piitsutas pinget. Üksikute tõrvikute valgus ei pakkunud kobavatele jalgadele abi. Karjatades kukkus esimene õnnetu alla. Ta kirka kolises mööda kaljusid, hüpeldes nagu lõhkilöödud heli. Natuke hiljem komistas teine, kuid jäi puujuurtesse rippuma ja tõmmati kaaslaste poolt üles.

Eigole saatuslik vahejuhtum leidis aset, kui nad ületasid laiemat kaljuplatood. Järsakul seisis Must Kurat kahe saatjaga, tõrvikud käes, ratsud puristamas vahtu. Kolonn seisatus.

Keegi meestest oli kukkudes murdnud jalaluu. Sõprade poolt talutatuna rabeles ta end Musta Kuradi ees aitajatest lahti. Ta kukkus käpuli ja hakkas siis tõrvikute poole roomama.

Must Kurat ronis hobuselt.

„Kus on su tööriist?!" karjus ta, tõrjudes piitsaga koeri eemale.

Mees ajas end suure vaevaga põlvedele. Ta nägu oli valust tume, juustega kokkukasvanud habe higist märg.

Enne kui keegi oleks taibanud, mis õieti juhtus, plaksusid lasud. Mees vajus näoli. Ta keha tõmbles kramplikult ja närudest paljastunud jalatald hüples lahtistel kividel.

Hoides käes suitsevat nagaani, ronis Must Kurat sadulasse tagasi. Kaljuplatoole trüginud mehed Eigo ümber seisid tardunult.

Kõige paremini näisid ohtu tajuvat koerad — nende kiljumine lõikas meeste pahaendelisse urinasse. Aga ka ratsanikud teadsid, mida tähendaks pooleteise tuhande kirve, kirka ja labida tõus: kahelt poolt tungiksid mehed lagendikule, kisuksid nad hobustelt ja peksaksid alla pimedusse. Meeleheitele aetud inimene võib olla kõige hullem kiskja.

„Edasi — marss! Edasi — marss!" karjusid valvurid, ajades neile hobustega otsa. Piitsakeeled plaksusid mobiliseeritute turjal. Õhku tulistatud püstolkuulipildujate valangud lõid higileemenduses naha okkaid täis, südamealuse jõuetult õõnsaks. Uusi mehi pressis tagant peale nagu paisust. Kostis Aabel Kurmiku raevutsemist. Järsku pöördus Eigo püstitõstetud labidaga Mustale Kuradile vastu. Samal hetkel löödi labidas tal käest.

Eigo tundis, kuidas süda pumpas tinarasket verd läbi liikmete. Tundis, kuidas ihu muutus õhulisemaks. Jalad muutusid nõrgaks ega hoidnud teda hästi püsti. Ta soovis, et mahalaskmine toimuks kiiresti. Aga nad ei lasknud. Ta käed väänati seljale ja seoti okastraadiga kokku. Siis tõugati ta kuristiku serval komberdavasse kolonni.

50

Samm-sammult koges Eigo, et teekond seotud kätega mööda kuristiku jäätunud serva ei ole lihtne. Seda näisid mõistvat teisedki. Aabel Kurmik, Armin Kiisk ja Suur Tõll ootasid kaljunuki taga.

Tõll oli vajunud küüru nagu gorilla, käed nõrgematelt meestelt kogutud tööriistu täis. Ta seadis end Eigo selja taha nagu kaitseks, kuna Armin kõndis ees.

„Katsu, katsu traati lahti väänata!“ õpetas Aabel. „Ei saa või?“

Eigo ei vastanud. Väiksemalgi komistamisel rebisid okkad ihu. Tõrvikute kuma valgustas neid — kaaslastelgi polnud võimalik teda aidata.

Kurmik ronis Tõllu kannul.

„Katsu nüüd ometi sina — kas su sõrmed on nii sitast, et ei saa üht traati katki!“ ähkis ta hiiglasele.

Tõll upitas kandami ühele õlale ja kompas vabanenud käega Eigo randmeid. Abi asemel tekitas ta ainult valu.

„Ei ma möista, mis põrgu moodi need on sõlmitud,“ ütles ta.

„Kas siis mingisuguseid otsi ei ole?“

„Pöle mette.“

„Ettevaatust!“ hõikas Armin. „Siin on kitsas ja libe. Saatan!“ Ta ees kõndiv kogu komistas ja lõi labida heleda laksuga vastu kivi. Paar lahtist rahnu ja tööriist varisesid sügavusse. Ka kaugemal ees kostis mütsatusi ja hüüdeid.

„Hobune kukkus alla!“ juubeldas keegi.

See ergutas neid. Ega olnudki nii kadestamisväärt see sõdurite ratsutamine! Hobune ikka hobune, Siberi näss või ükskõik missugune mäestikus treenitud ronija, ega ta ole orav.

Tõll andis tööriistade kandami Aabelile ja Arminile. Nii sai ta toetada Eigot. Ta tugev haare aitas ohtlikus kohas palju. Paarikümne meetri ronimise järel mõistis Eigo, et Tõll oli päästnud ta elu. Seotud käte tõttu puudus tal õige tasakaalutunne. Sõrmed kleepusid verest, paistetus traatide pigistuses tundus terasest kindana.

Kolonnis ei küsinud keegi enam puhkust. Ka vandumine oli vaibunud. Kaugemal kajas ikka veel aeg-ajalt laske. See tähendas kokkuvarisenu elu kustutamist.

Nälg põhjustas valu kogu alakehas. Nagu oleksid sooled täis klaasipuru. Paul Lange oigas ja Priit Olveti kähe hingeldamine kostis kaaslasteni. Esimene koiduahetus võidis kaugusse taanduvad lumest

laigulised mäeahelikud sinakaks, surus öö alla orgudesse. Kuristik oli jäänud seljataha.

Kus rada laiem ja ühtlasem, seal püüdis Tõll Eigot toetada. See aitas vähe — Eigo vajus sõbra najale, jalad takerdusid ega kuulanud käsku.

„Ei, kuule, nii see ei lähe mette!“ pomises saarlane õnnetult. Ta jagas oma tööriistakoorma uuesti Armini ja Aabeli turjale ning haaras siis Eigo nagu haokubu õlale.

Kolonn venis üha aeglasemalt. Valvuridki olid ööpäevasest pingutusest tülpinud, hobuste samm vastutahtsi lonkiv. Ratsanikud tukkusid sadulas või järasid kaasasolevat toidupoolist.

Eigo ei teadnud, kaua Tõll teda kandis. Kuuldes saarlase hingeldamist, hakkas ta protesteerima. Aga niipea kui ta jalad asetati teele, oli ta käpuli maas.

Tõll pusis ta käte kallal. Tangidega kokkukeeratud traat oli sooninud mustavatesse haavadesse.

Sõbrad seisid nende ümber, teised tammusid mööda. Tagant kuuldus hobusekapjade kolksatusi. Tõllu punetavaist silmist nirisesid pisarad. Eigole tundus, et kaaslane kisub lahtiharutatava traadiga koos käte küljest ka randmed.

Enne kui valvur jõudis nendeni, komberdati edasi. Kurmik toetas Eigot, hiiglane ise upitas jälle kimbu tööriistu turjale. Eigo käed pendeldasid kõrval.

Keskpäeval jõuti üksikute onnidega asustatud jõe kaldale. Hüvakule jäi tahumata palkidest sadamasild halliks luitunud pargastega, vasakul avanesid suured okastraadiga kaetud väravad. Pikaksveninud kolonn läbis aiaava ligi paar tundi. Saatjad vandusid ja kiirustasid, kuid see ei teinud astujate sammu reipamaks.

Vajuti pikali, kuhu juhtus. Jõest ammutati vett ja joodi, joodi. Tundus, nagu ei lõpeks janu enam üldse. Enamik harutas jalad lahti ja püüdis haavu pesta. Ei leidunud meest, kelle jalad olnuksid terved, rääkimata jalatsitest.

Eigo lähemad kaaslased olid kõik alles elavate kirjas. Priit Olvet võttis ta käte eest hoolitsemise enese peale. Püüdis neid kasida jäise veega ja urgitses värisevate sõrmedega haavadest mustust välja.

„Põrgu küll,“ pomises ise, „ei ole nüüd tilka piiritust! See võib sind hauda viia. — Kuule, kuse peale! Ja-jah, lase peale, ja julgelt. Valus, eh?“

Mitmed tegid sama oma jalahaavadega, tammudes nagu tules. Kurmik leidis niiviisi oma tavalise tooni. Varsti roomas ta Paul Lange ette.

„Noh!“ kähistas ta oma viimase hääleraasuga. „Noh?“ Rohkem tal ei olnudki öelda. Ta rusikad vehkisid taeva poole, kuni koolivenna habe hakkas võbisema.

Teine, kelle lähedus pani kujuri vanduma, oli Käo Tinn. Poiss lamas ristseliti, verilihas jalad kivipangal, ja mängis. „Hull, hull!“ karjus Aabel. Tinni silmad jäid aga suletuks ning ta hõre punakas habe vaevasinisel näol näsis suupillihõbedat nagu tavalist toidust.

Enamik mehi suurel väljal lamas võimalikult üksteise vastas, et oleks soojem. Nad olid nagu mahaniidetud hein, väli musti inimjäänuseid. Valutavad ihuliikmed tuimusid külmas.

Leidus neidki, kes läbi traataia piiludes tõid ärevust tekitava uudise: eemal onnide juures keedetakse! Paljud kogunesid traatvalli taha ritta. Jälgiti tõusvat auru ning sõdureid katelde ümber. Kellele keedetakse? Mida? Kas kartuleid, suppi, putru?

Kui välikatlad veeresid väravast sisse, olid jalul isegi kõige vaevatumad.

Igaüks sai kaks kuni kolm koorega kartulipabulat. Ei midagi rohkem. Toitu jagavatelt kokkadelt kuuldi, et nendetaolisi ešelone olevat siit läbi läinud suve lõpust saadik — sõjapõgenikke ja „vabatahtlikke“ Baltimaadelt.

Kes pole mälunud niiviisi leiget kartuliplõnni, ei tea, missugust maiusrooga see endast kujutab. Eigo käed olid Suure Tõllu särgisabast rebitud närudega seotud. Ta sõrmed, kanged ja paistetanud, liikusid vaevu. Mis sellest, et väline maailm mattus ähma — ta tundis mõlemas peos kartulikoore meeldivat karedust.

Söök — see oli sõjaaegse Venemaa jumal.

51

Mõlemad olid kained mõistuseinimesed: üks — soomlane ja poliitik, teine — eestlane ja ärimees. Kumbki ei nimetanud vahekorda sõpruseks. Selleks nägid nad teineteist liiga harva. Nende kainuse ning isiklike ambitsioonide tõttu ei olnud ,võib-olla sügavam sõprus võimalikki. Kummagi elukutse juures esines halastamatust ideé või eesmärgi nimel. Nii võis vastastikune austus määrata piirid nende vahekorrale. Juba aastaid olid nad teadlikud teineteise elueesmärgist. Ja seegi sidus.

Saabumise järel viis soomlane külalise sauna. See oli alati olnud nii, kuid seekord oli saun soome juhtkonna „kinnise klubina“ ja minis-

teeriumi limusiiniga demonstratsiooniks, et võõrustaja on vahepeal astunud sammu oma eesmärgile lähemale. Mõõtes teise Stockholmist pärinevat peenest inglise villasest ülikonda, millist ei kandnud keegi tema kolleegidest, mitte Soome presidentki, küsis ta eestlaselt sõbraliku pilkega:

„Voi, voi — sul on vist esimene miljon juba taskus? Ehkki olen teid, eestlasi, alati imetlenud, ei osanud ma kujutleda, et see läheb sinul nii nobedasti!“ Ta eesti keel oli küllaldane vabaks eneseväljenduseks. Mitu korda parem kui eestlase soome keel, sest hõimlasele lahe lõunakaldalt ei tulnud aktiivne keeleoskus ruttu. Seejuures võis ta küll vabalt lugeda kõiki keeli, mida oli koolis õppinud, ning kasutada neid kirjaski. Raskus kõnelemisega tulenes aga loomulikust sõnaahtrusest, millest ta vabanes tavaliselt alles hea kohvi ja konjaki juures. Sellele aitas kaasa ka saun, sest eks saun vabasta valvelolekust ja pingest ärimehegi.

„Kuule, ma olen ikkagi ju ainult sõjapõgenik ja niisuguse jaoks ei kasva miljonid puu otsas!“ vastas ta muheldes. Viimaseks oli põhjust, sest ta hakkas Rootsis endapüstitatud standardite alusel jalgu alla saama. Aga soomlase tõgamine puudutas teda siiski, sest ta vajas selle sportliku rühiga mehe abi.

„Sinul näivad miljonid küll kasvavat puu otsas, sest muidu ei langetaks sa Rootsis metsi niisuguse hooga, et kõlin kaigub üle Põhjala. Mets — roheline kuld, nagu öeldakse, ja sina tead, et varemetes Euroopa ei vaja midagi pakilisemalt kui ehitusmaterjali... Näe, siin on vihad haudumas, vali endale sobiv! Võtame rasvad maha. Seda ongi sul rootsi munaroast natuke liiga kontidel! Ja ega sa õiget sauna olegi saanud pärast Soomest lahkumist!“

„Ihan totta, en ole,“ tihkas eestlane kasutada hõimukeelt.

Nad kastsid end duši all märjaks, heitsid vett kuumusest õhkuvale lavale, siis ronisid jääkülma veega täidetud mustriliste puukappade ja lõhnavate kasevihtadega üles lava kõrgematele astmetele. Seal kõnelesid kõrvuti lamades maast ja ilmast — Soome rasketest sõjakahjutasudest N. Liidule, Rootsi õnnelikust neutraalsusest möödunud suures sõjas ning pisisündmustest iseendi perekondades. Siis alustasid vihtlemisega jalapõhjadest peale mööda higijoomelisi jäsemeid ülespoole. Aeg-ajalt kastsid nad vihtu kadakast kibudesse.

„Kavatsed sa kanda kinnitada Rootsis või kasutad kuningriiki ainult hüppelauana? Maailm on nüüd jälle lahti, sõja järel võimalusi palju.“

„Jah, hetkel isegi Rootsis. Aga vaadata tuleks kaugemale.“

„Niisiis — üle lombi?“

„Tõenäoliselt. Selleks mu retk Soomegi — otsade lõpetamiseks ja hüvastijätuks. Mul jäi siia pisut raha.“

„Mida sa arvad minu vahendusel kergemini ja õige kursiga kätte saada?“

„Ei, vastupidi — kavatsen selle jätta Soomele. Seda on ju tegelikult nii narrilt vähe, et piinlik kõnelda. Rohkem nagu žest — sümboolne tänu, et Soome võttis meid kunagi vastu, andis tormi ajal peavarju. Mulle ja tuhandetele teistele.“

Soomlane lõpetas järsult vihtlemise, heites endale kapatäie külma vett üle pea ning turja. Ta tõmbas samas uuesti leilinööri, nii et kerisekivid paukusid ning heitsid neile langenud vee tulikuuma aurupahvakuna purema vihtlejate punetavaid kehasid.

„Nii!“ ütles ta. Häälest kostis uskumatust. „Millest see sinu ideelisus äkki?“

„Jah, ega sa seda minus enne pole näinud — mees põgeneb oma nahka päästes...“

„Ära nüüd tühja puru keeruta — elasid ju härra elu Saksa okupatsiooni ajalgi. Su koht ja võimed olid kõrgemad kui mõnelgi teisel, kes tuli siia kahurilihaks. Ja sul oli kaasas perekond, kellele pidi ka mõtlema.“

Kas ta riivas oma külalise tundeid sihilikult? Proovis kröösuse naha paksust?

„Sa ei ole mitte päris õiglane nende noorte meeste vastu. Enamik üle lahe põgenenuist olid ideelised poisid, kelle ainsaks eesmärgiks oli vabatahtlikult Soome armeesse astumine. Teised surusite teie poolvägisi sõjaväkke ise.“

„Noh, need said kõik hiljem vabastamispaberid, kui selgus paari Soome ohvitseri liigne agarus.“

„Ma tean. Tean Soomest ja tolleaegsetest oludest küllaldaselt. Mina ei astunud Soome armeesse, kuna mul puudub emapiimaga sissejoodetud viha venelaste vastu. Meie perekond ei ole nende käe läbi kannatanud. Jäin ka ilma patriotismipritsist, mis süstiti Eesti Vabariigis noorematesse. Nii puudub minus kõik see, mis viis paljusid meie noori möödunud sõjasegastes olukordades märtritena hauda. Ometi eksisteerib minuski õiglusetunne. Et venelane tahab oma survega allutada soome rahvast, riivab hinge.“

„Nii, nii — see riivab sinu hinge.“

„Jah. Võib-olla sellepärast, et minus endas on tilk vene verd, tahaksin totralt lajutavas massis julmuse kõrval näha ka raasuke inimlikkust, raasuke õilsust ja suurust. Selle kõik hävitab nähtavasti süsteem inimeses esimesena... Huvitav,“ naeris ta kuivalt leilileitsakus, „mu naine sotsialistlikest ideedest võlutuna ei oska muretseda nende ideede ilu ja puhtuse pärast.“

„Kummaline paar — teel oma miljonite poole!“ vangutas soomlane pead. „Sinu muret soome rahva pärast ma siiski ei mõista, sest eesti rahva lõõg on ju palju lühem ja koorem tema turjal võrdlematult rängem.“

Nad olid kõneluse ajal laskunud lava madalamatele astmetele. Nüüd täitsid nad kibud uuesti külma veega ning valasid seda mõnuledes üle turja. Vesi uhas vähkpunaselt ihult higijoomed ja lahtised vihalehed.

Ärimees võttis tähtsa poosi, kui ta ütles:

„Eesti rahvas võidakse maha tappa, kuid temast ei saa roomajaid ega närusid!“

Riigimees, kogult suurem ja sirgem, lausus:

„Ja-ah. — Kui rahvas kadunud, siis ei ole võimalik teda enam imedega ellu äratada. Tema koha täidavad teised, ta hauad tasandatakse ja ta nimigi kaob maailma huulilt. Ei, peab leiduma kolmas võimalus, mida soomlastel tuleb kasutada suhtlemises venelastega. Usaldamatus on kõige kurja juur nii indiviidide kui rahvaste suhtlemises. Meie peame võitma venelaste usalduse.“

Nende keskustelu katkes, sest vihtlemisruumi sisenes uusi mehi, vihad ja kapad käe otsas. Reibaste tervitushõigetega, silmad naerul, piirasid nad ministrit ja selle kaaslast. Polnud kahtlust, et saabujad olid viibinud äsja ühises peolauas. Soomlane tutvustas neile ärimeest Stockholmist. Viiest uustulnukast kolm kandsid märke nõrkusest söögi vastu. Need kolm olid kõrgemad sõjaväelased ja kaks ülejäänut — parlamendiliikmed Keskerakonnast.

„Virolainen — perkele! Mis teie küll siit otsite, jumalauta, kui Valpo pistab teie suguvendi pokri ja palub siis enese päästmiseks venelastelt nõudmist nende väljaandmiseks!“ Sõjaväelase bravuursus muutus tigeduseks. „Kas teie olete oma sõbralt selle üle aru pärinud — tema peaks ka üht-teist teadma. Moskva vahet jõlkunud...“

„Ei ole selleni veel jõudnud,“ ühmas eestlane.

„Parem olge ettevaatlik, et ei satu ise koos vangidega rongile!“

Hiljem saabunute naeru ja tõgamise tagant hoovas vaenulikkust oma riigimehe vastu, nagu oleks viimasel tõepoolest mingi osa eestlaste vangistamises.

Viis meest vallutasid vihtlemisruumi, kaks taandusid pesuruumi duššide alla end pesema. Algul küürisid nad end karedate saunaharjadega ise, hõõrusid üle teineteise seljadki, siis lasksid end seebitada saunanaistel. Pärast pesemist masseerisid naiste tugevad käed nende liikmeid elukutselise põhjalikkusega. Kerge rammestuse ning surisevate lihastega siirdusid nad uuesti duššide alla ja siis, linad ümber, puhkeruumi.

„Kui see kamp tuleb leiliruumist välja ning keris jääb terveks, siis võime ju võtta veel raasuke kuuma."

Läbi seina kostis vihtlejate summutatud hääli, vihtade rütmilist matsumist ning kuumale, paukuvale kerisele langevat leilivett.

„Tea, mind raputas üsna läbi. Niisugune põrgu eeskoda on Rootsis võõraks jäänud." Kui näitsik oli toonud neile mahlaklaasid, tuli ärimees välja oma ettepanekuga: „See raha, mida enne mainisin, oleks mõeldud ümberasunud karjalaste abistamiseks. Saadaksin aegamisi lisa, nii kuidas võimalik. See on rohkem sümboolne. Vastu tahaksin sinult üht vangistatud eestlast — Arnold Soovälja."

Pärast minutilist vaikust tuli soomlaselt vastus:

„See oleks võimatu isegi siis, kui sul oleks praegu lauale panna kõik need miljonid dollarid, mis sa kavatsed oma eluajal Ühendriikides, Austraalias või kuskil mujal kokku ajada."

„Miks? Isegi mitte dollarite eest?"

„Nojah, olgem ausad — lõpuks kõneled sa ju ainult sümboolsest tasust. Sul pole hetkel lauale panna miljoneid. Ja kui oleks, ei raatsiks sa neist niikuinii loobuda! Tõepoolest — dollarite eest müüks Moskva sulle mitte ainult ühe, vaid kõik vangid. Soome peab aga teed sillutama oma vabadusele dollarite ja kulla puudumise tõttu higi ja verega — kõigega, mis tal kasutada. Isegi hõimlaste elud tuleb ohvriks tuua. Usu, mina oleksin viimane, kes seda teeks. Kuid kahjuks ei ole sentimentaalsusel ruumi tänapäeva reaalpoliitikas. Seda näib mõistvat ka president Paasikivi."

„Nii et — Soome poliitikas puudub vennaarm. Puudub au ja humaansus."

„Sa kasutad sõnu, mis su enese tehinguis ei oma kes teab mis väärtust. Miks tahad sa mind moraali lugedes nurka suruda? Sel pole mõtet. Teame liiga hästi, kes me kumbki oleme. Sind huvitavad ainult sinu saavutused ärinduses — majanduslik eesmärk. Ka mind huvitab ainult minu eesmärk — soome rahva vabadus, Soome iseseisvus. Sinu saavutused toovad sulle midagi sisse, minu saavutused maksavad."

„Aga oma võlad tuleb tasuda minulgi ja seepärast olen ma siin. Äri on äri, kuid võlgu ei ole ma jäänud kellelegi, rääkimata oma sõpradest. Ma võlgnen mehele, kelle nime enne mainisin, oma naise ja poja elu. Ma ei ole niisugune turakas, et suudaksin seda unustada."

„Sa pead unustama. Sul pole teist võimalust. Kui soome kommunistid ja Riigipolitsei sepitsevad riigipööret, kas sina arvad, et meie suudaksime seda ilma Stalini abita vältida?"

„Kuidas? Mis sa mõtled — Stalini abita?!"

„Mõtlen seda, mis ütlen. Kui käsk antakse Kremlist, Stalini enda

poolt, siis tehakse riigipööre ära. Sa mäletad ülihästi, millise naeruväärse jandina lavastati võimu ülevõtmised 1940. aasta suvel Eestis, Lätis ja Leedus. Baltikumis polnud ju isegi leida rahva nimel kõnelejaid — ka need tulid lavastuseks N. Liidust sisse vedada. Soome Kommunistlik Partei on üks tugevamaid ja paremini organiseeritud poliitilisi parteisid terves riigis. Üle piiri tilgub neile pidevalt lisa erikoolitusega revolutsionääride näol. Nende rakukesed ja löökrühmad ulatuvad igasse asutusse. Meil puuduvad relvad, meil puudub armee, meil puudub kõik. Stalini käeviibe pühiks Soome Vabariigi maakaardilt peaaegu silmapilkselt. Selle käeviipe vältimiseks tuleb meil võita tema usaldus. Selle käeviipe vältimiseks pole kalliis ükski kuldmünt ega higist lõhnav penn, mille veel leiame oma auklikust taskusopist. Kas sa nüüd mõistad mind pisut? Minu käike Moskvassegi?"

52

Alles mitu tundi hiljem, pärast maitsvat õhtusööki soomlasest sõbra kodus, kui nad hoidsid peos konjakiklaase, tihkas külaline Rootsist veel kord puudutada nende kõnelust saunas.

„Oleme täna vadranud, nagu polekski me ahtrasõnalised põhjamaalased. Ometi piinab mind vangistatud Arnold Soovälja ning teiste saatuse kõrval veel midagi. Miks käis Kustaa Vilkuna kohe pärast lahingutegevuse lõppu Stockholmist tagasi kutsumas Eesti Vabariigi Soome saadikut? Olen kuulnud sosistamist, et venelased nõudsid soomlastelt toona Aleksander Warma väljaandmist — lind oli aga ära lennanud. Ütle, kas meie saadik oleks samuti Valpo poolt Soome jõudmisel arreteeritud ja N. Liidule välja antud?"

„Kust mina seda tean? Arvan, et see jutt on Eesti põgenike fantaseerimine."

„Vilkuna käigud on fakt, millest eestlased maapaos ei tea midagi. Aga kuna Kustaa pole ju tegelikkuses muud kui sinu kannupoiss, siis kaldun arvama, et käsk Warma vangistamiseks, s. t. „röövimiseks" Stockholmist anti Kremlis otse sinule."

Soomlase pilk ei reetnud midagi. Ta ei saanud vastata ka oma eluseltsilise ruumi sisenemise tõttu. Painavas vaikuses tõdes eestlane, et mees tema kõrval, kes tõenäoliselt astub ühel päeval presidendina oma rahva ette, oli mänginud kord Kremli surmakullerit...

Nagu tahtes elimineerida piinlikku surutist ja juhtida külalise mõt-

teid sootuks uuele rajale, tähendas soomlane rutates, kui nad olid jälle kahekesi.

„Poliitikas, maailma sündmustes üldse, ei ole midagi juhuslikku, ehkki see kõrvalseisjale võib nii tunduda. Kuidas toimus näiteks USA sõttaastumine? Sõja puhkemisel Euroopas näis Ameerika sekkumine ju päris võimatu: isolatsioonipoliitika tagajärjel ei soovinud mees tänaval sõjast kuuldagi. Vaenutegevus Abessiinias, kodusõda Hispaanias või Poola kugistamine Hitleri ja Stalini poolt huvitas ainult USA kommuniste, kes N. Liidu truualamlike käsilastena ootasid ning otsisid võimalust maailmarevolutsiooni teostamiseks. Isegi Ameerika juudid jätsid oma suguvennad erilise süümepiinata Himmleri ja Co meelevalla alla, kui sakslased pakkusid võimalust neid vabaks osta USA dollarite eest."

„Kas see jutt ei pärine sakslastelt ja teisteltki — vabandusena?"

„Igal juhul huvitas jänkit tol ajal ainult oma väikese elu korraldamine, väljapääs majanduslikust surutisest Roosevelti juhtimisel. Depressioon — isolatsioonipoliitika kaudne tulemus — oli jätnud rahvamassidesse sügavad jäljed, halvanud USA eneseusalduse ja kurnanud ta robustse noorusjõu. Ärimehena peaksid sina mõistma seda ebasoodsat, otse vaenulikku õhkkonda, takistust kõrgkonjunktuuri tekkimisele. Seda mõistsid ka USA poliitilised ja eriti äriringkonnad. Nad teadsid, et Ameerika vajab sõda nagu noore vere ülekannet haigele raugale. USA pidi murdma isolatsioonimüüri, lööma Vaiksel ookeanil edasitungivat Jaapanit ning muutuma ise maailmavõimuks. Teisest maailmasõjast tuli teha võimalus Ameerika uuestisünniks. Kas sina tead, kuidas seda tehti?"

„Ma aiman, kuid nood probleemid on olnud mulle kauged meie riigi hävitamise tõttu. Kuna mu enda silmad käivad nüüd üle „lombi", siis on sinu jutt üsna õpetlik, võib-olla koguni vajalikki," tähendas eestlane erilise entusiasmita. „Mind huvitab siiski, kas sa räägid mulle ainult enda teooriatest või põhineb esitatu faktidele."

„Jäägu see sinu enese otsustada, nagu palju muudki meie tänases „pallimängus". Kuna teame, et meie vestlusest ei lähe midagi kolmandatesse kõrvadesse, siis tungime vahel vastastikes tõeotsinguis — tõe väljapressimisteski, võiks öelda — lubamatult kaugele teise naha alla. See konventsionaalsuse arvestamatus võib olla vahel ebamugavgi, olen ma täna kogenud."

„Poliitiku nahk peaks olema paks."

„Nagu ärimehelgi — proosit! Igal juhul toimus tuima ameeriklase äratamine tulihingeliseks patrioodiks üle öö — Pearl Harbour'i kaudu."

„Mõtlesin sellele ka ise. Leidsin end lahenduse asemel aga näoga vastu seina, kus seisan praegugi. USA ei saanud ometi Pearl Harbour'it oma rahva äratamiseks ise lavastada?"

„Miks mitte? Sööt vaenlasele on sõjataktikas sama vana nagu vaenutegevus ise. Milliseid diplomaatilisi kanaleid päikesepoegade psühholoogiliseks mõjutuseks lavastuses kasutati, seda me muidugi ei tea. Võime teha ainult oletusi. Teame aga, et Jaapani armaada lahkumisel koduvetest jälgisid seda USA allveelaevad. Vähemalt kaks nendest läkitasid oma rapordi Nipponi laevastiku suuruse kohta nende lennukikandjate ning lennukite arvuga. Teatati isegi seda, et teekonnale asunud laevad istuvad sügavalt vees — nende küttevarud peavad olema küllaldased pikemaks operatsiooniks. Varsti oli selge ka laevastiku suund ja välja arvestatud aeg, millal nad jõuavad oma eesmärgile — Kaliforniasse. Kalifornias ja USA lääneranniku tehti ettevalmistusi rünnaku vastuvõtuks, mitte Havai saartel. Juba mõni aeg varem oli Pearl Harbour'i sadamasse koondatud keskmise suurusega hulk Ameerika laevu. Pane tähele: see oli tähelepanuväärivlaevastik, mille hulgas polnud aga ühtki lennukikandjat ega kõige moodsamat ristlejat. Kaksteist tundi enne jaapanlaste rünnakut anti radarijaamade personalile 24-tunnine linnaluba. Nii puudus Havai saartel — vastuoksa Kaliforniale — jaapanlaste rünnaku eel ja ajal igasugune valve, seega ka valmisolek kaitseks. Päikesepojad peksid sadamas losutavad jänkide laevad vanarauahunnikuteks ja lahkusid. Propagandamasin võis USA-s käiku minna jeeriku pasunana uinuva patriotismi äratamiseks. Täispööre poliitikas oli tehtud — algas rühkimine maailma ülemvõimule ning juhipositsioonile."

„Miks see vahepala?" küsis eestlane endalt. Nii kaine, arukas ja kaugeleulatuva pilguga poliitik, nagu seda oli ta vastasistuja, pidi rääkima loo — olgu see faktiline või teoretiseeriv — ikkagi mingi kindla eesmärgiga. Et kuulaja ei suutnud selle põhjusi läbi näha, siis tuli ta vasturünnak peaaegu vaistlikult:

„Mõistan, et niisugune „plaanitsetud nahatäis" võis olla „ajalooliselt paratamatu ja vajalik" USA äratamiseks. See kutsus esile positiivse reaktsiooni: See moraalne nahatäis, mis antakse aga hetkel soome rahvale ta juhtide poolt eestlaste väljaandmise näol, teenib vastupidist eesmärki — soomlaste õigluse, uhkuse ja iseteadvuse laostamist. Ütleksin, et see akt on võrdne riigireetmisega, sest see teenib ainult Soome vaenlaste huvisid. Soome rahvas on kaotusega juba küllalt madalale löödud, see vendade ohvriveri tema kontosse on üleliigne ja ta mõistab selle hukka."

Esmakordselt hoomas eestlane oma võõrustaja pilgus külma tõrjuvust. Nad mõlemad uurisid vastu tuld konjaki kiirgust.

Soomlase hääl oli allaandev ja tuim, kui ta lausus:

„Samaaegselt noodiga Soomele nõudis Moskva Taani valitsuselt tuhande endise Soveti kodaniku väljaandmist. Taanlased vastasid nõudmisele resoluutse ei-ga. Seal oli see niiviisi ette otsustatud. Poliitikas välditakse juhuslikkust, kui see võimalik. Halvemal korral püütakse juhuslikkus ja ootamatus — nagu seda on eestlaste arreteerimine — päevakorrast kõrvaldada — võimalikult häireteta..."

53

Arnold Sooväli lamas kitsal raudsängil ja vahtis lakke. Ta pea tuikas magamatusest, kuid veel talumatum oli hingeline kitsikus.

Ta vältis pilgu sattumist kongikaaslasele, sest pelgas pilget ja halvakspanu. Ta ei mõistnud, kust võttis Väino Kurmik jultumuse vaadata teda halvakspanuga. Taganeja nende kunagiselt uljalt ja julgelt teelt polnud mitte tema, Arnold, vaid Väino. Ühe soome titemasina kõnksus sõrmedega mees.

„Ära näita näpuga," pomises ta, kui Väino heitis talle kortsunud ajalehe. Selle oli toonud Liisa koos toidupakiga. Naine ise luges ajalehte harva ja kokkuhoiu pärast oli Väinogi talus sellest loobunud. Väline maailm pääses niiviisi vähem rikkuma igapäevast tööd ja rahulolu. Pühapäeva pealelõunaks sai Väino ajalehe harilikult kaupmees Jaakkoselt, vahel käis viimase juures ka raadiot kuulamas.

„Loe läbi, meist on juttu!"

Arnold keeras paberit käte vahel, kuid tal puudus huvi.

Ometi hakkas ta lugema aeglaselt ja poolvaljusti.

„Helsinkis, reedel, 7. nov. 1947. Pärast juriidiliste nõuannete ärakuulamist leidis Riiginõukogu, et rahulepingu 9. artikli põhjal peab Soome rahuldama N. Liidu palve arreteeritud isikute loovutamiseks.

Rahulepingu 9. artikli erinevate punktide alusel kuulub väljaandmisele kokku 30 isikut, kellest 15 on Soome sõjajõududes vabatahtlikena teeninud eestlased, ja teised 15 sellised, kes langenud vangi rinnetel ja kuuluvad rahvusvaheliste tavade järgi loovutamisele.

Asjaomastest ringkondadest kuuldub, et eestlaste saatus oli otsustatud juba kesknädalal. Rõhutatakse veel, et selle käigu läbiviimist ei saanud jätta nende instantside hooleks, kes tavaliselt valvavad rahulepingu täitmise määrasid."

Arnold oli loetust nagu ärganud. Ta jõllitas pungil silmi ajalehte.

„Kõlab nagu..."

„Soome poolt tehtud kingitus, kur-rat!"

„Nii see kõlab. Kui veel sellest supist pääseks!" Kaaslane ei lisanud midagi ja Arnold luges edasi loovutatavate nimesid. Paljuliikunud mehena tundis ta neid kõiki.

„Tammus Hurmi — näe, kõige ette pandud! Saatkonnanõuniku poeg, küllap löövad ta mä-mättasse. Lasid teise sandiks, ei tea, kas on nüüd haiglas või? Kuule, kui ta jääb järsku haiglasse maha?"

„Valposse viidud," ühmas Väino. Ta istus küürus ja vahtis mõtlikult põrandat. „Ei nad teda sellepärast hellita — tühi käehaav. Niisuguseid mehi kardetakse. Põgenema peaks mitmekesi, jooksma laiali igaüks ise suunas."

Arnold neelatas. Ta nägu oli lõtv ja kaame.

„Aga kui lasevad — Hurmit lasid. Õnn veel, et käsivarde."

„Lasevad — muidugi lasevad! Laskmine on parem kui Siber."

„Ära näita näpuga," kogeles Arnold. „Mis kurja mina olen teinud! Mitte midagi!"

„Sina — sa oled hangeldaja, kurnaja, suli. Ühelgi ausal töölisel pole niisugust rasva peal nagu sinul. See märgib su ära, määrab kategooriasse," teatas Väino hoolimatult.

Arnold kummardus kiiresti ajalehe kohale, kuid ta ei näinud midagi. Hirm ja jahm lõid ta mõistuse segi nagu seinalt põrandale prantsatanud kella sisemuse. Raske oli Väinoga — ta ajas inimese hulluks kõige rahulikumal puhketunnil. Ja Arnold oli vangla kesisest söögist nõrk, ta süda närtsinud ning kõht selgroo küljes kinni nagu kevadisel konnal. Missugune kupatus, Jeesus Maarja! Ja kelle pärast? Teda nabiti kinni Väino Kurmiku kodus. Poleks ta sinna jalga viinud, oleks veel praegugi vaba. Kuulnud teiste vangistamisest, olnuks tal aega ja võimalusi Rootsi hüppamiseks külluses. Nüüd istu kinni — Väino Kurmiku ja iseenese rumaluse pärast. Nutta oleks tahtnud, karjuda valju häälega. Ainult — sedagi ei tohtinud Väino juuresolekul. Ta tasub veel selle vaeva ja viletsuse eest. Just! Väino pole enam ta kamraad ega partner. Oma sõprust pole Väino talle õieti kunagi kinkinud. Mitte kunagi, kui hakata mõtlema. Sihuke Juudas! Sihuke — sihuke... Jah, Arnold tasub — kõik, ja esimesel võimalusel.

Artikkel ajalehes lõppes sõnadega:

„Kuuldub, et järelvalvekomisjon on saanud eestlaste nimed möödunud suvel sõjamaterjalide arhiivist, paludes juba juulikuul nende isikute arreteerimist.

Heakskiitev otsus Nõukogude Liidu noodile antakse täna, laupäeval. Ametlikku teadaannet on oodata selle järel."

Uusi mõtteid liikus Arnoldi ajus. Aga needki tõid ainult tuska lisaks.

„Kas siis tõesti mõni soomlane, kes teadis, mis tulemas, ei saanud meid õigel ajal hoiatada?"

„Usun, et hoiatati ja keegi meie hulgast teadis, kuid ei andnud hoiatust edasi. Või peeti seda kuulujutuks."

„Ma tean, kes see oli!"

„Noh? Järsku sa ise?"

„Mina?! Ära hakka tobuks minema! See oli Henn Hallas. Hallase-poiss käis suvel Vene saatkonnas. Tööl ringhäälingus — kurat, Wuolijoe-muti tagumendisoojendaja. Tema teadis rohkem kui meie kõik kokku."

Ta vihane hääl kangutas Väino pilgu põranda küljest. Talupoja kõõluseline ja päevitunud nägu vaatas oma kaaslast huvi ja üllatusega.

„Ei maksa nii kergelt süüdistada," hoiatas ta. „Kas sa tead midagi Hallase minevikust?"

„Mis, mis seal teada — punaste kintsukaapija. Roosa — kahtlane. Pane tähele — Siberis on meile kupjaks!"

„Kuule, kuule," katkestas Väino. „Henn Hallas on meist tõenäoliselt ainus, kes pääseb Siberist. Ja mul on hea meel, et vähemalt ükski pääseb. Ta sai üleeile telegrammi isalt — vanamees ootab teda koju."

„Koju — kuidas, kurat?" tõmbus Arnold kössi.

„Vana Hallas on Eestis nii kõrge mees, et võiks meid kõiki trellide tagant välja tuua," lõi Väino edasi. „Sul pole aimu, et Hennu vend hukati Gestapos — pärast seda, kui oli aidanud sakslastel Eesti kommudest puhtaks lüüa. Vanemad põgenesid sõja puhkemisel N. Liitu, poisid jäid kodumaale. Hiljem olid mõlemad Gestapos kinni, kindlasti kellegi kaebamise pärast — Henn pääses põgenema Soome, vanem vend kõmmutati maha."

„Aga kuidas, kui mõlemad olid vabatahtlikult Saksa sõjaväes?" ei mõistnud Arnold.

„Mis sel tähtsust, kui isa oli kommul Või õigemini — eesti vabrikant, kes mängis venelastega, et perekonda päästa. Nägi olukorda ette ja laveeris."

„Üks kuradi supp!" nentis Arnold. „Üks igavene supp."

„Kogu meie rahvas on selles supis — niisuguses segaduses ei ole päris musta ega valget värvi. Mu enese vendki oli roosa — kunstnik, noh."

„Tõ-tõsi? Sind siis võib-olla ei saadetagi Siberisse? Kuule, kuule —

sa saad ehk kosta minugi eest? Mind sa ju ometi tunned, Väino! Tõtt öelda, ma pärinen vaesest, proletaarsest perekonnast."

„Sina," ütles Väino, pilk kaastundetu. „Sina oled neile paras suutäis. Iseenese vennagi müüksid maha oma süldise ihu päästmiseks. Aga ma ütlen sulle: sa pole seda väärt! Sinust ei ole rõõmu naisele, sinust pole asja ka labidavarre taha. Sa oled tükk roiskuvat liha, ja kus mätta all ussid sind söövad, sellega ei hakka mina oma aju vaevama."

„Ära näita näpuga Jumala vaimuande peale!" ägas Arnold, pisarad silmis ja higi laubal. Ta värises järsku üle keha nagu palavikus. Ta tundis end inimesena, kes on surnust üles äratatud — tuhat aastat pärast oma surma. Ta ei tundnud enam maailma ega inimesi. Ainus pääsetee oli surra uuesti.

Ta oli võõras ja üksi — tunne, mida nii sageli oli kogenud pärast Väino Kurmiku abiellumist. Ta kahtles kõiges, iseeneseski.

Ma põgenen ära... Ma põgenen... peksis mõte nagu lainetus. Aga lained jooksid liiva, jättes jälgedeks tühjad triibud.

Hiljem, kui nad arutasid põgenemise reaalseid võimalusi, ta kuulas ja rääkis kaasa, teades, et see kunagi ei teostu. Kõik on ainult illusioon. Ka siis, kui nad nelja mehega juba jooksid — kokkulepitult igaüks ise suunas — ei uskunud ta, et põgeneb. Ometi äratas just see hingeldades jooksmine temas jälle usu endasse. Ta tundis iseennast, füüsilist pingutust, metsikult pekslevat südant, õhku, mis käristas kopse nagu nuga. Ta jooksis iseenese poole, kuni käed haarasid teda selja tagant, keegi tänavalt pani talle jala ette. Soomlased hoidsid teda. Selleks ei olnud õieti vajadust, sest ta poleks suutnud enam sammugi edasi liikuda. Ta vajus maha, suul palved Jumala poole, et teda ei lastaks. Löögu, aga kinkigu elu. Ta võib roomata põlvili jääs ja pakases, ainult — jäetagu elu!

Järsku vallandusid kinnivõtjate käed.

„Virolainen!" sosistas keegi. „Perkele, see on virolainen!"

Nad olid kohkunud, nagu oleks Arnold Sooväli mingi olevus, kes ohustab nende julgeolekut.

„Jookse, inimene! Põgene!" hüüti talle.

Valvurid saabusid, rahvas tõmbus tagasi.

„Eestlane — üks nendest õnnetutest!"

„Saatan, ja mina arvasin, et masuurikas! Et mu käed kõduneksid — ma aitasin venda surma saata!"

Arnold lohistati minema, ilma et ta oleks neid sõnu kuulnud. Ta tunnetas ainult üht tõde: kõik maailmas seisid tema vastu. Kõik...

54

Niiviisi lõigati nende elu pooleks. Neile jäi õhk ja valgus, päev ja öö, kuid edaspidi oli see kõik erinev. Neile jäid samad tunded ja igatsused, kuid keegi ei pidanud neid enam inimesteks, nagu nad olid olnud eile. Nemad kuulusid siitpeale uude seisusse — nad olid poliitilised vangid, kes on määratud hävinema. Oma mälestustegagi, mis oli kogu nende individuaalne pagas ja varandus, kuulusid nad maailma, mille maailmarevolutsioon oli määranud hävimisele. Mälestused võisid neid veel säästa kuni uue kevadeni, aga mälestused võisid neid ka enne kevadet hukutada. Sest mitte keegi nendest ei teadnud, kui kaugel on kevad j a m i s s u g u n e o n k e v a d.

55

Peatused kujutasid endast ainult lühikesi hingetõmbeaegu pikkade marsside vahel. Need tehti metsatukkades, kus leidus tuulevarju ning oli hagu lõkete jaoks. Kasvavaid puid — rahva vara — ei lubatud puutuda.

Ehkki leekide soojus rammestas, ei saanud Eigo magada. Käed valutasid, kõrvus kumises. Kõige rohkem häiris teda kaaslaste jutt toidust. Ta tundis niisuguseid jutte. Varsti võis saabuda ajajärk, mil toidust kõnelejal lüüakse teiste poolt suu kinni.

Kui leiduks üks kartulgi, mõtles ta. Ükskõik kui tilluke kartulipabul, mida võiks sütel küpsetada. Lõikaks pooleks ja paneks soolaräime vahele. Just nii, nagu praegu unistab Tõll. Kala saba tõmbub kipra ja soolatolm valendab uimedel. Luu läheb lahti. Või sööks nii, nagu plaanitseb Kurmik — hõõruks kartuli käte vahel hästi jahuseks ja siis murraks katki. Noaga võid peale. See voolab sulades helekollaselt laiali. Paksuks söestunud koor kahiseb suus.

„Kur-rat, pool elu annaksin praegu ühe seasöögikartuli eest!“ lubas Kurmik.

Eigo vahtis üksisilmi tulle, kuni ta pilk avastas leekide all sütes tõesti kartuli. See pidi olema täiesti küps, koor võttis juba sädemeid külge.

„Ära topi käsi tulle, sidemed lähevad põlema!“ haaras Kurmik ta käisest.

Taibates, et tules ei küpse ühtki kartulit, tundis Eigo ometi vastupandamatut soovi tukiotsaga kõik söed läbi sonkida.

Pärast valvurite teist kontrollkäiku asendus meeste söögist unistamine Venemaa vandumisega. Paul Lange ja mõni teine nõrganärviline nihkusid kaugemale, kuid enamik ei kartnud nuhke ega hoolinud kibeda kriitika tagajärgedest. Aabel Kurmiku kõõluselised rusikad tantsisid.

„Mulle on kama, kuhu auku mind aetakse või kus saan kuuli kuklasse!“ teatas ta punetavi silmi. „Mul on Peetruse ette astumiseks rahu südames. See, mis oleme seni läbi teinud, on ühe mehe elu väärt. Või ei ole — ütelge? Kas see ei tasakaalusta seda vaeva ja valu, mis ema pidi minu pärast kannatama? Siin maksan ma oma isa tööst könksus sõrmi, õdede-vendade tühja kõhtu, kui Aabelist poiss õppis. Mida? — Kunsti, kur-rat. Et olla suur ja ainulaadne teab mis. Nimekas kujur. Jah, sõbrad, okupatsiooni ajal saingi oma suure „tunnustuse“: tegin trobikonna Stalini ja teiste väärdjate büste! Siis tagusin neid puruks — nendesamade rusikatega. Paljaste kätega tohlutasin oma geniaalsele loomingule vastu larhvi, nii et sõrmed olid verised ega pidanud hästi vasarat, kui sõja puhkemisega läks päris lõhkumiseks. Peksin seal puruks rohkem kui ainult kipsist või graniidist kujusid, sest olin üsna roosa mõtlemisega, kui nad tulid! Minu elu algas agulikeldris, pidage meeles, ja mu vanamees oli elupõline revolutsionäär. Ega ma teid, tatikaid, siin häbene, kui ütlen, et olen kogu eluaja põlanud kapitalismi, raha ja varanduse jumaldamise idiootsust, inimese kalkust, mis pakitud rahapaberi krõbinasse. Olen näinud kurnatutes alati vendi, tööliskassis vendlust. Vene tibla — olgu ta igavesti neetud! — tegi tööliste unistustest ühe haisva hunniku! Ja kes selle supi lõpuks ära sööb? Mina tahan näha Venemaa lõppu! Saate aru — Venemaa lõppu!“

„Sinul, mees, on kõik segi — Venemaa lõpp, sõda ja maailmarevolutsioon! Valge või punane — sina selles vahet ei tee!“ viskas Armin Kiisk. „Värvipimedaid lõhkujaid — neid tootsid meie keldrikorterid. Mitte midagi muud — väljakujunemata poole aruga lõhkujaid.“

„Mis!?“ röögatas Kurmik.

„Niisugused lõhkujad oleme kõik,“ tähendas Priit Olvet kurva naeratusega. „Hävituskirg ja loomisrõõm — üks muutub kergesti teiseks, sest mingisugune ventiil peab meil olema.“

„Vaiksemalt, vaiksemalt,“ hoiatas Soots.

„Mis vaiksemalt!“ käratas Aabel. „Arvad, et ma kedagi kardan. Mul on praegu just veel niipalju viha ja jaksu ihus, et ära öelda, mis ma mõtlen. See on minu ventiil. Olen tapmiseks siia Uuralite taha veetud ja kas see viimane toiming tehakse minuga ära täna või homme, on maitse ja moe asi. Mul on naine lastega kodumaal ja poisid kasvavad.

Sugu läheb edasi, kui sellel on mingisugust tähtsust. Kurmikute vihane sugu! Ma pole nii viletsas olukorras nagu Armin, et peaksin oigama mahajäänud pruutide pärast, kui kõht on täis. Minul on mu mälestused olemas ka tühja kõhuga. Olen rahul, et mu seljataga seisab Venemaa, Uuralid ja üks öine kuristik, ja et mu ees on Siber. S-i-b-e-r, mõistate? Ja nüüd ma tahan näha, mis meist saab!"

Armin Kiisk vahtis teda vihaselt.

„Mis meist saab — idioot!" karjus ta. „Mina ise löön kord su näo segi! Ja-jah, seda ma teen. Sa sööd ju inimese hinge ära." Ta pööras näo kõrvale ja hakkas rapakalt riietuma. Käristas kulunud ja higist hapraks vettinud särki. Käo Tinn oli viskunud teisel pool tuld kuuseokstele selili ja mängis. Üle põlve heidetud paljas jalg hüples taktis.

„Ära pane tähele!" ütles Eigo Arminile. „Räägi parem oma pruutidest!" Ta ise nägi sel hetkel ühe tüdruku suuri süvameresilmi.

Armin Kiisk tegi liigutuse, nagu oleks talle nuga turja löödud. Ta otsis oma riietest kolm räbaldunud fotot ning rebis need demonstratiivselt tillukesteks tükkideks.

„Näe, siin nad on!" ütles ta, heites tükid tulle. „Saima, Lofi ja Kaarin — üks parem kui teine. Mu kolm lemmikut. No olid midagi väärt, ärge arvake! See oli minu elu ja need siin — mälestus." Ta istus uuesti leekide soojusse. „Aga see ei ole nende süü, et nad jätsid mind vaeseks. Nad jagasid mulle tulist armastust, kuid mitte seda, mida vajaksin praegu!" Ta vajus kössi ja neile kõigile meenus Peeter.

„Ära hakka uluma, seda veel!" hoiatas Kurmik.

„Jah, ühe seelikuküti silmavesi uhab Siberi metsades alasti reisi fotodel!" pilkas Armin.

Nad istusid tükk aega vaikides. Tuli praksus ja kuivama pandud riided aurasid. Armin soris mälestustes:

„Esimene tüdruk, keda poisikesepõlves suudlesin, jättis teise tunde. Niisuguse puhta ja hea, sest eks ta ise oli puhas. Muidugi ka mina. Kuid ma hakkasin otsima kogenud naisi — mis mees see oli, kes polnud neid tosinate viisi läbi käte lasknud! Nüüd mõtlen oma esimesele tüdrukule. Ega ta olnud teab mis — lihtne ja mitte väga kuum. Mõtlen, et sellega oleksin pidanud abielluma. See oleks olnud ühe mehe naine, nagu — Peeter... See oleks nüüd oma südamega siin kaasas. Sest praegu loeb ainult naise süda. Kõik muu on mõttetu."

„Piil ongi lahti!" põlastas Kurmik.

„Minul? — Mis sa seletad! Mõtle parem, milline on su enda naine, kui kord tagasi pääsed! Arvad, et jääb teistest sõtkumata või? He-heh, lihtsameelne!"

„Ja mis siis, eks temagi ole inimene," vastas Aabel. „Ega ma ole ära esimest korda. Sa mõõdad kõiki oma standardi järgi."

„Inimene, inimene!" osatas Armin. „Naine ei ole inimene, kurat!"

„Mis te nüüd vaimudega võitlete," kohendas Priit Olvet oma vanu kangestunud jäsemeid. „Annan teile nõu: jätke urgitsemine mineviku kallal. See ei tule siin kasuks. Väike kahtlev mõttekild on nagu allamäge veerev lumepall — lühikese ajaga muutub ohtlikuks. Siber ei ole paik probleemitsemiseks. Mina tegelen oma matemaatikaga, sellega on teine lugu. Matemaatika on neutraalne — turvapaik, kus tühi kõhtki ei pääse alati kimbutama."

Järsk koerte klähvimine katkestas jutud. Ainult vähesed olid suutnud tulede ümber magada. Uue päeva uksed avanesid lumevalenduse kohalgi hallilt. Päev ei toonud oodatud sööki. Meeste näljasele urinale vastasid ainult koerad kileda haukumisega. Need olid hästi toidetud ja tugevad kiskjad, teravad valged kihvad ripnevale keelele raamiks nagu hoiatav kiri.

Mehed rivistati üles reipa sõimuga. Jalad hakkasid tampima eeskõndija jälgi. Pilk otsis peatuskoha eelmise mehe turjal, nagu leiduks seal konks, mis veab edasi.

56

Mobiliseerituile oli avanev vaade uus ja erinev senikogetust. Esilekerkivaid tahumata palkidest ehitisi ümbritsesid mitmekordsed okastraadist aiad. Hoonete madalaid aknaid katsid trellid, seinu liivakottide vooderdus. Üle härmatanud männilatvade sirutus raadioantenne. Relvaladude ja töökodade ümber kõndisid NKVD sõdurid, konepüstolid kaenlas. Sõjaväeveokid, saadetud soomusmasinaist, mürisesid laiadel, prügitatud teedel.

Seejärel algasid muldonnide kühmud okastraatide kaisus. Traatvallide ja halli taeva vahet ühendasid valvetornid aeglaselt pöörlevate kuulipildujatega. Laager laagri järel jäi hüvakule ja kurale — sajad muldonnid katmas kärnadena maa ihu.

Marss jätkus päevast teise. Nad marssisid põhja — hilissügisest tagasi talve. Öö veedeti lumes lõkete ääres. Nad tervitasid igatsusega iga uut laagrit; olid pettunud, et see ei olnud määratud nendele. Tee muutus uuesti keppidega tähistatud rajaks ürgmetsades ja soodes. Kuskilt laost jagati neile toitu — heeringas mehele. Teise päeva peatuspaigas anti leiba.

Ühel õhtul tehti peatus laia, telefoniliiniga maantee ääres. Vaade tundus nii kodumaine, et jättis neid püstijalu seisma. Tee tõusis üle lumiste vaarade ja laskus orgudesse metsade ja öö varju.

„Mis te, tohmused, jõllitate, tehke tuli üles!“

Jah, muidugi. Haohunnikud kokku ja leegiraasuke sisse sööma ja kasvama. Sööma...

Mobiliseeritud konutasid tulede ümber kuuseokstel ja arutasid oma kaelamurdvat marssi kuristikkude kallastel. Ometi oli siin maantee ja sellega kulges paralleelselt raudteetamm. Miks hukutati siis hulk mehi mõttetult?

„Kuidas mõttetult?“ vaidles Olvet Kurmiku käredatele süüdistustele vastu. Olveti hääl oli vaikne, vaevu hingitsev. Ta külitas maas, suutmata oma jalatseidki kohendada. Tundus uskumatu, et ta oli jõudnud nii kaugele. Aeglaselt hakkas ta kõnelema:

„Kui mina tegelen jalgu järele vedades oma matemaatiliste probleemidega, et mitte valu tunda, siis seda te vast mõistate. Kui selle vanamehe nahas oleks keegi muu kui matemaatika professor, siis poleks ta praegu siin. Minu jõuvarud on palju napimad kui mitmel teisel, keda lasti teel käpulivajunult maha. Nad polnud füüsiliselt veel põrmugi nii otsas, ainult nende vaim sai otsa. Siin idas ei tehta midagi mõtteta. Mis tähendavad elud! Mis tähendab trobikond kuristikus hukkunuid või mahalastuid! Heh, ida mõtleb ja tunneb teisiti kui meie. Oleksite olnud sõnakuulelikud poisid, sõitnuksite kohale rongiga. Kes te lõpuks olete — vaenulikult maalt kokkuaetud mobiliseeritud! Juba Leningradist peale üks mässu õhkkond kogu aeg!“

„Arvad, et see kaob!“ torkas Kurmik.

„Kaob — see on ju kadunud!“

„To-oh! Kadunud?“ ajas kujur end põlvedele. Ta liigutused olid vaevatud ja hääl viril nagu jonnival lapsel. Siniste silmade välgud jäid tursunud laugudesse kinni.

„See, mis on alles, ei ole enam ohtlik,“ jätkas Olvet. „See on nagu purukstrambitud mao tõmblemine.“

„Kurat, nii ei lähe see mette!“ pahvatas Tõll. Ta oli nii vihane, et korjas endale teiste pilgud. Aga ta ei öelnud rohkem. Pööras näo pimedusse ja selja tule poole.

„Venelane on teinud alati niiviisi,“ heietas professor monotoonselt. „Temast ei ole rusikakangelast. Ikka selja tagant noa või kaikaga. Kui saab rusikaga vastu nägu, hakkab töinama. Kuidas ta võitis Napoleoni? Kas venelane võitis? Kindlasti mitte. Teda peksti igas lahingus. Nii nahutati teda Esimeses maailmasõjas ja nii nüpeldatakse teda praegu. Napoleoni võitis talv, Hitleri võidavad talved. Jah, Hitlergi kaotab! —

Kui Prantsuse armee oli muutunud külmast ja näljast armetuks kodu poole taanduvaks karjaks, tuli venelane välja. Mitte võitlema, vaid tapma. Öelge, kus mujal saaks niisugune sunnitööliste maailm eksisteerida kui Venemaal? Ükski teine rahvas ei tuleks nii pika ja pideva verevalamisega toime.“

„No läheb neid endidki praegu miljonite viisi,“ tähendas Kaarel Soots süngelt.

„Ja mis sellest! Võõrad ei suuda seda maad verest kuivaks lasta. Vast ainult hiinlased kunagi... Kui venelase laps sureb, lohutab mees naist: „Ära nuta, sul emakas lapsi veel küllalt!“ See rahvas kannatab palju, sest ta on sellega harjunud. Kui tahate mõista vene mõtlemisviisi, siis pidage meeles, et verevalamine on selle hinge jumalaarm.“

Nad ei saanud lõkete ümber kaua puhata. Ootamatult käsutati laager poliitloenguks eemale lagendikule. Õhtusööki asendasid ettekanded „hiilgavatest võitudest“ rindel. Kui enamik mehi tukkus külmast hoolimata, vadistasid politrukid võidust, ülesehitusest ja saabuvast töörahva paradiisist.

„Jah, jah,“ noogutas professor halli pead. Ärkvelolijate mõtted pöördusid laagritele traataedades. Seljataha jäänud haudu ei osanud neist keegi kokku arvata.

Hommikul järjekordsest laagrist möödudes hoomati aia taga komberdavaid vanu mehi ja naisi. Mitmed toetusid karkudele või hoidsid lahasesse seotud kätt. Nad lehvitasid kolonnile, mehed viipasid vastu.

Surijate laagri lähedal jagati mobiliseerituile poolsooja suppi. Pika marsi kestel hajus huvi ümbruse vastu. Ees tuikus kaaslase turi ja kogu olemus piitsutas veel ainult jalgu eelkäija jälgedesse. Samm — veel ainult samm... Nii sada kilomeetrit.

Millal muutus päev ööks või millal rebenes öö uuesti nende ümber, seda Eigo ei märganud. Süda tagus vudisevates värinates. Liikmed tundusid nagu kuiv paber, millest tuul puhus läbi.

57

Marsile järgnes rongisõit — viimaks ometi! Enne vagunitesse laadimist jagati neile reisimoona — kaks leivapätsi mehele. Enamik sõi ühe leiva kohe ära, rüübates peale jaamast toodud sooja vett — kipjatokki.

Kaubavagunites puudusid ahjud ja magamisnarid. Ainult augud põrandates viitasid nende varasemale kasutamisele inimeste transpor-

diks. Vagunid tuubiti mehi puupüsti täis. Kuna öö tuli erakordselt külm, siis püüti üksteise vastu hoides säästa kehade soojust. Nii loksuti Uuralitega paralleelselt kirde suunas.

„Hei, põrgut, toppige ometi midagi aknaaukudesse! Tuul lõikab trellide vahelt kaelasooni nagu jäätanud tuli!“

„Mis sa oigad! Anna oma puhvaika, ma topin akna kinni!“

„Kiisal on läti sinel, eesti frentš all.“

„Jäta Kiisa frentš rahule!“ hoiatas Armin. „Mis Kiisa-poisil seljas või jalas, see on ainult Kiisa-poisi mure.“

„Ma annan öite oma jope,“ tuli vabatahtlik pakkumine Suure Tõllu poolt.

„Kur-rat, miks sina? Las annab igaüks hilbu!“

„Kuule, ma olen tuult varem ka krae vahele saanud, ei see ole mette mind pödema pand.“

Nii kaeti üks aknaavadest Suure Tõllu kodumaalt kaasa toodud poolpalituga, teise kohale riputati rida seljakotte. Hoides üksteise käevangust, rida rea kõrval, trampisid nad jalgu taktis vastu põrandat.

„Üks-kaks-kolm-neli! Kaks-kaks-kolm-neli!“

Mõnes vagunis üritati takti järgi laulda marsilaulegi, kuid laulmine lõppes tülpimuses varsti. Trampimine aga jätkus, sest temperatuur langes öö jooksul veelgi.

Hommikuks kuuldus vagunitest vandumist.

„Kes, seapoeg, sõi mu leiva ära?“

Mitmest seljakotist oli leivapäts kadunud, mõne turjal kottki lõhki lõigatud.

„S-saatana põhulõuad! Teie sõimate teisi siin maal — vaadake, millised sitåvaderid olete ise! Kes küll suudaks niiviisi külma kõhuga alla kugistada oma venna viimase leiva — oma venna elu — nagu teie olete seda täna öösel teinud! Kur-radi mõr-rtsukad! Paik, kuhu me satume — milline see ka iganes oleks — on teile r-raiskadele liiga hea!“

58

Anna naeratas resigneerunult. Kas kõik sõjaväelaste elukaaslased nägid Helsinki talvist tänavapilti oma mehe pilguga nagu tema?

Pealinna hämarad ja halvasti puhastatud tänavad hootute norus inimestega tekitasid Annas matusemeeleolu. „Me rahvas on kaotusega muutunud pätikarjaks,“ meenusid talle koloneli sõnad. „Nagu seisval

veel loksuv pask — ei uju allavett, ei vaju põhja, ainult hulbib ja haiseb.“ Kolonel kasutas sageli värvikat rahvakeelt või aktuse paatost, sest ta rinnas tuikas karjalase kuum süda. „Soome mehed on nüüd nagu ruunatud kronud, kõlbavad ainult sõnnikukoorma vedajaks, mitte pühapäevase sõiduvankri ette!“

Anna vaatas vastukooserdavaid noori mehi. Nende rõivad, pärit sõjaeelseist aastaist, olid kitsaks jäänud ja lühikesed, sest poisid, kellele riided kord õmmeldi, olid armees meesteks sirgunud. Mõnel neist lotendas käis või püksisäärgi tühjalt. Mõni kobas jäätunud kõnniteed karkudega, märkideta sinihalli vormi all kõveras — ilmselt ise teel nende juurde, kes ei pöördunud rindejoonelt tagasi.

Naine kiirendas sammu, nagu tahaks ta vabaneda pimedast ja hootust linnast, joobnud invaliididest. Miks ei hooli keegi millestki? Kõik ei ole ju veel kadunud. Soome on vaba maa. Ja jälle kuulis ta oma mehe sõnu: „Nad on nagu vangid ühes pimedas ja külmas telgis, mille ümber valvab vaenlase soomusmasinate sõõr...“

Teised Soome kõrgemate sõjaväelaste elukaaslased vist siiski ei näinud nii nagu tema. Kokkupuutumisel ei teinud nad kunagi juttu Helsinki talvistest tänavatest. Ka mitte kommunistide aktiivsusest Soome ühiskonnas või oma meeste raskustest seoses relvade peitmise skandaaliga. See kõik oli kujunenud tabuks. Päevaprobleemidest püüti üle olla. Nood, kelle mehed olid tõusnud Talvesõja ning Jätkusõja vältel kindrali kraadini, omasid enne sõda sooritatud välismaaretkedest isiklikke mälestusi Inglismaalt, peamiselt Londonist. Rohkem leidus loomulikult Saksamaal käinuid, kuid noid kunagisi seltskondlikke tähelende hetkel ei meenutatud. Annale tundusid nad kõik vaherahu järel ebaloomulikud, nagu kannaksid maski oma õige näo varjamiseks.

Aga eks see olnud ju niiviisi minevikuski. Oma eesti päritolu tõttu polnud ta ei kala ega liha, nagu tögas teda kolonel heasüdamlikult.

„Ja sina ise! Iga hämelane või vaasalane, õigest põhjamaalasest kõnelemata, peab sind pool-mustlaseks!“ naeris Anna vastu. „Karjalane pole ju soomlane.“

„Karjala — see on Soome hing!“ ütles kolonel uhkelt. „Karjalata on Soome surnud.“

Värin läbis Annat. Ta tõmbas kasukahõlmu koomale. Tuuleiilid lahelt tõid uut lund. Jäik niiskus surus üksikuid kogusid veel enam kummargile. Tuul tuli lõunast, Eesti suunast.

Karjala oli nüüd täielikult venelaste meelevalla all, nii nagu Eestigi. Anna meelest võis kõigi soome-ugri rahvaste hingeks pidada tema sünnimaad, Eestit. Seda eriti pärast Soomes viibinud eesti vaba-

tahtlike tagasipöördumist oma isade maale enam kui kolme aasta eest.

See oli puudutanud nende perekonda raskelt, nende tütreidki, eriti aga koloneli. Anna polnud oma elukaaslast nende veerandsajandise kooselu kestel veel kunagi sellisena näinud. See oli nüüd tõeline karjalane — tugev tõmmu mehemürakas, kes ei suutnud kaotusi vastu võtta Soome kõrgema ohvitseri distsiplineeritud rahuga.

„Kas sina mõistad — nad on minu pojad, iga üksik, kõige kartlikum ja ebasõdurlikumgi nendest! Mina tean, mis neid ees ootab. Häving, kuhu nad sööstavad säravate silmadega, mõtlematult. Nägin seda Kannase lahinguis, kus neil polnud mingit põhjust eriliseks pingutuseks ega vapruse näitamiseks. Ehkki vaenlane oli seal n e n d e vaenlane, ei olnud kaitstav maa n e n d e m a a. Kuid nad olid Kannasel eeskujuks Soome armeele. Ma tean, kuidas nad käituvad nüüd Eestis. Variseval rindel, põgenevate sakslastega segi — jumalauta! Kui mul on üks poeg ja see langeb, suren ma temaga koos. Nende poistega seal pean mina surema kaks tuhat korda. Kas sa saad sellest aru? Ja mitte ühtki meist, soomlastest, ei lubata minna nendega..."

Koloneli silmad läikisid pisaraist. Varsti pärast eesti vabatahtlike tagasiminekut üle lahe läks nende juht haiglasse. Kas oli temagi olude kiuste uskunud imesse, nagu ta lahkunud poisid? Või täitsid viimased nooruse uljusega surmale silma vaadates siiski ainult oma kohustust vanemate ja maa vastu? Et ime sünniks, selleks palvetas aga kahe tuhande eesti ema kõrval ka mahajäänud karjalane...

Ta jäi haiglasse akuutse liigestereumaga viieteistkümneks kuuks. Üksikud lahe tagant naasnud käisid teda külastamas ja kõnelesid talle poiste sangarlusest tragöödias. Ja siis ei kostnud okupeeritud Eestist enam midagi.

Masendav vaikus teisel pool lahte hoidis koloneli haiglavoodis. Ta oli nagu sündmuste purustavaist roomikuist ülesõidetu. Samal ajal peitsid teised tema kolleegid desarmeeritavate üksuste relvi. Et oleks sõja kaotanud riigis võitja järelvalve kiuste olemas mingi hädavõimalus, kui küsimuses on elu või surm. Maal liigutas end uus oht — sisevaenlane soome kommunistide näol.

Neid tuli vaherahuga N. Liidustki — eriväljaõppega staliniste, kes „maailmarevolutsiooni" truualamlikkuses teenisid eelkõige Kremli huve ja soome rahvale mõtlesid ainult kui vahendile oma ideede teostamisel. Algusest peale tekkis hõõrumisi nende ja rahvuslikult häälestatud kohalike ideoloogide vahel. Mõlemad jälgisid aga soome rahva meeleolu ja eriti sõjaväe juhtkonda kui kõige ohtlikumat ja tugevamat vaenlast, kelle muutumiseks oli vähe lootusi.

Relvade peitmise skandaal andis neile ootamatu trumbi vastase üle ja toetudes N. Liidu võimsusele kasutasid nad olukorda maksimaalselt.

„Näib, et ülemjuhataja kõrval olen mina haiglas magamisega lõpuks ainus „puhas" soome ohvitser," tähendas kolonel sarkastiliselt. „Mina — hiljutise Eesti vabatahtlike rügemendi ülem — olen järsku ainus tiblade ja soome punaste usaldusalune! Mu käeulatuses seisavad kõik kõrged kohad, vali ja võta, sest mu kaaslased ning otsesed ülemused degradeeritakse, lüüakse armeest — trellide taha. Kui Punaarmee poleks praegu vallutamas Euroopat, neelaks ta meid alla. Soome on selleks valmis: maatasa moraalselt, laostatud sõjaliselt. Oleksid nüüd minu poisid siin! Oleksid nüüd veel nemad elus ja annaksid Soomele oma vaimu!"

Anna neelatas veel praegugi — kolm aastat hiljem — oma elukaaslase sõnu meenutades. Ja ta tundis erilist uhkust, et põlvnes ka ise sealt teiselt poolt lahte. Ometi oli valu uhkusest suurem. Kas polnud see ikka nii soome-ugri rahvastega, et nende uhkus ja valu kõndisid käsikäes nagu kaksikvennad. Kogu ajaloo vältel võisid nemad uhkust tunda ainult kaotuste läbi. Uhkustundega mõeldi tegudele haua kaldal seistes. Tegude sooritajad ise saadeti ära Mana majja, Toonela jõe taha, et teistele võiks hetkeks paista päike.

Keegi nendest ei teadnud hetkel Eestist midagi. Ja paraku oli see Soome, nimeliselt alles vaba ja iseseisev riik, kellele Anna ei saanud mõelda uhkustundega. Veel enam — ta tundis häbi selle üle, mis juhtus Soomes.

59

Teade eestlaste vangistamisest oli puudutanud koloneli niivõrd, et ta ei suutnud kontrollida esimesel hetkel oma jõulist keha. Ta oli rutanud longates puhvetkapi juurde ja valanud endale võbisevate kätega klaasi konjakit. Tükil ajal ei lausunud ta ühtki sõna. Seisis, nägu vastu seina, konjakiklaas rinna kõrgusele tõstetud. Ta vasaku käe sõrmed korjasid laualt ajalehe arreteeritud eestlaste nimedega ja kägrutasid selle aeglaselt suurde rusikasse. Siis tõstis ta klaasi ning heitis selle sisu suhu. Käsi vajus uuesti rinna kõrgusele, nagu täidaks automaatselt mingisugust tseremooniat. Hetk hiljem kostis järsk krõksatus ja puruneva kristalli klirin põrandal.

Sellega naasis mehe rahu. Ta täitis uue klaasi ja istus diivanile. Veristatud sõrme pistis ta konjakisse ja lakkus siis puhtaks.

„See saatan peab olema Leino oma naise Hertta Kuusise survel!“ pahvatas ta. „Või — kes teab — tahab ta sellega uuesti võita Moskva soosingut? Nende Venemaalt tulnud tsurakate tõttu on meie kommude hulgas hõõrumine suur ja Yrjökesegi jalgealune muutunud ebakindlaks.“

„Aga miks peaks ta Moskva ees niiviisi lömitama?“ ei leppinud Anna. „Ta on ikkagi eelkõige soomlane — võib igatseda meile kommunistlikku korda, kuid mitte liitmist Venemaaga. Ta pole nende seal treenitud jätiste kannupoiss!“

„Ei, seda ta ei ole,“ jäi kolonel mõttesse. „Vangistamise taga võib olla ka keegi teine — Aimo Aaltonen näiteks, nende partei esimees. Riigipolitsei ülema abina võib ta ihuda hammast Valpo tippmehe kohale. Nad kõik on ju võimu järele nagu...“ kolonel ei lõpetanud lauset. „Tahaksin aga loota, et algatuse häbiplekk ei lasu ühegi soomlase südamel, vaid tuleb otse Moskvast. Kuule, kuule — eks olnud Ždanov see mees, kes lavastas 1940. aastal Tallinnas eesti töörahva ülestõusu nõukogude baasitööliste ja Punaarmee osavõtul. Toosama Ždanov on ju tegutsenud siin pikemat aega nn. liitlaste kontrollkomisjonis, kus võim on jäägitult venelaste käes ja inglastel ning teistel ainult viisakas peanoogutamise ülesanne. Inglaste kasvatus ei lubagi neil hakata end segama kalli liitlase ja sõber Ždanovi tegevusse. Või mis see neid huvitakski — nad on venelastele kui mustatöötegijatele isegi tänulikud. Ždanov, avastades eestlaste siinviibimise, ei saanud juba oma „kutse-eetika“ tõttu neid rahule jätta. Kuidas — see riivaks raskelt tema au! Ettekanded läksid Moskvasse ning otse Kremlist pigistati siin kellegi õrnemaid kehaosi. Kontrollkomisjon võib nüüd lahkuda — rahul tehtud tööga.“

„Siis on arreteeritute olukord ju üsna lootusetu,“ pomises Anna, pilk põrandavaibas, mille muster virvendas ja liikus äkki, nagu hakanuksid värvid sulama. See polnud pisaratest, sest ta silmad olid kuivad. Ta rinda surus kangestus, hirm tuleviku ees, sest Punaarmee massid olid ju läänerindelt vabanenuna valmis sissemarsiks Soome.

Ka kolonel hingas raskelt, nagu kannataks ta sama paine all.

„Jah,“ kostis ta „nendel on vähe lootusi. Venelased juhivad meie Riigipolitseid — oma käsilasi lubadustega ja hirmuga teisi. Kui kuulsin pärast sõda inglaste poolt venelastele väljaantavatest ukrainlastest Saksamaal, siis tõrkus mu mõistus seda uskumast. Nad kõnelevad humaansusest ja inimõigustest, aga vangistavad kümneid tuhandeid süütuid sõjaohvreid, saates need vägisi tagasi Venemaa rahvaste vanglasse. Sunnitööle ja seina äärde! Seda võivad teha oma kokkulepetega meie aja suurmehed — Roosevelt, Churchill ja Stalin.

Nendel on õigus, sest nemad on võitjad. Nemad võivad Nürnbergis mõista kohut kerge südamega, sest nad teavad, et nende roimade üle ei mõista kohut keegi. Isegi mitte ajalugu, sest ka see on võitjate kirjutada. Ja nüüd astub Soomegi oma vendade vangistamisega nende leeri. Jah, neid on ju nii vähe, vangistatud eestlasi. Nii vähe, et neid ajalooliselt nagu polekski. Nad kaovad ja nad unustatakse...“

Ta vaikis ja valas endale uuesti konjakit. Kuldse joogi mulksatused kajasid Anna kõrvu nagu kellegi pilge ta mehe sõnade vahel.

„Küsimus on aga põhimõtteline. Just see, et neid arreteeritud mehi, kes tulid meile hädapäevil appi, on nii vähe, teeb meie olukorra rängemaks. Nemad ei ohusta ju Soomet ega N. Liitu. Nad on rahulikud, oma väikest elu elavad inimesed. Kui tohutult suur peab küll olema Venemaa verejanu, et nad isegi sellest mõnest elust ei suuda loobuda. Ei, ka need üksikud peab see peletis ahnitsema oma kõrisse, nagu poleks talle kümnetest ja kümnetest miljonitest juba küllalt. Loogika nõuab, et kuskil peab leiduma jõud, kes taltsutab peletise, enne kui see muudab närudeks soome rahva ja kogu inimkonna.“

60

Anna leidis nad maja ees ootamas — kaks külmetavat, murelikku naist. Kasukmantlit ja karvamütsi kandvas ootajas tundis ta kohe ära Ulla Kiviloo, teine kõhnunud palgega naine oli talle võõras.

„Oo, proua Arget — jaa, Haminast! Väga armas teiega tutvuda! Palun astuge sisse ja andestage, et maja on pisut jahe ning korrast ära! Meie teenija läks oma vanemaid vaatama, kuna ta isa haigestus äkki, ja ma ise olen majapidamistöödes saamatu.“

Seda ei olnud küll proua koloneli käitumisest märgata. Energiliselt võttis ta külaliste pealisriided protestile ja vabandustele vaatamata vastu ning paar minutit hiljem istusid naised hubaselt praksuva kaminatule soojuses. Perenaine ise askeldas juba köögis kohvikannu ning tassidega.

„Kuulge, seda tüli meie küll ei sooviks teha, proua Marttila! Tahtsime ainult paar sõna vahetada härra koloneliga eestlaste arreteerimise pärast. Kuna keegi meie helistamise peale ust ei avanud, siis jäime hetkeks nõutult seisma...“

„Hea, et ma jõudsin enne teie lahkumist. Kolonel peaks kohe saabuma — tal on nüüd Peastaabi korraldusosakonna ülemana sageli pikad päevad. Tema pärast ma jooksingi kööki: talle on aktsepteeri-

matu iga vabandus, kui kohv pole ukse avanemisel valmis. Loodan, et teilgi on mõni minut aega... See on ju nii murelik periood, eriti teile, proua Arget. Teie olukorras..."

Juba ta tuligi tasside ning küpsistega hõbekandikul.

„Kõigepealt teeksin ettepaneku, et sinataksime omavahel — viibime ju nii-öelda kõik samas paadis. Kui teie elukaaslased on nüüd eestlastena vangistatud Valpo poolt, kes ütleb siis, et ühel päeval ei tulda arreteerima mindki eesti päritolu tõttu. Minu nimi on Anna. Mul on suur heameel sinuga lähemalt tutvuda, Ulla, oleme ju kohtunud paaril juhul varemgi." Ta kaisutas neid mõlemaid ja hoides Irja kätt, lisas: „Sinu abikaasa on maalikunstnik Eigo Arget? Mul on kaks tema akvarelli, need meeldivad mulle väga!"

„Tänan, Anna!" Irja võitles pisaratega.

„Ma ei tea, kas teie mehed on teile kõnelnud Soome sõjaaegse ülemjuhataja läkitusest Eesti vabatahtlike rügemendile selle kodumaale minekul. Marssal Mannerheim, mõistes ohtu, mis sõjamehi ootamas ja ilmselt soovides neid viimasel hetkel Soome jäämisega päästa, ütles: „Soome hoolitseb, et need mehed, kes jäävad siia, vaenlase kätte ei satu." Mu abikaasa on neid sõnu viimastel päevadel sageli korranud. Meie mõlemad usume, et seni, kuni arreteeritud eestlased viibivad Soome pinnal, tehakse siin kõik nende vabastamiseks."

Koloneli kojutulek oli lärmakas ja hoogne. Juba ta sammud välistrepil mõjusid tõelise kahurväelase saabumisena — meenutasid rohkem hobusekapjade tüminat kui kalossides mehe astumist. Välisukselt kostis lõbusat vilet ning esikust rõõmus üllatushüüe:

„Anna, mis — meil on külalised!"

Vasturuttav naine võttis ta pealisriided, nii et tulija seisiski hetk hiljem talvepakasest punetava näo ja säravate silmadega külaliste ees.

„Proua Kivilool" hõikas ta, nagu näeks oma kadunud õde. Ta kaisutas noort naist soojuse ning ilmse naudingugagi. Kui Anna oli tutvustanud Irjat, haaras ta sama südamlikkusega selle mõlemad käed. Ta mõõtis isalikul pilgul tutvustatu rasedust ning kummardus siis galantselt suudlema külalise kätt. „Milline rõõmus üllatus kohata oma šarmikaid hõimlasi! Teie kaks pole ju enam pesuehtsad soomlannad, vaid eesti poiste poolt rikutud, seega võluvamad ning huvitavamad kui enne! Kuule, Anna-kulta, kas see on tõesti kõik, mis sa niisugustele kallitele võõrastele suudad pakkuda!? Oleme meie jäänud kaotusega küll vaeseks!"

„Nad ju alles saabusid," vabandas Anna. „Teie kumbki pole vist õhtust söönud." Ta ruttas mehele kohvi valama.

„Ei, mitte seda!" ehmus Irja ning Ulla lisas: „Tulime ainult mõneks minutiks, et härra kolonelilt nõu küsida."

„Noh, kohvi kõrvale vast ikka midagi," läks Marttila ise söögituppa, kust kostis kristalli summutatud heli. Irja märkas, kuidas Ulla sõnade järel libises vari üle koloneli näo. Kui majahärra naasis, ei olnud sellest varjust enam midagi alles. Või siiski — pisut väsimust?

Pudeleid läbipaistva, värvilise ja kuldse sisuga ilmus lauale mitu — välismaiseid likööre, milliseid Irja polnud Soome sõjajärgsete kitsaste olude tõttu oma elus enne näinudki. Lapse pärast, keda kandis, ta ise ei joonud, ehkki tundis kiusatust mõnda kuulsa nimega likööri maitsta. Kui ta loobus järgmisest kohvitassistki, tõi Anna — see mõistjahing — talle klaasitäie piima.

Näljatunde teravus mõjus Irjale hetkelise vabanemisena oma murekoorma surutisest. Sõprade hääled ja halgude praksumine kaminas sisendasid temasse nii turvatunnet kui ka lootust. Üha kuulis ta marssal Mannerheimi sõnu: „...Soome hoolitseb, et need mehed vaenlase kätte ei satu." Aga muidugi, loomulik — kuidas võiks see olla teisiti!

Samas märkas ta, et teiste elav jutt läks ta kõrvust mööda, nagu oleks mõtlemisvõime halvatud. Ta on väsinud, väga väsinud, leidis Irja diivaninurga soojusse vajudes. Teiste ainult pooleldi mõistetava jutusumina ja enda mõtete jänesehaakide tõttu viibis ta samal hetkel mitmes erinevas paigas ja ajas. Iseka järjekindlusega hüplesid mõtted haige poja juurest vangistatud mehe juurde. Need kaks — ühe palavikulõõsane ja teise lootusetusest halvatud pale — moodustasid poolused, mille ümber virrvarrles kõik muu.

Koloneli veenev ja kindlusetunnet sisendav hääl oli peletanud eemale ta ängistava hirmu Eigo pärast. Kui leiduks ometi imearst, kes võiks samasugust usku ja lootust anda ka lapse paranemiseks.

Siis järsku kuulis ta Anna sõnu:

„Aga Mannerheim lubas ju nendele meestele, et neid ei anta kunagi vaenlase kätte! Mis tähendavad sätted rahulepingus? Keegi, mitte keegi nendest arreteeritud meestest pole sõjakurjategija! See on uskumatu — Soome ei ole veel Punaarmee poolt okupeeritud, vaid — vähemalt vormiliselt — vaba ja iseseisev riik. Tõeliselt demokraatlik, rahvusvahelisi seadusi ja tavasid austav ühiskond. Kas sina tõesti kõnelesid kindraliga, meie uue ülemjuhatajaga, arreteeritute saatusest?"

„Ma kõnelesin Sihvoga sel teemal täpselt kaks tundi tagasi. Muide," pöördus kolonel Irja ja Ulla poole, „see kõik peab jääma meie vahele, mõistate. Ma lootsin ülemjuhatajalt midagi muud, mitte niisugust vastust: „Valpo poolt vangistatud meeste saatus oleneb venelaste

suuremeelsusest, mitte Soome valitsuse tahtest või julgusest nende meeste kaitseks välja astuda.““

Irjal oli raske aru saada, millest kolonel täpselt kõneles. Kasehalgude tuli ei soojendanud enam. Ta raputas pead nagu laps, kes on ärganud, kuid näeb veel avatud silmigi hirmutavat unenägu.

„Suuremeelsus kommunistidelt! Soome juhtkond näib olevat kaotanud mõistuse,“ kostis Anna. „Need mehed tulid meile ju appi.“

„Me teame seda, me teame!“ katkestas kolonel oma elukaaslase jutu. „Otsus meeste väljaandmiseks ei ole ju veel tehtud — praegu on kõik võimalik, sest parlamendis ja ajakirjanduses kuulub poolehoid arreteerituile. See, mis kindral mulle selgitas, puudutab ainult sõjaväelaste seisukohta. Viimane peab olema rangelt erapooletu. Esiteks — Soome armee on apoliitiline ning allub tsiviilvalitsusele. Teiseks — igasugune poolehoiuavaldus arreteerituile sõjaväelaste ringkondadelt annaks meie idanaabrile oodatud ettekääande üle piiri marssimiseks. Andestage, mu armsad daamid, ma püüdsin välja astuda teie abikaasade — oma poegade — kaitseks. Selle käiguga aga pandi ka minu käed raudu ja võeti suust minu keel: mul keelati igasugune sekkumine vangistatud eestlaste asjasse. Kindral rõhutas, et ta on sunnitud mulle kui nende meeste endisele ülemusele andma edasi oma korralduse käsuna. Kahjuks, mu sõbrad, sõjaväelasena tean, mis tähendab käsk.“

Ta jõi konjakiklaasi tühjaks ja tõusis, nägu tõsine ja väsinud. Ehkki ta tõusmine oli mõeldud küpsisteliua ulatamiseks külalistele, mõjus see viimastesse nagu märguanne audientsi lõpetamiseks. Irja ning Ulla tõusid samuti, esimene juba nihkuski esiku poole.

Kui külalised olid lahkunud, küsis Anna tungivalt:

„Mis juhtus õieti Aarne Sihvo juures? Mis ta ütles täpselt?“

„Ta ütles seda, mis juba avaldasin: Soome ei saa astuda sõtta N. Liiduga tosina inimelu pärast. Ta käskis mul pool suud kinni õmmelda — ma rääkivat rohkem kui see riigi julgeolekule kasulik. Ja viimaks ütles seda, et mingu ma koju ning aidaku naisel kohvrid Moskvasse sõiduks valmis pakkida.“

„Mis sa sellega mõtled?“

„Ei midagi — sõjamees ei mõtle, vaid täidab käsku. Ma kordan sulle praegu ainult kindrali sõnu. Kõik meie kõrgemad sõjaväelased on relvade peitmise salanõuga niivõrd mustad ja usaldamatud Stalini silmis, et mind, kunagist Eesti vabatahtlike rügemendi ülemat, tahetakse nimetada Soome sõjaväeatašeeks Moskvasse!“

„Ei!“ Pärast hetkelist mõtlemist lisas Anna: „Kui see oli koju jõudes sinu eriliselt rõõmsa meeleolu põhjuseks, siis ei tõsta mina oma jalga Moskvasse sinuga koos! Mitte iialgi, minus on alles eesti süda!“

61

Mobiliseeritute uueks asukohaks sai laager, mille ümbruskond kandis nime Krasnõi Potomsk. See erines teekonnal nähtud sunnitöölaagritest.

Lummemattunud väljaku veerjast pinnast kerkis nendele määratud elupaigana esile kaks rida muldonne nagu suuri mutimullahunnikuid. Tahumata palkidest vahtkonna- ja administratiivhooned väljaspool aeda peavärava lähedal olid hallid ja määndunud. Samuti ehitused aia sees — kuurialune miitinguruum ja köök. Mahapõlenud saunast seisis püsti ainult korsten ahju ning kerisega. Viltuvajunud, lagunenud katustega valvetornid lömitasid laagriplatsi piirava madala okastraadist aiaräga kahel nurgal.

Kaua vaarus jaamast tulevaid salku peaväravast sisse. Mehed suunati varem kohalejõudnud rivide taha, kus nad vajusid väsinuna hangedesse. Enamik pidi aga seistes kuulama polkovnik Rahim Maznarahma reibast häält ning ratsapiitsa plaksumist vastu säärikuid. Kedagi ei huvitanud, et lagendikust laante ja mäekühmude keskel pidi nende abiga tulema linn. Suur tööstuskeskus jõujaamade, õlitsisternide, koolimajade, parkide ja vabrikute valgete templitega.

Siis jagati köögi juures linttraktori järelkärust sööki — jäätunud soolaheeringas igale mehele. Ei midagi muud. Ei mõru teed ega kipjatokki, rääkimata unistatud soojast supist või kuumast pudrust.

Nende elu Krasnõi Potomskis algas ööhämaruse ja langeva lumevalguse heitluses nagu unenäomäng. Alles muldonnide pilkasse pimedusse laskudes ärkas osa neist, vandudes kibedalt.

Juba lummemattunud uste lahtikangutamine tekitas halvaendelist rahutust. Trepil vastulööv hais lõi mitmed tagasi.

„Hei, mehed, tõmmake kopsud täis, see on töörahva paradiisi õhk! Sellist maad maailmas teist ei leidu, kus nii vabalt hingata võib rind! S-saatan, me oleme kogu maailma vaevatud ja kurnatud tööorjade unistuste maal. Hingake vabaduse joobnustavat õhku!“

All magamisnaride vahel vaibusid hääled. Tuletikud süttisid ja kustusid. Keegi leidis riiulilt plekkpurgist tehtud naftalambi ja süütas tule. Enamik seisis kõheldes.

Nende eelkäijad-linnarajajad olid olnud naised lastega. Seda tõendasid puuokstest ja käbidest lelud magamislavatseil ning kivikestest ehitised muldpõranda poris.

„Vaesed naised,“ pomises Armin.

„Pas-sad, kur-rat, mul on peod ja habe sitaga koos!“ märatses

Kurmik, kes oli narile roninud. „Kuidas sa siin niiviisi magad — lavad ära reostatud. S-saatana vene lehmad!“

„Ära laaberda!“ sõimas Armin vastu. „Vene lehmad — nii ütled sina! Need võivad olla...“

„Meie küüditatud,“ kostis Kaarel Soots.

„Jah — noh, ega neid kogu Venemaa ka täis saa olla! Ma lähen Musta Kuradi jutule, ma talle r-raisale näitan!“

„Ega see'nd aita, Aabel! Ei aita möhkugi,“ rahustas teda Suur Tõll. „Etem on teha tuli ahju ja tuua metsast kuuseoksi küljealuseks.“

Kogu laager puhastas elupaika poole ööni. Osa mehi kasis onnide sisemust; teised vedasid metsast läbi hangede ja traadirisu kuuseoksi; kolmandad saagisid ja lõhkusid lumesajus kütteks metsakuiva.

Küdevad ahjud andsid onnidesse sooja, kuuse- ja männiokste hõng vähendas maa-aluste koobaste vastikut lehka. Esimest korda pärast Korjažmast lahkumist vabastati oma pesemata kehad pealisriietest ja vajuti naridele. Silmapilkselt nagu käskluse peale täitis muldonne magamisnorin.

Hommikul kuulsid ainult üksikud ustel klähvivaid koeri ja äratust hõikuvaid sõdureid. Nood üksikudki pöörasid teist külge.

Paremaid tulemusi andis valvetornidest tulistamine. Kuulipildujavalangud suunati otse muldonnide katustesse: kuulid plagisesid läbi lume ja mullakatte vastu sarikaid nagu rahe.

„S-saatana sihvkaõgijad! On ideed r-raiskadel!“

„Hurraa! See on sakslaste sissemurd Moskvasse!“

„Olge vait, lollakad — laske inimesel ometi magada!“

Kõige mõjuvamaks äratussignaaliks osutus teade, et köögis jagatakse putru ja leiba. Riideid selga ajades rutati üksteise võidu trepi kohal helendava halli taevalapi suunas, kust langes üha lund.

Mehed kugistasid alles kuuma hirsiputru, kui nad juhiti juba laagriülema eest mööda. Selle piitsavars tõukas mehi kas paremale või vasakule. Tugevamad kraavi, nõrgemad palgimetsa. Haigeid ei olnud — kuidas neid saigi olla pärast kulbitäit hirsiputru ja poolt pätsi leiba!

Vaatamata paistetanud ja räbalaisse seotud kätele jäi Eigole labidas. Ainult Paul Lange ta lähemate tuttavate hulgast saadeti metsa. Tööriistad vahetati vastavalt uutele ametitele.

Esimeseks ülesandeks tööplaanis oli raudteetammi ehitamine laagrist raielankide suunas. Kahest paralleelselt kulgevast kraavist loobiti üles tammi muldkeha, mis kaeti okste ja propsidega. Sellele õõtsuvale vallile pidid hiljem tulema liipripakud ja rööpad. Lumesahaks kasu-

tatav vana paukuva mootoriga linttraktor lükkas tööjärjelt suurema lume ära. Masinat juhtis vanem allohvitser ilmse uhkuse ja iseteadvusega.

Keskhommikul lakkas lumesadu. Mehed ajasid pealisriided seljast, sõdurid süütasid siin-seal lõkkeid. Igale mobiliseeritule oli kätte mõõdetud päevane norm. Visalt kogunes see valliks kahe kraavi vahele. Kraavid looklesid nagu joobnute poolt lumme tallatud mustad rajad.

Nemad ei olnud raudtee sirguse eest vastutavad. Sõjaväkke mobiliseerituina oli neile tegelikult osaks langenud sunnitööliste saatus. Vangi mõte küündis ainult toiduni ja õhtusest leemest lahutas neid savisitke külmast kahutanud muld. See tõrkus vastu ja venitas kõõluseid. Märjad jalad rondistusid, higiseid kaelasooni saagis tuul. Tööpäeva kestvus oli kaksteist tundi, millele lisandus veel tööpaigale minek ja õhtune normi ülesmärkimine, tööriistade kontroll ning töötulemuste kokkuvõtmine. Tulemused olid nigelad ja põhjustasid juhtkonna poolt noomimist.

Õhtul võeti neilt ära rännakuil kantud tööriistad. Need jäid kuuri, väljaspoole traataeda. Sellele ei omistanud meeste hulgas keegi erilist tähelepanu. Kui aga järgmisel päeval kästi staapi hoiule tuua kõik soome pussidki, algas muldonnis terariistade peitmine...

Pikkamööda taipasid nad seljataha jäänud pingutavate rännakute mõtet — see oli muule lisaks ka nõrkade eraldamine. Hädised ja haiglased olid hukkunud teekonnal. Nii võis Must Kurat tunnistada kogu laagri tööjõuliseks.

Nälg ja pidev külmetamine kraavis ning metsas tegi järelejäänute hulgas uue selektsiooni. Marsipingutustest ei antud võimalust puhata. Lutikatele lisaks pesitses haigusepisikuidki eelkäijate poolt reostatud muldonnides. Angiini ja kopsupõletiku kõrval tabas mehi kõhutõve laine. Nakatatuid ei eraldatud. Tõbistele määratud muldonn seisis tühjana. Kellelgi ei olnud südant sundida haigeid sinna, kus puudus hool ning järelevalve. Isegi joogivesi ja küte.

Kopsupõletikust ja kõhutõvest tingituna tõsteti muldonnidest hommikuti välja laagri esimesed surnud. Juhtkond ei omistanud sellele tähelepanu. Laagris ei eksisteerinud nimeliseltki arsti ega velskrit. Viimased olid jäänud maha Korjažmasse. Surnute maine vara — riidenärud — jaotati loosiga tervete vahel. Võitjad olid kohustatud kandma laibad laagrialalt eemale kuristikku.

Kohe pärast Krasnõi Potomskisse jõudmist hakkasid üksikud tegema öösiti retki laagrist välja millegi söödava avastamiseks. Varsti oli teada seitse kilomeetrit eemal lume alla jäänud kolhoosi hernepõld.

Siis veel kaugemal kartuliväli. Põlde valvati aga sama tugevasti nagu laagritki.

Muldonnid muutusid pideva kütmise tõttu leitsakuliseks. Seinad ja lagi tilkusid vett; kuuseoksad muldpõrandal vajusid porri. Kuna sauna ehitamine vaba aja objektina edenes visalt, siis puudusid laagris õiged pesemisvõimalused. Tugevamad hõõrusid end vahel onni eeskojas lumega, enamik ei teinud oma ihu kasimiseks midagi.

Soojuse tõttu magati alasti. Meeste välimus jahmatas neid, meenutades Poola vange Kotlas-Uhta raudteetammil. Lihaselisena püsis ainult Suur Tõll.

Armin Kiisk oli kratsinud end sama kärna nagu Paul Lange. Karvad kärnadega segi moodustasid ihule katte, mis meenutas räbalateks kantud kasukat.

Kaarel Soots magas ülemisel naril, kuna tal ilmnes kopsuhaiguse tundemärke. Noor laiaõlgne mees ei suutnud enam labidaga oma normi kraavist välja tõsta ja saadeti kirvega metsa.

Haiged paigutati ülemistele naridele, kus soojem ja temperatuur ühtlasem. Nende toidunormiks oli pool suppi. Harva lisandus sellele kild leiba või lusikatäis putru.

Märkamatult ilmus laagri koosseisu uue elemendina kriminaalvange. Nendest said köögitöölised, brigadirid, laohoidjad, hobusemehed, tööriistade parandajad. Nad ei seltsinud eestlastega, vaid elasid eraldi vahtkonnahoone kõrval, kuuludes seega laagri „eliidi" hulka. Uustulnukail olid käasas mahukad kotid, üll paksud vatiriided, leidus isegi kasukaid. Jalas kandsid nad eranditult säärikuid või vilte — paremaid kui NKVD sõduritel, haidel.

Kriminaalne element oli ülbe ja võimukas, jälgides valvsalt kolhoosiskäijaid. Nad püüdsid laagrisse naasmisel kinni mõnegi landimehe ja temalt riisuti saagi kõrval sinel, saapad või vatikuub.

Toidulisa väljastpoolt kuivas kokku. Kolhoosnikud olid ise kitsikuses ja meestel puudus ka jõud retkedeks, mis lõppesid enamasti niikuinii tühjade kätega.

„Sedaviisi," noogutati lootusetult, „lõpp on käega katsuda — nälg murrab meid viimseni maha!"

„Arvad, et suured saksad sellepärast nutavad? Eh, ei tee neist kumbki — ei Roosevelt ega Churchill oma silmanurka niiskeks!"

62

Aabel Kurmik oli kujunenud nende muldonni juhiks. Teda kardeti ta rusikate pärast. Samavõrra äratas usaldust ta olemuse teras. Sunnitöölisena moodustasid nad ühiskonna, kelle juhiks sai kõige julgem ja hoolimatum.

Kujur ei küsinud millestki. Ja nii seisis ta ühel hommikul rivi ees Musta Kuradiga vastamisi. Tal oli õhtune supp katelokis.

„Mässama hakkate jälle!" röögatas polkovnik Maznarahma. Piitsavars plaksus vastu säärikut. „Teie vist ei tea, mis tähendab mässamine Nõukogude Liidus? Veel üks sõna supist ja ma lasen su koertel lõhki kiskuda! Sina, seapoeg, julged tulla oma supiga meie valitsust ja võitlust mõnitama!"

„See ei ole supp, vaid hall vesi, seltsimees polkovnik!"

„Job tvoju matj! Suu kinni! Vesi? Ole õnnelik, et saad vett! Olin lapsena ori. Tead, mis see tähendab — ori? Ei tea. Siis olin mägedes rõõvel. Tead, mis see tähendab — rõõvel? Ei tea. Kui sandarmid peavad sulle jahti. Vesi — kui mul oleks alati olnud vettki! Kao mu silmist! Kes te üldse olete, kapitalistlik söödikute kari, kes tahab end nõukogude korra armust rasva nuumata!"

Aabel Kurmik pööras järsult ringi. Ta paterdas libedal jääl, rusikad väntasid ringe.

Ta peksis kogu päeva kraavis külmanud mulda nagu meeletu. Õhtul sõimas ja ähvardas brigadiri, kui see märkis ta täidetud normi tegelikkusest väiksemaks. Lubas selle sõdurite ees surnuks lüüa. Ja kui talle supi kõrvale leiba ei antud, oli mõõt täis: ta virutas oma kateloki kogu sisuga toitu jagavale kriminaalvangile vastu nägu.

Sellele ei järgnenud midagi. Kriminaalvangide — köögiabiliste ja veevedajate ilmed muutusid ainult vaenulikumaks.

Muldonnis andis Suur Tõll Aabelile poole oma leivast.

„Pead sa nönda uisapäisa?" pobises ta vaevukuuldavalt. Eigo imetles headust, mis hoovas hiiglasest. Suur Tõll näis haletsevat kogu inimsugu selle pimeduse ja mõistmatuse pärast. „Pead sa siis nöndaviisi, Aabel!" kordas ta.

Kurmik vaatas talle tükk aega otsa, nagu otsiks või koguks midagi. Siis istus maha.

„Arget," pöördus ta Eigo poole, „kujuta ette olukorda, üht kur-radi probleemi, mis on nagu ämblikuvõrk. Mis sa ütled, kui too s-saatana venelane — näiteks — ei oleks tapnud mu isa. Mis oleks siis juhtunud? Siis oleksid mu vanamehe nüüd maha kõmmutanud sakslased, kes

valitsevad Maarjamaal. Kui punased tulid meile sisse ja võtsid võimu üle, pakuti mulle kompartei piletit. Saatsin nad persse. Idioot! Oleksin praegu tunnustatud nõukogude kujur ja elanud härrana. Saad sellest jagu? Lõpuks oleneb kõik saatusest, ühest kur-radi väikesest juhusest, kus poolel me keegi seisame. Kui sa oma nuppu tahad säilitada, ära otsi õigust — mitte kunagi ega mitte kuskil! Või — kas seegi aitab? Inimene on üks sihuke s-saatana tõuk, üks patarei täis laetud — mida? Jah, mida?"

Ta tõusis ja läks kaaslastest eemale. Kaarel Soots nokitses küünega uue kriipsu magamislavatsi toesse — üks päev oli jälle möödas. Siis tabas teda köhahoog. Eigol kumisesid Aabeli sõnad kõrvus. Temaski mässas rahulolematus.

Kaarditark Saamul Kala ennustas naftalambi valguses istuvatele meestele tulevikku. Ta kuulutas sõja lõppu ja kodumaale tagasipääsemist. Päevade arvestamine oli läinud aga segi, nii et lähenevas jõululaupäevaski ei olnud keegi enam kindel. Saamulil oli arvukalt kuulajaid. Nood kogunesid ta ümber nagu palvetundi — kasimatute habemikkude sõõr. Tal endal oli tume ja kräsus habe, kuid siledad juuksed. Ta helesiniste silmadega piklikul näol oli kannataja ilme.

Kaarte pannes sukeldus Saamul teise maailma. Ta pikad koolnusõrmed puudutasid märke, nagu loeks ta pimedate kirja.

„Kaua sa, tõhk, meile siin luiskad?" käratas talle Kurmik, kui oli enatuke aega teise juttu kuulanud. „Valetad, nii et suu suitseb ja mugid selle eest seltsimeeste leiba!"

Saamul tõstis aeglaselt silmad.

„Ära ole jõhker," ütles ta lihtsalt. „Ma ei ole kelleltki suutäit küsinud."

„Aga vastu võtad küll — mu enda käestki võtsid."

„Arvasin, et annad mulle heast südamest."

„Heast südamest — idu! Mängid haiget ja nuumad end teiste lollusest! Õige vend Issandas, ausõna! No mis kaart sulle endale näitab?"

„Sama, mis kogu aeg — et ma siit onnist elusalt ei lahku," vastas Saamul ühegi tundevarjundita.

Aabel paiskas kaardid laualt põrandale.

„Kur-radi mõr-rtsukas!"

Tundepurskeid esines peaaegu igal õhtul. Ähvardati end või teisi tappa. Enesetapjaid leidus ometi ainult üksikuid ja need ei lärmanud. Riputasid end vaikselt lavatsi toe külge nagu kartes naabreid eksitada. Tavaliselt olid nad muutunud erakuiks juba kaua enne seda. Mõni oli saanud kutse ka Nädi juurde. Sel juhul aimati põhjust ning lahkunu

aumehelikkus sai üldise tunnustuse osaliseks. Ainult Aabel Kurmik ei tundnud enesetapjate vastu lugupidamist.

„Nöör kaela ja lõpp! Kannatused otsas ja hea olla, eh! Äraandjad!" karjus ta. „Ja meie kandku sihukesi tõuke kuristikku! Sumagu lumes, et seda nägu!" Ta jõllitas surnut nagu oma isiklikku vaenlast.

Eigo muretses Kurmiku pärast. Too käis väljas peaaegu igal ööl, oli ära paar tundi ja naasis külmast lõdisedes. Eigo oleks tahtnud kaaslast hoiatada, kuid see pööras järsult selja.

See oli Tõll, kes tegi Aabeli käikudest juttu:

„Sa juba nagu meite Armin, muudkui käid. Tema jõlgub paar korda nädalas kolhoosi, magatab naisterahvast ja toob siis midagi kostiks. Aga sina ei too raasukest hamba proovikski. Muudkui käid tähti lugemas."

Möödus tükk aega, enne kui Aabel surus läbi hammaste:

„Ei saa r-raisale ligi!"

„Kellele siis?"

„Sellele kriminaalile, kes lasi mu leiva ära võtta. Meie brigadirile. Lööksin pea kirvega lõhki!"

Eigo oli seda aimanud.

„Nälg sind ka pehmeks ei võta!" imestas Kaarel Soots. „Jäta järele, asi pole seda väärt. Oota!"

„Oota, kuni põiad püsti kuristikus. Ja see s-saatana molu sülgab järele! Kur-radi persevest! Minu viha kõrvetab, saad aru. Minu viha ei ole nagu teil — hall, leige vesi. Ah Armin läks jälle kolhoosi?"

„Neh! Arvas, et tuleb värsket lund, sellepärast kablutas," vastas Tõll.

„Julge tüüp," tunnustas Kurmik.

„Kuni kõmmutatakse maha!"

„Ega ta sellest pääse."

Jutt vaikis. Jäi ainult Käo Tinni suupilli nukker häälitsemine. Haiged oigasid, magajad norskasid. Ahjudel onni mõlemas otsas keedeti. Mõne päeva eest oli laagrile osaks langenud haruldane õnn: kaks hobusekronu oli heinte puudusel maha lastud. Sõdurid võtsid pehmema liha, ülejäänu jäeti mobiliseerituile.

Muldonnis ei küsitud, mis liha keegi keetis — kas hobust või koera. Hiljem söödi ära kondidki, mis leiti hangedest. Kondid taoti peeneks ja pandi keema. Need, kel hambad veel kindlalt lõualuudes, järasid leeme kõrvale männiokkaid või kuivatatud kuusekoort.

Kui põldudel käinud salk mehi jäi kinni laagriaia okastraatidesse ja neile määrati kolm ööpäeva kartsa, ei tihanud keegi peale Armin Kiisa laagrist lahkuda. Lumi ulatus metsas rinnuni, selles ei jaksanudki

kolhoosipõldudeni sumada. Huntide ulgumine laagri ümber hoiatas samavõrd nagu kartsasistunute saatus. Viimased olid surnuks külmunud juba esimesel ööl.

Ainult Armin ei hoolinud. Ta kuulus nimeliselt haigete hulka, sest söögi teenimine teda ei huvitanud. Ta oli söönum ja tugevam kui keegi teine. Ta minekut ja tulekut ei hoomanud keegi. Ja ehkki ta ei viibinud sageli päeval üldse onnis, hõikas mõni haigetest kontrollijale alati tema nime. Haiged hoidsid Arminit nagu päästeinglit, sest ta ei naasnud kunagi tühjade kätega. Tõi kaasa kolhoosileiba, vilja ning kartuleid. Läks ja tuli lumesadudega ning ta naer kaikus õhtuti üle elupaiga.

„Tal peavad olema suusad," arvas Kurmik.

„Kuulsin, et kolhoosi esimees olevat soomlane. Pole ime, et siinkandis tuntakse suuskigi," lisas Kaarel.

„Soomlane... Armin otsis välja õige mehe."

„Õigemat enam ei saagi — mees olevat veripunane kommu. Armin rääkis, et ta tüdruk — siia Uuralite taha küüditatud Volga-sakslane — tõstnud sisse Olle vanad suusad."

„S-saatana peen suli see meie Armini-poiss!"

„Neh, pää jagab teesel nagu koorelahutaja!"

63

Detsembri keskel valmis Krasnõi Potomski laagri saun. Värsket vaigulõhna eraldav palkehitis tossas hommikust õhtuni; kerisel kõrbenud kadakavihtade hõng levis üle laagri. Pesuveel aga ei olnud äravoolu ja see külmas osmiku ümber halliks kiilasjääks. Ka õiged pesunõud puudusid. Puupalidega kanti pesuruumi lund, millega end hõõruti.

Laagri poolt anti neile ainult vedelat rohelist seepi. Selle tõid plekkämbrid kohale laos töötavad kriminaalvangid. Neid oli kümmekond hästisöönud meest, kes saunakütmisele lisaks hoolitsesid ka hoone teisel poolel funktsioneeriva täipõrgu eest.

Kohe eesruumi sisenedes võeti igalt saunaliselt numbriga puulapaka vastu ta riided. Siis vajutas üks toimkonnaliikmeid alasti mehe pingile istuma, hóides teda õlgadest. Teine lasi suurel juukselõikusmasinal libisedá üle istuja pealae. Seejärel toimus raseerimine: kolmas mees võõpas seebivahtu üle mobiliseeritu lõua ning kubemekarvade — üks pintslitõmme kummalegi põsele ja üks kubemekarvadesse. Sama kolm

liigutust sooritas neljas mees oma habemenoaga. Haarates vaba käega raseeritu ninast, käis teine käsi noaga kord üle ühe ja siis üle teise lõuapoole. Nina juurest liikus tätoveeritud ülakehaga mehe vasak kämmal raseeritu peenise külge, kuna parem puhastas noaga selle ümbruse üheainsa tiiruga seebivahust ja karvadest. Viies mees tõstis ämbrist pilpaga rohelist seepi, mille lartsatas saunalisele vastu pealage, nii et pritsmed katsid ohvri õlad, rinna ja halvemal juhul suu ning silmadki.

Möödusid jõulud ja saabus aasta 1942. Saksa armee hiiglaslik ofensiiv oli takerdunud Venemaa põhjatusse talve.

Eraldatusele ja kaugustele vaatamata immitses nendeni mitmesuguseid uudiseid. Nii kuulsid nad Poola poliitvangide koondamisest ja lõunassesaatmisest. Varsti hakkas liikuma kuulujutte poolakate formeerimisest sõjategevuseks liitlaste poolel.

„Uskuge nüüd uhuusid — need luukered, keda meie nägime Jaranski ja Uhta kandis! Tule taevas appi — need olid ju niisugused, et kõlbavad veel ainult Peetruse armeesse!"

„Täpselt nagu sa ise praegu. — Äkki viiakse meidki lõunasse?"

„Kur-radi juhm — Nädi tõi ju sind siia poolakate koha täiteks!" lõikas Kurmik katki teiste lootused.

Samasugust elevust tekitas Armin Kiisa teade ostjakkide asulast kuskil laagri lähikonnas Obi harujõe kaldal. Küla maa-ala kuuluvat kolhoosile, kuid ostjakid elavat nagu härrasrahvas.

„Nad kalastavad ja kütivad. Nende majad on puhtad, nahku ja vaipu täis," rääkis Armin, silmis uus elurõõmu sädelus.

„Nad ju meie kauged sugulased! Viis-kuust tuhat aastat tagasi elasime koos!" sekkus keskustellu Priit Olvet. „Siis eraldusid ugrilased — ostjakid, vogulid, ungarlased — meist. Oi heldekest küll, kui kaugel sa arvad nende küla meist asuvat? Kaksteist, viisteist kilomeetrit? Ma pean ootama kevadeni, siis lähen ise suguvendi vaatama!"

„S-saatan, kevadel on maa jälle lahti, siis laename neilt toitu ja püssid ning kaome!"

Jaanuari lõpul langes temperatuur viiskümmend pügalat alla nulli, siis viiskümmend viis. Töö raudtee muldkehal lõpetati. Maapind ei olnud lume sügavuse tõttu eriti külmunud, kuid lumekatte eemaldamisel jäätus silmapilkselt. Jäätunud pinnase lõhkumine kirkade ja kangidega käis mobiliseerituil üle jõu. Nii suunati nad raielankidele. Töö ajal lubati põletada oksi. See oli külma pärast paratamatu.

Juhtkonna üksikuid ratsahobuseid toodi nüüd tallist harva välja. Ja kui Must Kurat või Nädi ratsutasid, siis oli hobustele heidetud vaip üle

turja, pea mähitud kaltsudesse. Sama tegid kolhoosist laagrile moona vedavad propusknikud oma hobustega.

Meestel algas enda „pakkimine“ hommikuse äratusega. Kõik ööseks kuivamariputatud riidehilbud aeti selga. Eriti hoolas oldi jalatsitega, sest külmavõetud varbad või sõrmed võisid hauda viia. Külmanud varbaisse lõi sageli gangreen. Kui mõni haige saadetigi juhtkonna otsusel edasi kesklaagri haiglasse, siis külmus ta ära lahtisel platvormvagunil enne sihtkohta jõudmist.

Kõik räbalad, mida ei saanud kasutada keha katmiseks, seoti jalgade ümber. Viimase protseduurina enne tööleminekut valati jalatsitele vett. See jäätus valamisel peaaegu silmapilkselt, tungides ainult poole tolli võrra kaltsudesse. Jäätunud koorik jalatsite ümber hoidis kogu päeva kandja varbad mõnusalt soojad. Nii kõnniti tööle minnes kui ka tööjärjel „jääviltidega“ harkis jalu nagu pakkudel.

Vaatamata sellele, et nälg halvas Eigogi meeli, märkas ta muldonni elanike juures seda, mis tavalises elus olnuks varjatud, Kogetu ei olnud meeliülendav.

Teda ei üllatanud Aabel Kurmiku sõnad:

„Tead, Arget, kui ma kord tunnen oma tundi täis saavat, siis — ma säen nii, et mind lastakse maha. See on mehele ainus aus lõpp — siin. Kur-rat, mina ei kavatse muldonni põhjas surnuks mädaneda!“

Eigo mõõtis kujuri kokkukuivanud keha, ta tumenenud nägu. Ise oli ta Suure Tõllu ja Armin Kiisaga füüsiliselt kõige paremas seisùndis. Võib-olla aitas teda kunagine treening — ta oli olnud hea sportlane.

„Ära rabele, Aabel, sellel ei ole mõtet. Sa tead — siin säilumiseks on tarvis usku.“

„Usku!“ osatas Aabel ja hakkàs rusikatega vehkima. „Usku, kurrat! Sellest võivad vaterdada ainult papid kantslis, kui pugu pungil ja nägu läigib rasvast. Vaimu ülevus, hinge surematus ja kõik s-saatana jama! Vaata enda ümber, kus on nende mädanejate hing? See on ju ihust lahkunud! Taevasse või? Dudki! Hing sureb piinades ja näljas samuti nagu liigsöömises ja mugavuses. Vahi — see pappide jutu järgi igavesti elav jumalus lõpeb inimeses esimesena. Siis mädaneb liha. Elu, näed, kur-rat, on kõige visam! Mõistus on juba peast kadunud, silmis jõllitav totrus ajab kõrvalseisjalgi kananaha ihule, aga süda rapsib edasi nagu üleskeeratud kellaloks.“

„Ma ei tea — nendel meestel ei ole enam vaimu.“

„Vaimu? Näed, vanka hoiab rindejoone kinni. Millega? Ma ütlen sulle: venelane võidab veel selle sõja. Seesama täitanud vattpüks, näiginud Ivan!“

„Kui ta selle ime korda saadab, siis julgusega arvatavasti. Loomaliku vastupidavusega. Ja kindlasti — usuga. Aga pea meeles, Aabel, et meid on venelastest üle saja korra vähem. Eks see dikteeri kõik, kui soovime näha homset päeva...“

Vaadeldes oma kaaslasi, pidi Eigo paratamatult mõõtma nende vaimu tugevust. Kas keegi neist suudab kevadeni vastu pidada? Nad olid kogenud liiga palju — nägid oma lõppu kaaslaste lõpus. Erandeiks võisid olla ainult Suur Tõll ja Käo Tinn.

Viimane köitis nende kõigi tähelepanu. Sel ajal, kui ta ise kuivas näljast kokku, leidis ta üha seiku, mis manasid näole lõbusa irvituse. Komistav sõdur pani teda kihistama ja purevaid koeri vahtides hüples ta rõõmust kaasa. Kui ta juhtus oma õhtuses supis leidma kümmekond hernest, säras heameelest.

Piiritus kraadiklaasi põhjas tõmbus aga üha kokku. Ja siis tulid päevad, mil nad vabastati metsatööstki: termomeeter näitas kuuskümmend pügalat alla nulli.

Loodus viibis tardunud olekus. Sügavkülmetuses. Hääled kostsid kaugele, hingeõhk nii inimeste kui loomade suul meenutas valgete signaallipukeste lehvimist. Taevarannal roomav päike hõõgus külma leegina. Puud paukusid, nagu kangutaks mets oma varbaid jääst välja.

Üha sagedamini kostis nüüd laagri ja kolhoosi vahelistest metsadest huntide öist ulgumist. Sellele järgnesid teated kiskjate tungimisest lautadesse. Sõbrad hoiatasid Armin Kiiska külla minekul, kuid see heitis hoolimatult käega. Ta oli laagrist ära sama palju aega kui viibis laagris.

Hommikul langes uriin lumme kollaste kõlisevate jääpulgakestena. See võiski anda Suurele Tõllule originaalse kaarnatepüüdmise idee, kui ta luges matusesõnu kuristiku kaldal.

Tõllu vabatahtlik laipade kandmine — seda mitte ainult oma, vaid teistegi onnide eest — polnud millegagi seletatav. Ta ei soovinud endale kunagi surnute riideid nagu teised toimkondlased.

„Noh, kes neid peaks siis kandma?“ küsis Kurmik. „Tõll ju meist kõige tugevam. Ei mõista, mis materjalist see koljat on tehtud, et nälg teda ei võta!“

„Ja see Issameie lugemine kaarnate kisas,“ veeretas Kaarel Soots edasi.

„Nüüd olevat Nädi keelanud seal isegi käte risti paneku,“ kehitas Armin õlgu. „Ei tea, mis teda peaks vaevama? Olgu õnnelik, et keegi laibad onnide eest ära veab.“

„Tema ju samuti õigeusklik! Neid meil siin igasuguseid — kristlasi ja kommusid! Kui kusigi jäätub juba õhus, peab säärane külm küll mõne mehe ajudelegi mõjuma,“ oli Aabel veendunud.

Ühel külma tõttu antud vaba päeva õhtul tuli Suur Tõll onni kahe surnud kaarnaga. Mehed seirasid linde ja vangutasid pead. Keegi ei suutnud mõistatada, mil viisil saarlane neid püüdis. Sel ajal kui linnud sulasid, keetis Tõll ahju peal vett. Keeva vee abil katkus ta kaarnatelt suled, siis puhastas saagi ja pani katelokki.

„Kur-rat, räägi nüüd!" nõudis Kurmik. „Kuidas sa need laibaõgijad kätte said?"

„Ikka koksasin."

„Mis sa mõtled — koksasid? Ega lind ole kala, et koputad läbi jää!"

„Ää ütle — mis sääl vahet! Kui säevad end magama, siis virutad. Just päikeseloojangul, kui on köikse külmem ja vaiksem. Kirvega lajatad ühe vastu puutüve..."

„S-saatan, inimene, kas sa selgelt rääkida enam ei oska?"

„Ma ju seletan. Virutad kirvesilmaga vastu puud nii kuidas jõud annab — linnud töusevad ladvast lendu ja möni kukub külmast kangena alla — potsti."

„No nüüd on meil uus hull valmis!" tõusis Kurmiku hääl tiiskandiks. „Kas sina, Olvet, jagad sellest midagi — lind kukub külmast alla, hing väljas? Raipesööja kaaren pealegi. Kuule, Arget või Soots või sina Lange-poiss — mis te ütlete? Jeesus Kristus, Tõll, see on sinu matmas käimise tulemus — linnud sajavad lennu pealt alla." Kurmik pahvatas naerma.

„Ta ei usu — näe, mette ei usu. Ega mina pöleks ka ise uskund..."

„Ei, selles võib olla raasuke tõtt küll," arutles Olvet. „Hommikul olnud üle kuuekümne pügala allä nulli. Ma ei ole niisugust külma oma elus veel tundnud. Ega ole teist keegi. Kui nelikümmend üks-kaks kraadi läinud talvel võttis sisemaal meie õunapuud, siis ma ei imesta, kui kuuskümmend toob siin lendu ehmatatud linnu alla."

„Kur-rat, mina seda muinasjuttu ei usu — enne kui näen! Kas sa kavatsed tõesti neid linde süüa? Need on ju raipeõgijad! Ise pead end ristitud inimeseks!"

„Ma'p ole mette näind, et nad laipu söövad. See võib olla ainult meite arvamine. Nad ainult lendavad niiviisi, kas nad sellepärast söövad. Ja kui — noh, ega see mind ää tapa."

Nii algas igaõhtune kaarnajaht. Linnud kasutasid öövarjuks vanu kõrgeid mände kaldajärsaku lähedal. Oksakaharad täitusid magavate lindudega juba tükk aega enne päikeseloojangut. Mehed hiilisid kaigaste ja kirvestega puude alla, jäädes seal hääletult ootama Suure Tõllu märguannet. Kui päike vajus lumevalendusse seda kollaseks värvides, tõusid Tõllu käed. Kui Tõllu käed langesid alla, lajatasid

kirvesilmad, kangid ja puuhalud täie jõuga vastu männitüvesid. Mustad linnud paiskusid kriiskava ehmatuskisaga puulatvadest lendu. Parv sööstis otse õhku ja pöördus alla kaldajärsaku poole. Juba mõne meetri kaugusel puudest takerdusid üksikud linnud järsku õhus nagu vastu nägematut võrku põrgates. Tiivad laiali, pöörlesid nad ühel kohal ning potsatasid siis lumme.

Meeste esimene ühine saak oli üle kahekümne kaarna. Sellist hulka ei püütud küll hiljem kunagi, kuid päris tühjade kätega ei naastud mändide alt kuni külmaperioodi lõpuni, mil algasid tuisud.

Tol esimesel linnuõhtul puhastati ja keedeti nende muldonnis peaaegu hommikuni. Neid, kes ei tihanud kaarnaliha oma huulile tõsta, leidus vähe. Üks oli Aabel Kurmik. Ka Armin Kiisk ei söönud — temal ei olnud selleks vajadust. Ta tõi ostjakkidelt toitu, peamiselt kala ja metsloomade liha. Tõi riideidki ja nahkjalatseid. Tal pidi olema jõekaldal külas, kuhu teised ei tundnud teedki, juba tutvuskond ja mitu sõpra. Sealne abi päästis surmast mõnegi haige. Toidu kõrval omasid erilist tähtsust nendelt saadud ravimtaimede teed.

64

Laagri juhtkond oli teadlik Käo Tinni suupillimängust. Nii ei olnud keegi eriti üllatunud, kui brigadir tõi ühel veebruariõhtul Tinnile teate: mingu see staapi mängima. Komandandi korraldus, sõdurid ootavad. Aabel Kurmik käsutati tõlgina kaasa ja samas seisev Eigo Arget staabi põrandat pühkima.

Tinn ei olnud kutsest vaimustatud. Unest äratatuna torises ta pahuralt:

„Totakad! Aga kui ma ei taha minna!"

„Ei taha," osatas Aabel. „Käsk on käsk."

„Aga vaat, kui ei lähe!" Poiss istus lavatsiserval, pahameel kähisemas kurgus. „Tahan magada."

„Ära joruta! See on Musta Kuradi käsk. Vea viisupõhjad jalga ja — marss!"

Sel õhtul kuulsid nad esmakordselt Tinni vandumas, ladumas kõige labasemaid sõnu üksteise otsa. Lõpuks kaevas ta riidenärudest välja oma kalli onu kingitud suupilli.

Väljas võimutses hingemattev tuisk. See oli kestnud juba terve nädala. Ehkki mehed olid töölt jälle vabastatud, tundusid nende lihased möödunud pingutustest nagu läbi põletatud. Kolm kogu sõdu-

rite vahel heitlesid tuisuiilidega, mis paiskasid neid vägisi pikali või tõstsid õhku.

„Mina ei mängi, ei mõtlegi!“ kuulutas Tinn.

Staabis pidutseti. Punetavad näod vahtisid neid rõõmsalt nagu oodatud külalisi. Must Kurat, nööbid higise rinna ees lahti, tagus hoogsas rütmis käsi kokku. Laagri insener ja poliitjuhid karjusid takti järgi. Rinnutsi üle raske värvimata laua lösutas Nädi, nägu kipras nagu alati, peos kramplikus haardes vodkaga täidetud õlleklaas. Laagri juhtkonnaga jagas lauda grupp võõraid ohvitsere naaberlaagritest.

Elektritulede segasekslöövas valguses leidsid kolme eestlase pilgud tuge toiduga koormatud laualt. Silmad ahmisid toitu, suu sülge täis. Kõik muu ruumis muutus nendele olematuks. Kitsepraad ja praetud kartulid! Kaste kannudes, leivaviilud, avatud konservikarbid.

Aabel Kurmik ei mõistnud äkki enam Musta Kuradi sõnu. Too pidi karjuma nagu kõneleks kurdiga. Kui Eigo Argetile torgati luud kätte ja osutati põrandale, vahtis ta ikka lauda. Siis märkas, et teda käsutava allohvitseri pilk oli langenud ta kätele — armidele randmetel. Rutates hakkas ta pühkima, kuni nägi põrandal leivatükki. Välkkiirelt poetas ta leiva taskusse.

Kui keegi heitis põrandale kausitäie poolpaljaks järatud kitsekonte, tormasid nad saagi järele juba kolmekesi. Alles lauas istujate naerust taipasid nad endi alandamist.

„See oled ju sina, Kurmik!“ kostis polkovnik Rahim Maznarahma hääl. „Kas kõht on nii tühi?“

„On küll, seltsimees polkovnik,“ vastas Aabel.

„Sa oled vist laisk mees. Meie laagris on ju haruldased võimalused teenimiseks. Kas pole, mis?“

Eigo hoidis kramplikult luuavarrest. Ta kartis, et võib kaotada enesekontrolli.

„Miks sa ei vasta mulle, Kurmik?“ küsis Must Kurat.

„Seltsimees polkovnik, ma — ma ei tea,“ kogeles Aabel. „Ma — ei ole lihtsalt rohkem jõudnud.“

„Ah nii, aga rohkem töötada tahaksid küll?“

„Just nii, seltsimees komandant. Tahan, aga — ei ole jõudu.“

Nad naersid nagu teinuks Aabel nalja. Must Kurat ulatas talle klaasi vodkaga.

„Joo! Sa meeldid mulle, Kurmik.“

Hõigete saatel neelas kujur klaasist lonksu. Ta tagasihoidlikkus tekitas pealtvaatajate hulgas pahameelt.

„Ni huja! Viinavõtjat sinust ka ei ole!“ põlastas kaukaaslane, kallates endale terve klaasitäie kurku. „Joo ära!“ käratas ta siis.

Aabel Kurmik jõi. Eigo märkas, et ta valas endale suurema osa viina krae vahele.

„Ja nüüd muusikat!“ hõikas polkovnik. „Kas su kaaslane bajaani mängib?“

Kurmik pidi seda Tinnilt küsima mitu korda, enne kui poiss suutis pilgu toidulaualt ära kiskuda. Aga kui kõrvalruumist toodi ta ette musta ja hõbedat kilgendav bajaan, muutus üllatus ta näol lapselikuks rõõmuks. Ta kompas pilli hellusega, nagu ei usuks oma silmi.

NKVD ohvitserid jälgisid ta liigutusi, oodates helide kaasakiskuvat pöörist. Eigo tundis Tinni vaimustusest kergendust, talle meenus poisi tõrksus muldonnis.

„Nad lubavad... seda mängida? Niisugust pilli!“ kogeles Tinn. „Ma olen kogu eluaeg unistanud niisugusest pillist. Terve elu, Aabel,“ sosistas ta.

„Ära, kur-rat, hakka töinama!“ ärritus Kurmik. „Võta pill kätte!“

„Vaene, vaene memm!“ nuuksus Tinn.

„Mis tal on?“ karjus Kurat.

„Ta on — natuke haige, seltsimees polkovnik,“ püüdis Kurmik vabandada. „Talle meenus — ema.“

Seda viimast ei oleks tohtinud öelda, tundis Eigo. Tõsiduse vari libises üle ohvitseride näo. Nädi, kõveras nagu alati, kiristas hambaid.

„Tee muusikat, job tvoju matj!“ röögatas Must Kurat. Tühi klaas klirises nurka kildudeks. „Tee muusikat ja vägevalt! Hat-sah, hat-sahh — niiviisi!“ Ta hüppas pingilt üles, pekstes taktis käsi kokku.

Tinn upitas pilli rinnale. Poisi narmendavad kehakatted ja kõhn pale punaka habemetüükaga moodustasid sädeleva klaviatuuriga silmatorkava kontrasti.

Pilli sõrmitsemine valas vaimustust pidulistesse. Tinn noppis üksikuid helisid, sõrmed otsisid pärlmuterdatud nüberikke. Teine käsi hüples basside kumisevas galopis.

Siis hakkas Käo Tinn mängima. Silmad pooleldi suletud, valulik pitsitus suud rõhumas. Ta lõug värahtas, nagu lõtvuks keha äsjasest nutupingest. Takti trampivad NKVD ohvitserid jäid kuulama.

„Jumal Sull' ligemal ihkab mu vaim...“

Tekkis vaikus. Enamik tõenäoliselt ei tundnudki koraali, kuid helid kõnelesid ise enda eest. Eigo silmad ei seletanud NKVD ohvitseride punaseid lõustu. Nende läikivad vöörihmad ja vormirüü roheline murdsid valguse spektriks, nii et kõigest sai ainult virr-varr. Helid haarasid ümbritseva kokku nagu võimas vool, mis pühib ära kõntsa.

„Lõpeta jantimine, kurat!“ kriiskas Nädi.

Ta karjus eesti keeles! Kuid ei Eigo Arget ega Aabel Kurmik

taibanud seda. Alles siis, kui ohvitser oli läinud üle vene keelele, sai selgeks see, mis oli ammu kuulujutuna nende keskel liikunud. Vanemleitnant Vassili Ivanovitš Borotsev olevat eestlane! Emb-kumb, kas setu või Venemaale asunute järeltulija.

Must Kurat röögatas koraali pooleks. Mängigu poiss marssi või polkat — eluga, hoogsalt! tegi ta Kurmikule korralduse.

Aga midagi kummalist oli juhtunud Käo Tinniga. Ta alustas küll uut lugu, kuid seegi oli koraal.

Kõikidele NKVD ohvitseridele oli nüüd selge, mida Tinn mängis.

„Narrima olete tulnud meid?!" karjus polkovnik.

Nagaani raudne pära langes Aabel Kurmiku näkku. Veri nirises üle ta suu ja lõua. Viha kiirgas ohvitseri silmist.

Sisenes salkkond relvastatud haisid, jäädes ootavalt ukse juurde. Nädi seisis Käo Tinni ees nagu lennuks valmis kaaren, käed nagaanituppedel. Ta eestikeelsed vandesõnad pritsisid poisi näkku sülge.

Käo Tinn vahtis teda mõistmatult. Siis sulges poiss silmad ja pööras näo kõrvale, nagu püüaks põgeneda ümbritsevast. Sõrmed kompasid bajaani klaviatuuri. Uus koraal täitis ruumi.

Külalisohvitseridele valmistas olukord nalja. Eigo kartis, et nende naeruhirnatus riisub Musta Kuradi enesekontrolli täielikult.

Käo Tinni jalast kisti viisud ja kaltsuräbalad, siis püksid. Seejärel saadeti poiss palja alakehaga kahe hai vahel välja. Suur bajaan jäi ta rinnale. Koerad klähvisid nende ümber, tuisk kiunus seinte taga.

Must Kurat ja Nädi ronisid tagasi lauda, kus täideti klaase. Sõdurid nende selja taga ootasid.

„Võta istet, Kurmik!" tuli korraldus. „Sina ka! Mis su nimi on? — Arget?"

Nad istusid polkovnik Maznarahma vastu. Kaukaaslane mõõtis neid kordamisi, siis pöördus kujuri poole.

„Miks su sõber on niisugune väänkael, ah?" nõudis ta. „Te kõik olete väänkaelad! Me pole inimsööjad, kes janunevad teie vere järele. Aga nii armees kui töölaagris peab valitsema distsipliin — seda sa mõistad, Kurmik?"

„Just nii, seltsimees komandant."

„No vaat. Ja kui see ei tule iseenesest, siis — meil on abinõusid, mis panevad surnudki ulguma!" Polkovnik tõusis ja läks reibaste sammudega ukselę. „Neetud kutsikas!" vandus ta esikus, saates sõnu ratsapiitsa löökidega vastu säärikuid. „Sa kuuled, Kurmik, mis ta mängib, ah? Niisugused olete teie, eestlased — sõnast ei saa aru! Käsku peate naljaks. Minu käsku!" Ta seisis jälle Kurmiku ees. „See molkus jääb hange, kuni kostavad teistsugused viisid! On selge?"

„Just nii, selge, seltsimees polkovnik."

„Ja siis, kui tema on jäätanud ront, tuleb teie kahe kord. Arvate, et kugistate siin ainult sõbra matuserooga? Mis — miks sa ei sööd? Ja võta viina, säh!"

Ta viskas viinaklaasi sisu Kurmikule näkku. Teiste naerupahvatuste juures jäi ta aga tõsiseks. Ka Aabel jäi rahulikuks, ehkki viin pidi kõrvetama ta vigastatud nägu.

„Ütle, miks ta ei mängi, nagu mina seda soovin?"

„Ta on nõdrameelne. Ta ei saa millestki aru, seltsimees komandant."

„Lollakas, tobu — vaat kus nali! Aga mängib nagu — laulaks inglite koor. Miks ta mängib siis niiviisi, ah?"

„Ta mõtleb oma vanale emale. See püüdis terve eluaja korjata raha, et osta pojale niisugust pilli. Aga ta ei jõudnud kunagi. Ja poeg ise ka ei ole jõudnud. Kapitalistlikul maal käib sellise pilli muretsemine vaesel lesknaisel ja ta pojal üle jõu. Seltsimees polkovnik, püüdke aru saada. Ta mängib emale, neid laule, mida vana inimene mõistab."

Robustsed jõhkrad näod vahtisid Aabel Kurmikut vaikides.

„Ah nii," venitas Must Kurat häälega, mis oli neile võõras. „Miks sa, Kurmik, seda enne ei ütelnud??" Ja siis karjus kaukaaslane: „Pašol k tšortu! Võta ta riided ja — kaduge!"

65

Vanglaülem seisis kongi lävel. Üle keskea jõudnud mees hallide juustega. Ta nägu oli karm, nagu valust kokku pitsitatud, silmavaade väsinud. Ideeline kommunist — see oli kõik, mis Eigo temast teadis.

Nad seisid hetke vastamisi, Eigo oli püsti tõusnud ja ootas. Ta tundis selgelt, et saabumas on midagi ränka, kogu tema elu muutvat. Kong tundus nagu tühi, lõputu koridor, õhuline ja hõljuv.

„Vahialune Arget, võib-olla te aimate — ma toon kurbi teateid... Palun istuge! Mul on südamest kahju: teie poeg, Agu Arget, suri Lastekliinikus pool tundi tagasi. Minu — kaastunne, härra Arget!"

Eigo ei teadnud hiljem, kuidas ta oli teate vastu võtnud. Ta tundis oma nägu nagu võrguga kaetud — see tuli palgel kuivanud pisaratest. Ta venelasest kongikaaslane liigutas end. Leonid istus otseti, nägu kämmalde vahel, küünarnukid põlvedele toetatud. Põrand ta jalgade ees oli tähnitud mustadest täppidest. Neid pudenes aeg-ajalt juurde.

See häiris Eigot, tehes venelase osaliseks tema saatuses.

„See kõik on meie — vene rahva — süü," pomises Leonid. „Oleme hävitanud usu, laostanud perekonna, kõik. Vene rahvas on inimkonna needuseks."

„Hädas pole rahvust, vaid ainult inimene," vastas Eigo.

Eigo pühkis käeseljaga üle palge. Ta ei nutnud enam. Soovis olla üksi ja segamatult. Katsudes oma sõrmi ja käsi, tahtis ta tunda, kas midagi temast on veel alles.

Ta püüdis mõtelda, kuid ei suutnud. Mõttekatked vilasid ajus, lõhkudes teda nagu okastraadi kidad. Ta hammustas rusikat, lõi sõrmenukke vastu raudsängi. Aga sel kõigel polnud nagu midagi ühist temaga. Kui tal olnuks nuga... Kuid samas ta teadis, et ei saaks end veristada. Sest see — väline valu — poleks suutnud neutraliseerida sisemist. Elu oli pilge, irvitus.

„Leo, ütle, kas kuskil on taevas? Kas on üldse kuskil midagi?"

„Ma — ma, anna andeks, ei tea. Ei tea."

„Miks me oleme teinud maailmast põrgu, nagu see on? Oleme kasvatanud ennast piinu valmistama ja... mitte taluma?"

„Ära küsi, mul ei ole vastust. Ma ei tea midagi. Sa oled hea inimene, ma ei tahaks sinule kurja teha."

Eigo vaatas teda.

„Kui mul oleks nuga — kas see aitaks, kui ma tapaksin sind? Kui ma suudaksin sind vihata, nii et veeretaks kõik sinu süüks?"

„Kui see aitaks, siis — sa võiksid mind tappa. Nad ütlevad, et kui sa lõikad tuiksoone läbi — kaelas, ma mõtlen, — see polevat eriti valus. Kui ma sain haavata, siis algul ei tundnudki valu. Ja pärast oli ükskõik, sest kartsin mahalöömist rohkem."

„Nüüd sa laseksid endal tuiksoone läbi lõigata?"

„Jah — laseksin! Oleks kergem, kui seda peaksin ise tegema. Nad lasevad mu ikka maha, ja see ootamine, see ootamine! Kui nad hakkavad juurdlema. Küsivad asju, mida pole üldse olnud, kuid mida sa hakkad lõpuks ise ka uskuma. Siis peksmine. Parem juba, et sõber lõikab su tuiksoone läbi."

Eigo ei jälginud ta sõnu.

„Miks me üldse elame? Teeme tööd ja ehitame ja — siis lõhume kõik jälle ära. Mõni sõna võib lõhkuda kogu sinu maailma. Oleme imelikud — lõime endile Jumala ja siis tapsime ta... Taevas peaks meil siiski kuskil olema. Midagi peaks olema!"

Taevas peab kuskil olema — nende jaoks, kellelt kõige kallim on võetud. Kui palju surma oli Eigo juba näinud oma elus, aga see kõik oli olnud teisiti. See oli olnud temast kõrval, mitte kunagi veel füüsiline ja vaimne osa temast endast nagu nüüd.

Taevas peab kuskil olema — isade jaoks, kes on kaotanud oma lemmikpoja, oma esmasündinu. Mis tundis praegu Irja? See küsimus tuli järsku. Ta oli naise unustanud, nagu oleks ema ainult kõrvalseisja. Aga Irjal oli veel teine poeg ja ta kandis nende kolmandat last. Irja ei saanud niiviisi tunda nagu tema, sest kohustused hoidsid teda elu küljes. Vangil, keda ootab Siber või seina äärde astumine, ei ole enam kohustusi elu vastu. Vangi jaoks, kelle mälestusedki on poja palavikus jampsimisega ära kustutatud, peab olema ometi kuskil taevas. Paik, kus on ta poeg ja kus nad saavad jälle kokku. Sinine pehme avarus, soojus ja õnnetunne. Siis võib tulla mis tahes.

Kõik oli otsa saanud. Usk iseendasse, oma rahvasse, inimsusse ja õiglusse. Kõik olid ainult sõnad, tühjad ja mõttetud. Jumal, palus ta, anna mulle usku, natukegi lapseusku!

Eigo ei maganud sel ööl. Ta imestas vangivalvurite kaastunde üle õhtusöögi ajal. Neid tuli ta kongiuksele mitu ja nad kõik ütlesid midagi lohutavat. Nende kohmakaid sõnu kuuldes tuli Eigol uuesti pisaratega võidelda.

66

Irja ärkas ja tundis lapse liigutusi endas. Kell oli kuus hommikul, tuba alles pilkaselt pime. Ta jäi lamama, imestades, kui sügavalt oli ta viimased paar tundi maganud. Kell kolm polnud ta veel uskunud, et saab sõba silmale.

Ärgates naasis umbne valu silmapilkselt. Martti sängist kostis vaikset hingamist, Agu ase oli tühi. Samuti oli tühi ja külm pool nende laiast abieluvoodist. Ta laskis langeda käe mehe madratsipoolele, ehkki teadis, et piinab ainult iseend, jäi edasi lamama.

Oli pühapäeva hommik, 14. detsember 1947. Agu matusepäev. Mõeldes oma esmasündinule elutoa külmas üksinduses, puhkes ta jälle nutma.

„Ta on ära lennanud, inglikene Sinu aujärjel," kuulis Irja õpetaja sõnu lastehaigla kabelis. Ta ei suutnud näha oma poega inglina säravas valguses.

Mitmed vangistatud eestlaste abikaasad seisid tema poja kirstu juures, samuti õed ja arstid. Oli palju lilli. Õed olid toonud neid Agu voodilegi kohe pärast ta surma. Sel lumisel ja külmal aastaajal maksid elavad lilled Helsinkis palju...

Vaevalt oli ükski lahkunu saanud lastekliinikus sellise tähelepanu

osaliseks nagu Agu Arget. Irjale tundus, justkui leinaks soome rahvas tema lahkunud poja kaudu oma arreteeritud suguvendi. Viisteist eestlast vanglamüüride taga ootasid oma saatust koos viieteistkümnega, kes kuulusid teistesse rahvustesse. Irja nuttis poja kirstu juures ka nende pärast, kellel ei olnud siin omakseid ega nutjaid.

Ta nägi kirstupanekul ainult lilli ja poja ahtakest palet. Kõik muu muutus selgemaks alles nüüd.

Ulla Kiviloo oli seal ja väike Simo, tõsine ja asjalik. Olid Maire Hallas ning Kyllikki, keda kutsuti proua Kreegiks, ehkki ta ei olnud ametlikult oma tantsupartneri Renee Kreegiga abielus. Kõigele vaatamata pidi side nende vahel olema tugev, sest muidu ei oleks tumedate ahastavate silmadega Kyllikki seisnud lastehaigla kabelis.

Nad olid kõik seal, ka advokaat musta kübara ja kuldsete näpitsprillidega. Haigla juhatajagi, kes tõi samuti lilled. Ta oma isa, õde ja tädipoeg Heikki. Isaga koos olid nad ostnud Agule puusärgi. Isa rahaga, ja Irja tundis seepärast piinlikkust. Mis ütleb Eigo? Ta ei talunud kellegi abi. Mustalt turult Eigole toidu muretsemine oli aga röövinud Irja säästud. Ka advokaat ja muud kulutused. Äri seisis tühjaks müüduna suletult. Helsinkis oma mehele toidupoolist hankides oli Irja taibanud, kui kurnatud ja paljaks riisutud on kogu soome rahvas.

Aga inimsüda on neile alles jäänud. Irja tundis, et inimesed ta ümber aitasid kanda tema valu.

„Miks lähendab inimhingi ainult tragöödia?“ küsis Irja eneselt. Kaastunne ning sõpruseavaldused kujutasid endast ju ikkagi aseainet. Ehkki see leevendas, oli tõeline tugi tema juurest ära.

Talle meenusid järsku Maire Hallase sõnad kirstupaneku järel:

„Ma pidin viima oma poja lastesõime. Mure Hennu pärast — kas teie saate aru, proua Arget, — mul ei ole enam piima!“ Noor, musta riietatud tütarlapseohtu naine haaras ta ümbert kinni ja surus näo ta vastu. „Ma olen oma toas nagu hauas!“ pihtis ta. „Rääkisin Hennuga Eestisse kaasamineku pärast, aga ta ei luba. Ta vanemad on kommunistid. Ma kardan Hennu kodumaale jõudmist. Mina peaksin seal olema — kaitsma ja selgitama. Ja nüüd — ma ei ole võimeline isegi oma last toitma. Mis suudaksin teha Eestis, kui olen nii vilets!“

Irja hakkas uuesti nuuksuma. Martti liigutas end unes ja samuti oli tunda lapse liigutusi temas.

„Eigo, Eigo...“ sosistas naine.

Samal hetkel koputati vaikselt aknale. Irja tõusis istuli. Oli hetk vaikust, siis kuulis ta väljas lume krudinat. Koputamine kordus.

Ehmunult hüppas naine püsti ja haaras hommikumantli. See võis

olla õde Annikki. Aga nii vara hommikul — Annikki ei tõusnud kunagi enne poolt kaheksat. Võimaluse korral magas ta kella kümneüheteistkümneni.

Irja lülitas tule eestoas, siis esikus ja välisuksel. Kui ta ukse avas, seisis eemal aiateel lüheldane politseinikuvormis võõras. Külm õhk vajus uksepraost sisse, haarates naise paljaid jalgu nagu terasest ahel.

Maja nurga tagant tuli välja teine mehekogu ja sumas üle hangede ukse poole.

„Tere hommikust!“

„Issand Jumal!“ sosistas Irja.

Eigo Arget paksus talvemantlis, krae üles tõstetud, seisis ta ees.

67

Kodu tundus Eigole võõrana. Nende endi loodud kodu. Ometi ei olnud siin midagi märgatavalt muutunud — muudatused olid toimunud temas eneses.

Kuigi kontakt Irjaga oli olemas, ei olnud Irjagi endine, ta oli mõni päev tagasi kaotanud oma esmasündinu. Meeleheites ei suutnud mees aga näha naise leina, vaid ootas ise lohutust. Ka noorema poja Marttiga, kui see ärkas rõõmsa kilkamisega, puudus Eigol side.

Irja ning politseinik kõnelesid. Kui naine pöördus küsimusega elukaaslase poole, pidi ta küsimust kordama, enne kui mees taipas. Irjas kasvav mure Eigo hingelise seisundi pärast hoidis hetkel temast endast leinavalu eemale. Talle ei antud aega ahastamiseks. Noorem poeg, kes tühjendas piimaklaasi põrandale; Eigo valvurist külaline; siis nood teised, kes pidid peatselt saabuma.

Konstaabel Aaltonen rüüpas väikeste sõõmudega kohvi.

„Uskuge, proua Arget, mina ei oleks siin, kui Valpo ametnik, kes pidi teie abikaasat saatma, poleks haigestunud. Mulle on see... ma tunnen end nagu kurjategija.“

„Aga, härra Aaltonen,“ püüdis Irja naeratada, „teie ei saa ju parata, käsk on käsk.“

Valvur vaatas maha.

„Jah, käsk on käsk, aga — võõrast käsku ei peaks soomlane täitma. Mehena oleksin vastu hakanud, aga niiviisi, poolsandina, kes ootab pensionile saatmist... Mis valikut mul oli? Ma ei teadnud ka, kelle saatjaks olen.“ Ta vaikis tükk aega, siis rääkis alistuva nukrusega:

„Ma vastutavat härra Argeti eest, see tehti mulle selgeks. Millega

suudan mina vastutada? Mind saadeti matusele, revolver taskus. Valpo ei mõista, et Soome politsei koosneb inimestest. Veel on meie hulgas inimesi, keda maailm tunneb soome rahvana."

Irja valas talle uut kohvi. Nad vaikisid jälle. Mõttevahetus oli mõlemale raske, sõnad ei suutnud midagi selgitada. Mis väärtust oligi nende aadetel või kristallselgelt sõnastatud ideaalidel?

„Mul on sõjast mürsukillud alles kopsus," pidi võõras jälle vabandama. Tal oli raske näha noort vaevatud ilmega naist enda ees. Soome politseinik, ühiskonna kaitsja — sissemurdja mitte ainult majja ja kodusse, vaid perekonda ja inimhingedesse. „Rauatükid mu ihus on nendelt, keda nüüd teenin. Niisugune langus kisub maha kõik — see laostab nii indiviidi kui ka rahva."

Nii pidi Irja mehele määratud lohutusedki kinkima valvurile. Kergenduseks hakkas varsti saabuma teisi — lähemaid omakseid, sõpru ja tuttavaid.

Tulid Irja lesest isa, õde Annikki, tädipoeg Heikki, tädid, onud. Isa, Annikki ja Heikki ning selle tarmuka abikaasa õlul lasus õieti kogu matuste tegelik korraldamine.

Nähes oma musta riietatud naist vastu võtmas külalisi ja kaastundeavaldusi, askeldamas saabujatega, valdas Eigot mahajäetuse tunne. Samas aga ründasid tulijate kaastundeavaldused ka teda. Õnn veel, et ei küsitud midagi tema enese olukorra kohta. Mitte sõnadega, ehkki pilgud tegid seda ikkagi.

Külmas eestoas lillede vahel lamas ta poeg — nii loomulikuna, et Eigo ei suutnud uskuda ta surma. Poja nägu oli kaame ja käed haprad. Eigo tundis suurt soovi oma väikest sõpra maalida. Soovis, et kõik teised lahkuksid ja jätaksid neid kahekesi.

Nägude valged lapid käisid temast mööda; hõljusid sõnad — vaiksed ja kontrollitud. Neis puudus sisu tema jaoks. Kui saabus õpetaja ning surus ta kätt, puudus selleski mõte. Ja kui õpetaja kõneles neile kõigile, tundus talle, et talaaris mehe vali hääl võib äratada ta lemmiku.

Sõit surnuaiale oli nagu käsutäitmine. Nii täidab käsku vang pärast protestivaimu murdumist. Siis kõndis ta Irja kõrval kirstu taga. Ta kandis jälle paksu talvemantlit, mis oli võõras, talle Helsinkis selga antud.

Ootajate hulk kalmistul tõusis mitmesajale. Hamina meeskoori kvartett tervitas leinajaid lauluga. Eigo tundis lauljaid, oma sõpru — koorilijkmeid. Ka nende naaber, raamatukaupmees Salmivaara seisis neliku hulgas. Meeste laul tekitas temas järsku uue tunde, mis pani teda neelatama.

Õpetaja hääl ja sõnad püüdsid julgustada.

„Inimese ajalik surm on ühekordne, kuid ta ärasaatmine omaste poolt kestab kaua. Vaatamata selle väikese kuldkiharatega poisi — Agu Argeti — lühikesele eluteele, on tema astutud jäljed sügavalt meie kõigi südames. Kogu soome rahva südames, kui ma nii tohiksin öelda. Tema on meie paljukannatanud rahva märter. Kaudselt oleme meie tema ohverdanud. Oleme palju hoobelnud iseennast pettes ja oma kibelevaid haavu silunud sõnadega: meid ei võidetud rindel. Ometi, kallid vennad ja sõbrad, oleme meie alistunud. Võõras võim dikteerib meie elu. Veel suurem hävingust rindel on ühe rahva moraalne kaotus. Sajandite tormidele vastu pidanud soome sisu kaotus. See tänane matusetalitus siin külmal Hamina surnuaial on meie vaimse dilemma demonstratsiooniks. Suur Jumal, ärata meid tuimusest ja pimedusest! Soome kaljune rahvas, alanda end palves, et sa oleksid kord jälle sina ise, uhke ja vaimult suur. Taevane Isa, anna meile nõu ja abi, et me kunagi jälle tohiksime tõsta silmad selgelt ja häbenemata Sinu aujärje poole. Anna meile võimalus pesta oma käed süüst ja südamed varjust, mis väikese kuldpäise poisi Agu Argeti lahkumine ja mitme järgnevagi inimese lahkumine meile heidavad. Halastaja Jumal, ole meiega!"

Eigo tundis, nagu Irja oli kogenud seda juba kirstupanekul, et poja matusetalitus on ka tema matus. Ja samuti nende matus, kes ootavad Katajanokka vanglas. Kui leinajate pilgud pöördusid hauda kadunud puusärgilt temale, näisid nad jagavat sama tunnet.

Kvartett laulis uuesti. Seejärel kõneles Irja-tädi. Meeleliigutust alla surudes rääkis ta kahe hõimurahva noore tutvusest, armastusest ja abielust. Soomlane on looduse laps, sentimentaalne inimene. Külades, väikestes asulates metsapadrikute taga on ta võib-olla veel ainus loomulik ja siiras inimene. Ta süda on lapselikult puhas nagu Soomemaa kaljujärvede vesi. Eigo eestlasena, nende lõunapoolse hõimuna, oli tavalisest soomlasest temperamentsem ja avameelsem. See äratas nende südamed ja tegi ta kõigi lemmikuks. Ta tunnetas, et temale osutatav soosing oli tegelikult alateadlik kaastunne eesti rahvale, kelle käekäik lõuna pool Soome lahte puudutas siin paljusid. Eesti ja soome rahva side oli saatuse ja vere side.

Tädi kõnes ei olnud midagi uut, kuid selle talumine oli nii Irjale kui ka Eigole raske. Nende abielu mähkimine hõimuaate roosasse pitsi ei andnud tuge ega lohutust.

Järgneva ühislaulu ajal tekkis Eigos esmakordselt põgenemise mõte. Ta ei näinud rahva hulgas oma valvurit. Tõenäoliselt viibis mees kaugemal teiste selja taga. Aga mõte haihtus samas. Ta teadis, et pärast matuseid viib Aaltonen ta rongile ja nad sõidavad koos Helsinkisse

tagasi. Eigol puudus jõud põgenemiseks, ehkki ta oli veendunud, et sõbrad teda aitaksid. Varjaksid ning toimetaksid edasi, kuni ta on Rootsis.

Hiljem, istudes peielistega koos, tulid põgenemismõtted uuesti. Maja oli rahvast tulvil. Juteldi vaikselt, joodi kohvi ja lauldi kirikuviise või isamaalikke laule. Eigot ei tülitatud küsimustega. Pilgud aga viibisid sageli temal. Need olid küsivad, sundivadki.

Juho Salmivaara oli ainus, kes sosistas:

„Ega sa ometi tagasi ei sõida?"

Eigo mõõtis oma suurekasvulist ja heatahtlikku sõpra. Ta imestas, et just Juho võis niiviisi küsida. Too seadust ja käsku austav sõber.

Teine, kes ootas Eigo reaktsiooni ja põgenemist, oli Irja õde Annikki. Tihti ilmus ta Eigo kõrvale, rabelev ja kärsitu.

Siis tuli Irja teatega:

„Annikki joodab politseinikule köögis viina!"

„Sellel ei ole mõtet," vastas Eigo resigneerunult. „Ma ei saaks kodunt põgeneda. Oht oleks sinu jaoks liiga suur — niisuguses olukorras. Nad veaksid sind Valposse. Mis saaks siis lapsest? Ma ei teeks seda ka Hamina politsei pärast."

Ta oli üllatunud oma sõnadest. Öeldu oli aga tõde: tal puudusid Haminas põgenemisvõimalused.

Irja puhkes nutma. Ta surus end Eigo vastu. Kuidas küll — kuidas? Talle meenus mõttesähvatus poja haigevoodil: poja surm päästab ta mehe.

Eigo sõnad kustutasid nüüd sellegi lootusesädeme.

68

Annikki viinast oli siiski mõnevõrra kasu: Eigo saatja võttis kaugekõne Valposse ja palus oma hoolealusele võimalust ööseks koju jääda. Kuna helistamine toimus mõni minut enne õhtuse rongi väljumist, nii et sellele jõudmine oli võimatu, siis saigi Aaltonen Riigipolitseilt korralduse tuua arreteeritu tagasi hommikul pool kuus Haminast väljuva rongiga.

Kui peielised olid majast lahkunud, läks varsti ka Aaltonen ise. Ta kadus nii, et seda keegi ei märganud. Ei teatud ka, kuhu ta endale öömaja muretses. Kohale jäid ainult Juho Salmivaara ja Annikki. Viimane oli politseinikku jootes ka iseenda purju joonud.

„Sina, Juho, mine nüüd koju ja sina, Irja, magama. Küll mina

hoolitsen Eigo eest. See on ta viimane öö. Kujutage ette, see on inimese viimane öö!" Ta pahvatas valjusti nutma. Teised kolm seirasid teda piinlikkusetundega.

„Kuule, kuule," pomises Juho. Annikki jooksis kõrvaltuppa.

Kui suur mees talle kohmakalt järgnes, karjus tüdruk:

„Jäta mind rahule! Kuuled sa? Jätke mind rahule — kõik! Agu oli minu ristipoeg, kas mul ei ole õigus teda leinata?!"

Pisut hiljem oli ta jäänud diivanil magama. Irja vabastas ta kingadest ning kattis vaibaga.

Just Salmivaara lahkumisel helises telefon. Eigo tundis häälest oma lauluvenna Rukkila.

„Kuule, Eigo! Võmm laskis sind jääda ööseks? Ah hommikuse rongiga lähed. — Kuule, meil siin on kõik korraldatud, me klaarime su välja. — Ah nii — sa ei tee kaasa? Kahju! — Igal juhul me ootame hommikuni. Sa võid meid usaldada!"

Pannud kuuldetoru ära, istus Eigo tükk aega liikumatult. Siis naeris elutult.

„Jälle abipakkumine?" küsis Salmivaara.

„Jah. Rukkila oma kambaga."

„Ta oli sõja ajal kaugluures, tema ei naljata. Sa ütlesid — ei? Ma ei mõista sind, Eigo. Jah, Irjat võidakse kimbutada, kuid tema on ometi soomlanna, talle ei saa midagi juhtuda. Praegu on kaalul sinu elu."

„Minu elu! Juho, sa ei tea sellest midagi. Sellest ei tea ka Rukkila ega keegi teine. Ta on ju sõge — helistab siia! Helistada otse mulle, et — mees, hakka nüüd põgenema. Ma ei saa põgeneda. Üks elu on minu pärast juba hauda läinud, kolm on veel alles. Teiseks on Hamina politseinikud minu isiklikud sõbrad... Neid on aga alarmeeritud ja nad valvavad mind. Kindlasti kuulasid nad praegu seda telefonikõnetki. Mis sa arvad, kuidas nad end siin tänavanurkadel tunnevad, tükk taskus? Nemad on minu eest vastutavad."

Irja vaatas teda valulevate silmadega, kuid ei öelnud midagi. Asi oli otsustatud.

Kunagi varem ei olnud nad tundnud end teineteisele nii lähedasena nagu sel lühikesel ööl. Nad peaaegu ei kõnelenudki, lamades üle pika aja jälle oma abieluvoodis. Äratuskella helin tundus neile maailma kokkuvarisemisena. Nad ei olnud silmatäitki maganud.

Irja keetis rutates kohvi. Nad istusid laua taga, kui saabus Aaltonen ning ärkas Annikki. Tuba oli jahe, väljas alles pime. Politseinik vaatas oma suurt hõbedast taskukella ja naeratas andekspaluvalt. Ta silmavalged punetasid magamatusest ja Annikki joodetud viinast.

Kohvijoomine lõpetati vaikides. Eigo vastuseisust hoolimata läks

Irja teda jaama saatma. Väike Martti jäi magama tädi hoole all. Annikki ulatas käe jumalagajätuks. Ta oli kahvatu.

„Olgu Jumal sinuga, Eigo!“ sosistas ta vaevukuuldavalt. Ta ei olnud selliseid sõnu kunagi kasutanud. Irja soovis sel hetkel, et Eigo ta õde kaelustaks. Aga mees ei teinud seda — ta liigutustes lasus kangestus, nagu oleks nende ühine sängisoojus temast jäägitult hajunud. Ta pilk viibis hetkeks magaval pojal ja Agu tühjal voodil. Siis astus ta koduuksest välja.

Masendusega tõdes Irja, et mees on tema juurest juba lahkunud. Teel jaama soovisid nad mõlemad, et jumalagajätt oleks möödas. Painet oli raske taluda.

Kui Eigo astus rongile, ulatas Irja talle toidupakikese.

„Olgu Jumal sinuga, Eigo-armas!“

Mees ei vastanud. Ähmaselt nägi ta Irja pisarates nägu.

Rong hakkas liikuma — kiiremini, kiiremini pimedusse... Käeviibe vajus alla nagu hallast jõuetu liblikas.

Irja seisis perroonil, kuni külmavärinad teda äratasid. Köötsakil pöördus ta koju. Kunagi enne ei olnud tee jaamast koduni nii pikk.

Annikki valmistas köögis hommikueinet. Ta kattis laua, kuid nad kumbki ei söönud, jõid ainult uuesti kohvi.

„Kuule, sa mõtle lapse peale, keda kannad!“ ärritus õde. „Sa pead sööma.“

„Hiljem — võib-olla pisut hiljem...“

Annikki vaatas teda ja pöördus kärsitult kõrvale.

„Sa lasid Eigol ära minna,“ lausus ta etteheitvalt. „Naine, ja ei suuda oma meest surmast hoida! Ma oleksin pidanud võmmi maha kõmmutama! See olukord ajab hulluks — milline raisatud võimalus!“

„Ta läks tagasi meie pärast,“ kostis Irja tasa.

Annikki istus nüüd käsipõsakil ja vangutas pead. Ta pahvis sigaretti.

„Mõtlesin, et ainult juudid olid sõja ajal niisugused kanad, kes lasid end Hitleril vastuhakuta maha nottida; nüüd näen, et oleme ise samasugused lorud. Mina ei tahakski niisugust meest, mitte eluilmaski! Ja niisugused oleme ka meie, kogu soome rahvas.“

Martti ärkas ja Annikkil oli tegemist väikemehe riietamise ja söötmisega. Tädi Annikki meeldis täna Marttile, sest poiss võis ronida ta sülle, millal soovis. Ma vaatan, et vähemalt temaga midagi ei juhtu, lubas Annikki endale. Sellest kasvatan mina mehe, niisuguse, et nad alles näevad! Hellusehooga õepoja vastu helistas ta oma töökohale ja palus väba päeva. Irja, ehkki soovinuks üksi olla, oli õele siiski tänulik. Maja ootas korrastamist — ta ise ei suutnud seda.

Irja istus kaua nagu halvatu. Kella kümne paiku kuulsid nad koputust uksele. Mõlema naise jahmatuseks seisis väljas konstaabel Suurunen. Külmast sinise ninaga mees tundus iseäralik ja ähmi täis.

„Vabandan väga — kas härra Arget on juhuslikult kodus?“

„Arget??“ ei mõistnud Irja. „Ei. Mu mees läks 5.30 rongile. Kas on midagi juhtunud?“

„Ei midagi, ei midagi — pidin lihtsalt kontrollima. Nii et — teda kodus ei ole? Nägite, kui ta läks rongile?“

„Aga muidugi — ma ju saatsin teda! Jaamaülemgi nägi, ja ma usun, et veel mitu inimest.“

„Hästi, hästi, siis on kõik korras. Palun väga vabandust! Nägemiseni, nägemiseni!“

Irja ning Annikki vaatasid konstaablile järele, kui see kiirel sammul eemaldus. Oma mõtteid ei tihanud kumbki avaldada.

Kell 11.30 helises kaupluses telefon.

„Sulle — Irja!“ hõikas Annikki, kes oli joostes kuuldetoru enese kätte haaranud. „Võõras — ma ei tea, kes. Kaugekõne,“ sosistas ta.

„Jah, siin Irja Arget. Kuidas, palun? — Kes kõneleb? — Kuidas — politseinik Kouvola jaamas Eigo Argeti riietega — mantliga, jah. Kuidas ta saab seal olla? Mis on juhtunud mu mehega? — Keegi ei tea? — Jah, aitäh.“

Irja laskis kuuldetoru alla vajuda, ilma et märganuks seda hargile tagasi panna.

„Mis on?“ hüppas Annikki ligi.

Naer murdis Irja tardumuse.

„Tundub, et — Eigo on põgenenud.“

„Eigo — põgenenud!“ karjus Annikki. Ta haaras noorema õe oma kaisutusse niisuguse hooga, et nad mõlemad pidid kaotama tasakaalu.

69

Pärast elevuse vaibumist Pearl Harbour'i rünnaku ümber olid laagri poliitjuhid harva muldonnides loenguid pidanud. Miitingute mõttetus surmamääratuile näis olevat neilegi selge. Ka hais meeste elupaikades suretas poliitilist vaimustust. Vahel käisid nad siiski onnist teise, salk sõdureid ihukaitsena kaasas.

Nagu tol õhtulgi veebruari lõpul.

Nädi halvustas ja mõnitas kapitalistlikku maailma, eriti ameeriklasi ja nende abi. Mis see üldse olgu — mõni Esimese maailmasõja-aegne lennuk Murmanski kaudu! Pilkeks uljastele punakotkastele. Laevu

toiduga saadetavat tihti tagasi, sest Nõukogude Liit ei saa vastu võtta nälgivate ameeriklaste toitu. Teadku Ühendriikide töölised, kes korjavad elu seeshoidmiseks jäätmeid miljonäride pühkmehunnikuist, et võimas Nõukogude Liit on nende sõber. Venemaa oma külluses ei taha konserve, millest kapitalistlikud tööorjad võivad ainult und näha.

„See on kõige tõpralikum vale, mis ma elus olen kuulnud!" pahvatas Kaarel Soots. „Teame, et teie süsteem on rajatud valedele, aga ma ei teadnud, et need valed võivad olla nii küünilised, nii naiivsed..." Ajakirjanik ei suutnud edasi kõnelda, ta kaamel näol pärlendas higi.

Loeng jätkus. Tundus, et Nädi ei pannud segaja sõnu tähelegi.

Pärast poliittundi noomis Aabel Kurmik kaaslase läbi. Ta vehkis rusikatega, pilk hõõgumas palavikuliselt.

„Kuule, Soots," kähises ta, „ära hakka aru kaotama! Su keel on alati korralikult hammaste taga seisnud, ma ei mõista, mis kur-rat sa nüüd pahverdad!"

Kaarel ei vastanud. Ta liibus vastu nari ja köhis jõuetuna. Kaks tundi hiljem tõi brigadir talle sõna: sõdurid ootavad väljas.

Õhtu kujunes Kurmiku kambale raskeks. Pärast Kaarel Sootsi staapiviimist oli selge, et Nädi tähelepanu on pööratud nendele.

„Kur-rat, sa elus s-saatan! Ta on meid jälginud kõik need kuud! Kuulanud silmagi pilgutamata meie juttu."

„Miks see jant — ta enda isiku paljastamine — peab toimuma just nüüd, mil kostab kõlakaid meie oma väeosa formeerimisest?" ei mõistnud Eigo.

„Aga just see viimane võibki põhjuseks olla!"

Nad kõik vahtisid mõistmatult Paul Langet. Too oli saanud paar päeva tagasi staabi kaudu kirja Vares-Barbaruselt, Jaroslavli linnast. Kirjas palus Nõukogude Eesti kommunistliku valitsuse juht Pauli abi oma uue luuletuskogu illustreerimiseks. Kui graafik nõustub, järgnevat käsikiri ja joonistustarbed. See, et siin maailma lõpus liikusid kirjad, tundus meestele uskumatuna. Kiri Vares-Barbaruselt aga ühele nende hulgast jahmatas kõiki. Aabel Kurmiku ootamatut kaotust koolivendade omavahelises kemplemises mõistis igaüks.

„Lihtne," jätkas Paul iseteadvusega, millist polnud märgatud pärast kodumaalt lahkumist, „me võime Nädi küünte vahelt välja libiseda."

„Jah — sina, kuid mitte teised!" sähvas Eigo Aabel Kurmiku asemel. „Kes on vanemleitnant Vassili Ivanovitš Borotsev tõeliselt?"

„Kes — kur-rat! Eestlane — meie suguvend! Ma poleks uskunud, ma ei suuda seda veelgi uskuda. Ääh, s-sa-ssa-saatan!"

Priit Olvet vaatas neid hämaruses. Ta avas paaril korral suu, kuid jäi vaikides konutama. Ta jõuvarud olid lõppemas.

„Aabel," ütles ta tüki aja möödudes, „sa tead ju väga hästi, et iga rahva hulgas leidub igasuguseid inimesi. Seda peaksid kinnitama su kogemused ka meie elu viimastel kuudel. Pagari tänava vanglas kogesin ma seda juba varem. Aga ma nägin seal ka haruldast heroilisust, eriti koolinoorte hulgas. Ükski meie noor ei reetnud teist!"

Ta pidas pausi, siis ajas end istuli ja nihutas end teistele lähemale. Nad ootasid, tundes, et vajavad just täna tema vaikset häält. Imestuseks märkasid nad ärevust aga vanas professoriski.

„Pauli väide oli sama üllatav nagu teade, mille tõid staabist Kurmik, Arget ja Tinn. Kuulsin Pagari tänava vanglas kellestki Borotsevinimelisest Venemaa eestlasest. Ehkki mind kummitas mingi aimdus juba Leningradis, ei osanud ma Nädit tolle mehega ühendusse viia. Ma ise ei sattunud tema ette, ja Nädi ei ole millegagi ilmutanud oma eesti keele oskust. Tema lugu algab õieti sellega, et keegi tüdruk Kaukaasiasse väljarännanute asundusest alustas teekonda tagasi oma esivanemate maale. Mis motiividel, seda ei tea. Teada on, et ta ei jõudnud kunagi eesmärgile. Neiu lahkus asundusest vallalisena. Kui ta pool aastat hiljem abiellus vene külas Moskvast põhja pool, oli tal aastane poeglaps. Kust ta lapse sai, jääb teadmatuks. Kas kelleltki, kes ise ei suutnud last kasvatada? Kas vaese tüdruku rändamine sajandi algul läbi tsaariaegse Venemaa, rahata, endale võib-olla elatist isegi kerjates, oli lapsega kergem? Sellele ei saanud vist Nädi isegi selget vastust, kui ta püüdis pärast revolutsiooni ja kodusõda, mil ta oli teenetega mees, oma päritolu uurida."

„Kuule, mis jutt see niisugune on," kogeles Kurmik.

„Seda kõike kuulsin Pagaris. Sa imestad! Vanglas paljastuvad poliitvangide saladused, kuid seal õpitakse tundma ka ülekuulajaid. Mõnigi vahialune näeb ja kuuleb midagi... Eesti tüdruku abiellumisel sai Nädi kasuisaks Siberist naasnud endine vang. Kriminaalvang. Joodik, kes ruineeris tüdruku elu ja peksis sageli oma kasupoega, kui selle kerjamine ning varastamine polnud küllalt edukas. Kasuemalt õppis poiss eesti keele, see oli tema esimene keel. Kaelakandjaks saanuna põgenes ta kodunt. Neljateistaastaselt revolutsionäärina koduküla naasnud valas ta öösel onni petrooleumiga üle ja põletas selle koos kasuvanemate ning nende kolmeaastase tütrega. Veretöö jäi küla kulakute vastutada, sest ta kasuisagi kuulus Punakaarti. Vassili Borotsev alustas oma karjääri erikomandos. Tal oli alati eriülesandeid, erikohustusi, mida polnud teistel. Ta oskas tappa, kuid mitte lugeda ega kirjutada. Partei saatis ta kooli alles pärast kodusõda ja GPU uuris ta põlvnemist, mille saladused mattis mahapõlenud onni tuhk Moskva lähedal. Ta jäi NKVD koosseisu ja tõusis poliittöötajana polkovniku auastmeni."

„Kuidas? Ta on ju ainult vanemleitnant! Kas sa räägid ikka samast isikust?“

„Nüüd ma usun seda küll. Ja kahetsen kibedasti, et mu meeled ei olnud erksamad... Kaht ja kaht kokku liita ei osanud. Polkovnikust sai vanemleitnant Talvesõjas soomlaste vastu kantud kaotuste pärast. Geniaalse Stalini vead pidi ju keegi oma õlgadele võtma. Miljon surnut ja haavatut sajapäevases sõjas — mis teie mõtlete! Ribakese kaljuse tühja maa vastu. Kannase võitlustes ellujäänud Punaarmee ohvitserid läksid seina äärde ja nende alluvad on siin kuskil meie naabriteks. Nädi päästsid ta varasemad teened ja kaebamine kaaslaste peale — ta degradeeriti polkovnikust vanemleitnandiks. Pauli väite põhjal mõtlen nüüd, et tõesti — meiegi oleme talle ainult vahendiks oma jalgealuse kindlustamisel.“

„Mis kur-rat ta üldse otsis Eestist?“

„Võib-olla oma juuri? Oma rahvast?“

„Kes oskaks sellele vastata? Ei usu, et ta isegi oskaks. Teda võidi keeleoskuse pärast Tallinna komandeerida — eriülesannetega nagu alati. Või nagu märkis Arget — oma olematuid, kujuteldud juuri otsima. Meie hävitasime tema illusiooni...“

„Kuidas meie? Meitel pöle tema supis süü möhkugi.“

„Närude põhiline häda on see, et nad ei tunnista oma vigu ja puudusi. Nende nurjumiste põhjuseks peavad alati olema teised, kes kannavad vastutust ja kellele tasutakse „ülekohtu“ eest mitmekordselt. Närudel ja fanaatikutel — Nädis esineb hea annus mõlemat — puudub reaalsuse taju. Nad ei näe olukordi normaalse inimese kombel. Või mis normaalset ongi esinenud Venemaal pärast Suurt Oktoobri-revolutsiooni? Siin võetakse inimeselt osa ajudestki.“

Kuuldu viis nendelt rahu ja une. Mehed pingutasid mõtteid, kuid samas leidsid, et mõtlemisvõime on neid tõepoolest alatoitluses ja külmas hüljanud. Nii osutus Priit Olveti väide tõeks: siin võetakse inimeselt osa ajudestki...

70

Kui Eigo enne hommikut ärkas, nägi ta oma kaaslasi alles magavat. Isegi Priit Olvet ja Suur Tõll. Siiski — viimane liigutas end. Tõstis pea ja vaatas Kaarel Sootsi magamisaseme poole.

Kaarli tühi ase viis Eigo une täielikult. Ka Armin Kiisk ei olnud veel ostjakkide asulast tagasi. Väljas muldonni kolmnurkse katuse kohal

lasus eriline rahu. Tormi vihin — vaiksem juba õhtul — oli öö kestel vaibunud. Neid ootas tagasiminek palgimetsa. Puude langetamine rinnuni ulatuvas lumes, laasimine ning vedamine raudteetammi kõrvale riitadesse.

Vaevatud inimeste magamise hääled segunesid haigete soigumisega. Eigo tundis, et ta mõõt on täis. Midagi peab juhtuma — nende elu ei saa selliselt jätkuda. Kas neid tõesti hakatakse formeerima sõjaväe-üksuseks?

Suure Tõllu tähelepanu pidi olema erksam tema omast, sest saarlane ajas end häiritult jalule.

„Mis on, Tõll?!“

„Ma'p saa aru — keegi oleks nagu höigand.“

„Oota!“ hüppas ka Aabel Kurmik lavatsilt alla. „Sinagi kuulsid siis?“ Heitnud aluspesule ainult sineli, ruttas ta Tõllust mööda, ise podisedes vandesõnu nagu käimaunustatud mootor. Ta oli neist kolmest kõige erksam.

Kui kaks muldonnist väljunud kaaslast ei naasnud, järgnes Eigo neile. Vildid paljaste jalgade otsas, vatikuub särgil, kahlas ta mööda kuuseokstega kaetud vahekäiku esiku poole. Tuli ahjudes oli kustunud, ainult üks naftalamp vilkus hädiselt suure pikliku ruumi keskel. Ärganud mehed liigutasid end. Mõni köhis, nagu vaaguks hinge. Hommikueelsed tunnid kuulusidki harilikult lahkujaile. Nagu kardaksid nad uut lähenevat päeva, mille valgus küll kunagi ei küündinud nende maa-alusesse elupaika.

Tuisumühinaga harjunule mõjus vaikus hangede kohal võõrastavalt. Tundus, nagu kummarduks kellegi pingsalt kuulav kõrv nende üle. Idataeva helendus näitas teed uuele päevale. Metsas paukusid puud pakase käes. Kaugemalt kostis viimastel nädalatel tuttavaks saanud huntide ulgumist. Sellele vastasid vahtkonna koerad ärritunud kläh-vimisega.

Laagriala ummistunud peateelt kuuldus lumesahaks kasutatava linttraktori turtsumist. Teede puhastaminegi ennustas vabade päevade lõppu.

Siis nägi Eigo kaaslasi. Aabel Kurmik ja Suur Tõll kangutasid muldonni kõrval hangest välja tuisu kestel matmata jäänud laipu. Neid oli kolm — naabrid ei olnud neile oma onnide juurest veel lisa toonud.

Kui Aabel midagi ei öelnud, tähendas Tõll:

„Me igaks juhuks vaatasime, et...“

„...pole Kaarlit nende hulgas?“ lõpetas Eigo lause.

„Neh. Justkui kuulsime...“

Kui nad magamispaika tagasi jõudsid, olid teisedki ärganud. Mehed

vahtisid külmast lõdisevat kolmikut unerähmaste silmadega. Ahjudesse süüdati tuld, kustunud naftalampe läideti uuesti.

„Kur-rat, Kaarliga on nüüd nii, et...“ Kurmik neelatas, hakates rutates riietuma. „Ta on kas kuristikus või edasi saadetud.“

„Miks — edasi? Niisuguse tühise asja pärast.“

Aabel vaatas Eigot uuriva pilguga.

„Sa tead küll!“ ütles ta vaikselt.

Eigo teadis. Ta tundis jälle sõõrmeis väävlihõngu nagu sel udusel hommikul kolm ja pool kuud tagasi. Kuulis Kurmiku juubeldavaid sõnu: „See oli NKVD rong! See oli punane täiarmee ise!“

Kui Nädi aimas midagi või kahtlustas Kurmiku kampa, siis... Ja Nädi võis kahtlustada just neid.

Aabel käis Eigo juurest Tõllu juurde, kes konutas lavatsi tugipuule toetudes. Kujuri silmad kilasid tumedat nägu poolitava valge sideme kohal, aga suu allpool sidet ei toonud midagi kuuldavale. Eigo lamas liikumatult naril, üks käsi hoidmas teist armistunud rannet.

„Peaksime omavahel rääkima,“ ütles Suur Tõll. „Armin ka.“

„See tõhk ulab ju ei tea kus!“ Kurmik seiras kaaslasi enda ümber nagu vaenlasi. „Olvet, sina vast tead Kiisa tulekut?“

Vana mees vaatas teda hetke, siis langetas pilgu. Ta hääl oli nii vaikne, et seda kuulsid ainult kõige lähemal olijad:

„Armin ei tule tagasi.“

„Mis?!“ hüüdis Kurmik. „Armin — ei tule tagasi!“ Ta hääl kähises õhupuudusest nagu Olvetil, aga silmi tekkis naeratus. Ta vahtis oma sõrmi, pigistas neid rusikaks ja laskis jälle lahti. „Väärt mees! Annaks taevas, et ta pääseks!“

Olvet vastas:

„Ta ei pääse... Siberist ei pääse...“

Üksisilmi Olvetit vahtides ütles Aabel Kurmik järsku tigedalt:

„Sa s-saatana Leningradi Hall meie keskel!“

„Mina ise ei lähe siit tagasi. Ka sina mitte...“

„Aga Armin läheb! Kuuled sa, kur-rat, tema läheb! Võtab ostjakist tüdruku naiseks ja nad lähevad terve karjaga! Ja läheb ka Peeter! Arget ja Paulgi — sina ei saa neid keelata!“

„Aabel, Aabel, mina ju ei keela!“

Kui sõdur hõikas surnukandjaid välja, ronis kogu Kurmiku kamp vabatahtlikult trepist üles. Haigete nimekirjas olev Priit Olvet ja Paul Langegi — mõlemad esimest korda. Ka Käo Tinn ja Eigo hoidsid kanderaamidest. Keegi neist ei tahtnud jääda muldonni. Nagu kartes kutset staapi, silm silma vastu seismist Nädi ja — Kaarel Sootsiga...

Eigol ja ta kaaslastel ei olnud õnne. Sumades peavärava poole koos matjatega teistest onnidest, ootas neid ees salk sõdureid koertega ja Nädi ratsahobusel. Kasukakrae ja karvamüts varjasid ohvitseri nägu.

Tõll kõndis kanderaami otsas üksi nagu alati, teist otsa hoidsid Kurmik ja Paul Lange. Nad olid kandjate reas kõige esimesed. Ja esimestena nägidki nad seda, mida olid kartnud. Lumesahaga lahtilükatud tee viis läbi hangede staabi juurest kaldajärsaku suunas. Varahommiku sinakas valguses paistsid tee siledal pinnal nelja saapapaari ja hobusekapjade jäljed.

Suur Tõll vaatas mitu korda üle õla tagasi, pilk otsimas tuge kaaslaste nägudelt. Külm pitsitas ta silmist pisaraid, mis jäätusid habemetüügast valgeks muutes. Ees kuuldus mustade lindude võigas juubeldus.

Tuisk oli pühkinud järsakuserva hangedest puhtaks. Asetades oma kandamid kuristiku kaldale, nägid nad kõik enne neid matmaskäinute jälgi ja vagu järsaku serva all lumes, kust laip oli alla heidetud.

Mehed taandusid kanderaamide juurest lumesaha ümberpööramise kaarele. Nende taga traavis Nädi edasi-tagasi ja seisid kasukates sõdurid, püstolkuulipildujad kaenlas, koerad kõrval.

Suur Tõll, selg teiste poole, käed koos, vaatas liikumatult alla sügavusse, siis tõstis pilgu taeva poole.

„Tee kähku, lontrus!“ karjus Nädi.

Tõll aga seisis. Lindude kisa tõusis üles kuristiku suurest katlast. Mustade parvede üles-alla sööstmine muutus üha nõudlikumaks nagu kuulutades oma õigust. Koerad kiunusid ja urisesid, turjakarvad püsti, kihvad paljad.

Siis hakkas Suur Tõll külmunud laipu ükshaaval alla laskma. Ta tegi seda tavalise rahu ja aeglusega. See oli olnud tema ülesandeks algusest peale. Koos iga kaarnate kisasse ärasaadetuga ajas ta end sirgu ja pani käed hetkeks risti.

Kui viimane korjus libises Tõllu käte vahelt, jäi hiiglane järsaku servale seisma — nagu lume helendusest kasvav must küsimärk taeva sinisel ekraanil. Kõigile meenusid sel hetkel peale Kaarel Sootsi ka naised lastega, kes olid laagris enne neid elanud...

„Meite isa, kes Sina oled taevas...“ kostis Tõllu selge ja rahulik hääl.

Matuselisi teelt hange paisates kihutas vanemleitnant Borotsev saarlasele hobusega otsa. Kui ratsu kargas tagajalgadele püsti, oli Nädi eesmärk igaühele selge. Ta moondunud näos hõõgus hävituskirg.

Hõike peale vallandasid sõdurid koerad, kes sööstsid ebatasavägisesse võitlusse.

„Sa — elajas!" röögatas NKVD ohvitser.

Tõll oli vastu taevafooni nagu sügavikust väljakasvav hiid. Nagaanilask raksus talle näkku, koerte kihvad rebisid sääri. Aga ta hoidis kindlalt hobuse suuraudadest ühe ja ratsaniku jalast teise käega. Lume pööreldes tõmbas ta nad koos endaga üle kuristiku serva.

Koerad hüppasid tagasi. Nende klähvimine kadus kaarnate kisasse.

71

Eigo ärkas justkui unest, milles kuulis Suure Tõllu Issameie lugemist. Siis nagaanilaske, kui nad kadusid kaarnate kisaga täidetud sügavusse — kaks meest ja hobune...

Ja nüüd — ta sõitis rongis Helsinkisse vangla poole, ees uus teekond Siberisse.

Vedur vilistas. Härmatanud puude kontuurid vastu halli taevast muutusid eraldatavaks: uus päev oli saabumas. Kupeeseinad nagisesid vaikselt nagu kauges rajus, reisijad konutasid vastu seljatugesid. Mõned tukkusid. Teda ei uudistatud enam nagu reisi alguses. Ainult vana politseiniku vaates püsis palve. Aga kui nende pilgud kohtusid, pööras ta silmad põranda poole.

Eigo aeg oli otsa saamas. Üsna varsti seisab temagi seal, kus lõpeb kõik.

Ta nägi hetkel Kurmikut, oma tublit kaaslast. See oli Velikije Luki teises lahingus...

„Sa oota siin!" käsutas Aabel. „Mina toimetan selle asja ära, sest — mina lasksin rongi kraavi. Mõistad? Kuritegu ja karistus..." Rebides kokkuköidetud käsigranaatide kimbust süütenööri, hüppas ta vene kuulipildurile kaela. Plahvatus paiskas aheliku eestlasi jooksma ülestõstetud kätega kodumaa ja vabaduse poole, Aabel Kurmiku aga Venemaa mulda.

Nüüd, aastaid hiljem, mõistis Eigo Arget oma lahkunud kaaslaste ohvrit veel selgemini. See oli olnud ka tema eest...

Ta noogutas politseinikule, kui selle kurb pilk saatis teda tualettruumi. Eigo sulges hoolikalt enda taga ukse, siis tõstis vaguniakna üles. Tuuleiil paiskas külma sisse. Süda tagus vastu roideid nagu vasaralöökide korrapäratu sadu. Minut hiljem rippus ta aknaraamist kinni hoides väljaspool vagunit. Rongi liikumishoog kihutas hangedelt üles

lund nagu põletavat terasepuru. Tõugates end jalgadega vaguniseinast eemale, vallandas ta käed. Keha tegi õhus pöörde ja Eigo langes käed-jalad ees kohevasse lumme. Seal ta veeres ja hüples nagu pall, tundmata valu ning mõistmata muud, et temagi sooritas oma hüppe. Ainsana — kuristikust üle.

72

Lühike teade oli tipitud kirjutusmasinal. Sel puudusid allkiri, kirjutamiskoht ja kuupäev. Pruun ümbrik kandis Stockholmi eelmise päeva postitemplit.

Kiri tundus esimesel pilgul mõne ta kaasmaalasest tööjuhataja rapordina. Ta oli alati nõudnud aja ning energia kokkuhoiu pärast asjalikkust, ainult fakte.

> Teid huvitanud kaup saadetakse teele Katajanokkalt 22. veebruaril kell 17.00 Helsinki—Savonlinna kiirrongiga, mis väljub Helsinki peajaamast 23.15. Ümberhaakimine Etu-Simolas, saabumine Vainikkala piirijaama 23. veebruaril kell 6.00. Kauba üleandmine samal päeval kell 13.30.

Kirja sisu sai talle selgeks kolmanda rea lugemisel. Ta vaatas kella randmel ja siis kalendrit kirjutuslaual. Mõlemad liigutused olid automaatsed, nii et ta pidi neid kordama, kui oli jõudnud konkreetse otsuseni.

Otsus, nagu tema juures peaaegu alati, oli lõplik — ta võis võtta telefoniühenduse. Pärast kõnelust elukaaslasega kutsus ta sekretäri ja andis sellele korraldused edasi. Näitsik jooksis omakorda kõrvalruumi telefonile.

Ta rebis lambijala külge riputatud väljalõike, milles oli pliiatsiga märkinud lõigu:

> „...Soome kitsikus on piinlik ka Rootsile. Välisminister Undén'i eeskuju baltlaste loovutamisega kaks aastat tagasi võib nüüd mõjutada Soome valitsuse otsust, kujunedes kaudselt varjuheitvaks Rootsilegi..."

Neil kuu aega vanadel ridadel „Svenska Dagbladet'is" polnud enam mingit tähtsust. Nende lootustandvusest irvitas nüüd vastu iroonia. Samasugust surnud ääremärkust kujutas endast ka sisuliselt identne allakriipsutus „Stockholms-Tidningen'is":

„...Küsimuse otsustamiseks seisab Soome valitsus sundolukorras. Sellest hoolimata tihkaksime loota, et õnnetuid eestlasi ei koheldaks Soomes mitte Rootsi poolt püstitatud häbistava eeskuju järgi. Olukorrale ei tohiks läheneda ainult Soome ja N. Liidu rahulepingu sätete alusel, vaid rakendada tuleks rahvusvahelisi õigusmäärasid...“

Ta kortsutas mõlemad väljalõiked prügikorvi. Naeruväärne! Kus rakendati noid õilsaid õigusmäärasid? Reaalsus maksis ju rohkem kui kunagi varem äraproovitud tõde: kel jõud, sel õigus. Kõik muu olid tühjad sõnad. Ime, et neid üldse nii palju kulutati Põhjamaade ajakirjanduses mõne üksiku inimelu pärast. Muidugi, Rootsi oli jäänud sõjast puutumata, seal leidus veel õilishingi ja naiivsust. Ja lõpuks pidid ajakirjanikud nii või teisiti oma leiba teenima.

Ta vaagis neid küsimusi laevalgi teel Soome. See ei pidanud puudutama teda ju tegelikult mitte sügavasti. Minek ei vähendanud ta võlga ühele nende hulgast... Või tahtis ta rõhutada iseendale ja veel enam oma Soome riigimehest sõbrale, et aususe ja õigluse printsiipe ei saa porri tallata? Ükskõik mis need maksaksid. Viimase ajel oli ta võtnud pangast välja arreteeritute perekondade abistamiseks suurema summa raha. Oli küsinud mõnelt teiseltki eestlaselt Stockholmis, ja imetlenud nende heldekäelisust. Nad omasid ju alles nii vähe, et ei mõistnud varanduse väärtust... Või mäletasid nad oma võlga saatusele? Äravalitud ühest märgitud rahvast... Nii oli see peieleminekki tegelikult sundkohustus oma südametunnistuse vaigistamiseks. Kuni rohi kasvab haudadele...

Ta treenitud rahulikkust häirisid aga järgmisel hommikul Helsinkis ajalehest loetud sõnad:

„...Arreteerimise asemel oleks meie võimud pidanud Soomes elavaid eestlasi julgustama vabatahtlikuks tagasipöördumiseks N. Liitu. Sel juhul olnuksid nad automaatselt osalised seal kehtestatud amnestias vaenlase poolel võidelnud Soveti kodanikele. Niisugune endaalgatuslik tagasiminek vabastanuks nad kõikidest sõja kestel toimunud eksimustest N. Liidu vastu. Muidugi võidakse väita, et mõjutuse rakendamisel võimude poolt oleks osa eestlasi põgenenud Soomest Rootsi. Viimane olnuks siiski kergesti takistatav nii väikese arvu asjaosaliste puhul.

Nüüd, mil otsus eestlaste loovutamiseks on valitsuse poolt tehtud, jääb ainult loota, et N. Liit reageerib suuremeelselt repatrieeritute armuandmispalvele. Inimlikust seisukohast usume hardusega, et nende palve ei jää tulemusteta...“

See puudutas teda rohkem kui ta soovis. Kuidas võis küll niisugust totrust lausuda üks sõja läbiteinud soomlane? Ta tundis oma vererõhku tõusvat. Kes on kellegi ees süüdlane? Ärgu vassitagu ometi kõige põhilisemaid fakte! Ärgu sunnitagu eestlast, kellelt kõik on võetud, põlvitama oma timuka ette!

Sel hetkel ta peaaegu soovis Punaarmee marssimist üle Soome piiri, et NKVD võiks avada nende lihtsameelsete silmad. Ta teadis, et mitte kunagi ei soovi ta enam vastamisi seista oma riigimehest sõbraga.

Talle üllatuseks oli korraldatud tema Soomes kinnipeetud raha kättesaamine. See ootas teda allkirja eest.

Raha üleandmise pärast helistas ta samal ennelõunal Ulla Kiviloole. Ta teadis, et viimane ise oli üks vähestest, kes ei vajanud majanduslikku abi, kuid seda agaramalt püüdis hoolitseda teiste raskustesse sattunute eest. Noore usuteadlase elukaaslaselt kuulis ta, et omakseid on informeeritud meeste väljaandmise päevast alles kakskümmend neli tundi tagasi. Samas oli teatatud ka, et mehed võivad peale talveriiete kaasa võtta toidupakke ja vähesel määral raha.

Nende telefonikõne oli lühike.

„Nii palju on kuulujutte, ei midagi kindlat,“ kurtis naine.

„See on Venemaa...“

„Meil on lubatud meestele järgneda, kui nende karistusaeg on täis. Eeskujuliku käitumisega võivat nad oma karistust lühendada. Alammääraks olevat kaks aastat sunnitööd. Karistusaeg pikeneb olenevalt süütegude suurusest.“

Nii elimineerus iseenesest ärimehe kunagine soov aidata Soomes seisnud summadega karjalaste ümberasustamist. Tal ei olnud Soome vastu enam kohustust. Vabadussõja võlg vennasrahvale oli tasutud haudadega Malmi ja Hietaniemi kangelaskalmistuil. Tänasest päevast peale olid nad tasa.

73

Vangivalvurid arutasid hommikust põgenemiskatset.

„Jalutuskäigu lõpul, perkele, niisugust asja pole Katajanokka ajaloos veel juhtunud!“

„Noh, nad võeti kinni.“

„Missuguse jandiga! Sa kujuta ette: me ei saanud tulistada oma meeste vahel, kui nad silkasid kuuskümmend meetrit välisukseni. Seal

rabasid uksevalvurilt võtmed ja — üks-kaks-kolm Vyökatu väravast välja tänavale inimeste hulka!"

„Sama nagu eelmisel korral! Ja jälle neljakesi — järsku olid samad mehed?"

„Ei mina tea. Kuulsin ainult, kuidas üks naine kisendas tänaval: „Ei saa ampua päähän! Ei saa ampua päähän!"*

„See võis olla mõni nende oma naistest — neid nüüd vangla ümber ilmast ilma. See polnud siis nende esimene põgenemine?"

„Oh ei, kus sellega! Nad on kuradid ise — muudkui kargavad. Ratakatule viimisel, arsti juurde minekul, ükskõik kuidas või millal. Voi perkele! Kaks saadi kohe kätte — noh, vangla toiduga, hindasid end üle. Kolmaski tegi vea, et hüppas hooviväravast sisse — nabiti seal kinni. Neljandaga oli aga tegemist. See sahkas mööda Vyökatu, põigeldes kuulide eest nagu jänes. Oli juba Vyökatu ja Laivastokatu nurgal, kui poistele tulid appi bussijuht ja kaks võmmi. Ohvitseride kasiino kohal lasksid tal käe läbi. Noh, nüüd saame neist saatanapoegadest lahti — päris kahju!"

Talvise päeva pärastlõuna tihenevas hämaruses ootasid maakonnavangla õuel neli „Musta Maijat" ja mõned eraautod. Mootorite surin summutas politseinike ja vangivalvurite jutu. Relvastatud mehed salkades suitsetasid külmast kössitõmbunuina. Valvurid väraval olid neist elavamad, tõrjudes aeg-ajalt tagasi naisi, kes paari- või kolmekaupa üritasid vanglaõuele pääseda.

Täpselt kell viis kostis müüride tagant summutatud käsklusi, mis pani mehed autode juures liikuma. Nad moodustasid kaks vastastikku vanglaukselt hargnevat rivi, mille vahetsi kõndisid vangid autode poole. Mehed kandsid enamasti uusi talveriideid ja, vaatamata raudus kätele, kotte või pakke kaenlas.

Pealelaadimine läks ruttu. Iga „Must Maija" võttis oma hämarasse sisemusse kaheksa või üheksa vangi ning mõned relvastatud saatjad. Igale väravast väljuvale masinale järgnes sõiduauto vangivalvurite ja politseinikega. Lahkumise protseduur Katajanokkalt kulges sujuvalt ja vahejuhtumiteta nagu paljude proovidega ettevalmistatud esietendus.

Samuti oli raudteejaamaski.

Juba enne kella viit saabus Kaisaniemi lähedal haruteel seisva vangivaguni juurde salk politseinikke ja erariides Valpo ametnikke. Neile lisaks märkas teadlik vaatleja erariides Riigipolitsei liikmeid ka rahva hulgas jaamahallis. Mitut nendest püstolkuulipildujatega

* sm. k. — Ei tohi tulistada pähe! — Toim.

hoomas küll igaüks. Vangivaguni asupaigast ei olnud ilmselt aga keegi teadlik.

Vanglaautode saabumisel moodustasid saatjad ning ootajad jooksujalu aheliku autode, vangivaguni ja transporteeritute ümber. Seejärel hakkas politseiohvitser taskulambi valgusel lugema ärasaadetavate nimesid. Ta nohune hääl tundus osana talvisest pimedusest. Lumi krudises, kui raudus kätega mehed siirdusid üksteise järel vangivagunisse. Valvajate selja taga sirutasid kaelu kohalejõudnud ajakirjanikud.

Ainsaks vahejuhtumiks oli kellegi jumalagajätuhüüe vaguniukselt: „Elagu Eesti! Eläköön Suomi!"

Seda kuulsid kõik. Kohalekäsutatud saatjate ringist aga ei reageerinud keegi. Ohvitser hõikas järgmise nime.

Ainsa käeraudadeta mehena ronis vagunisse hommikusel põgenemiskatsel haavatasaanu.

Viimasena tuli politseiautolt üksik naisvang. Siis sõitis vaguni ette veoauto kohvrite ja pakkidega.

„Kas teie olete kuulnud midagi Henn Hallase isa telegrammist pojale?" küsis keegi ajakirjanikest Stockholmi eestlaselt. Kui see kehitas õlgu, jätkas küsija: „Vana Hallas teatanud Eestist, et tal on luba pojaga Leningradis kohtuda."

Samas küsis keegi teine lehemeestest:

„Teie räägite Ringhäälingu insenerist? Sel mehel on läinud viimasel ajal küll väga õnnetult — tema väike poeg suri nagu kunstnik Argetilgi. Mäletate, Arget pääses Haminas oma poja matuselt põgenema. Hallas pidi seda vist teadma, kui üritas ise kolmapäeval põgeneda."

„Olen kuulnud. Ta vist jooksis ainult selleks, et teda maha lastaks. Kui valvurid paugutanud õhku, jäänud ta seisma ja karjunud: „Miks te pihta ei lase, idioodid?!" Oli märatsenud raudus kätegagi."

Kui mees Stockholmist läks õhtusele Savonlinna kiirrongile, nägi ta Helsinki vaksalis nii eestlasi kui ka soomlasi gruppides seismas. Enamik neist hoidsid lilli või kingituspakikesi käes. Ometi ei läinud ta ootajaile selgitama, et vangivagun oli juba õhtul pärast kuut viidud peajaama kõrvalteelt Kerava jaama. Ta imetles saatjate rahu ja saatuse halisemiseta aktsepteerimist. Noored nutetud silmadega naised tundusid talle aga haua ääres seisvate leskedena.

Aegamisi kogunesid väljaantavate omaksed ja sõbrad viimase vaguni juurde rongi lõpus. Kuna see oli tühi ja lukustatud, siis peeti seda vangidele määratud vaguniks. Rahvamurd liikus tühjast vagunist

eemale alles mõni minut enne rongi väljasõitu, kui vormis politseinikud käisid neile olukorda selgitamas.

Rong hakkas liikuma sõiduplaani järgi täpselt kell 23.15. Keraval haagiti kiirrongi lõppu ootav vangivagun.

Vahejuhtum, mis kiirendas üksiku vaatleja pulssi, toimus Kouvola jaamas. Teades Eigo Argeti põgenemisest, üllatas teda Hamina meeskoori seismine perroonil. Meeste võimas laul tõi ihule külmavärinad:

„Mu isamaa, mu õnn ja rõõm,
kui kaunis oled sa..."

Soomlased laulsid vennasrahva hümni eesti keeles. Ta avas vaguniakna ja vaatas lauljaid vaevaliselt valgustatud perroonil. Silmad otsimas Eigo Argetit nende hulgas, tundis ta mõttes noore kunstniku juuresolekut. Eigo Argetist oli saanud perroonil seisvate soome meeste solidaarsuse ja protesti väljendus.

Kui arreteeritud rongil ühinesid lauljatega ning inimesed perroonil ja vagunites paljastasid püsti tõustes pea, kõlasid lasud.

Mees aknal võpatas — seda polnud ta oodanud. Kuulipildujavalang üle lauljate pani neid küll vaikima, kuid mitte varju otsides kummardama. Vedur kiskus rongi liikuma.

Mehed vangivagunis laulsid hümni lõpuni.

Etu-Simolas eraldati Savonlinna kiirrongist koos Leningradi suunduva osaga ka vangivagun. Seejärel anti ühe poolaka abikaasale võimalus kõnelda kolm minutit oma väljaantava mehega. Samal ajal ei lastud aga Ida-Soome ajakirjanikke üldse vangide lähedusse. Kell kuus hommikul jõudis rong Vainikkala piirijaama.

Vainikkalas juhiti vangivagun kohe kõrvalteele, kus see seisis kella 11.30-ni, mil teatati, et vastuvõtjad idast on saabumas. Uudishimulikke jaamas polnud — Venemaa lähedus peletas inimesed eemale. Vagunit valvavad politseinikud seirasid üksikut härrasmeest umbusuga, pidades viimast ilmselt mõneks kõrgemaks Valpo ametnikuks.

Üleandmiseks juhiti vangivagun uuesti jaamahoone ette ja liideti seal teiselt poolt piiri saabuva lühikese kaubarongiga. Enne selle liikumist tagasi itta lahkusid vagunist Soome vangivalvurid ja Valpo ametnikud. Neid asendas grupp erariides venelasi. Vahetus toimus kell 13.30 ja kell 13.42 langes lahkuva rongi taga kinni Soome—N. Liidu piiripoom.

Vangivalvurid läitsid suitsud ja naeratasid kergendatult. Nad valmistusid lahkuma mahajäetust õhkuvast ooteruumist, et otsida söögi- ja joogivõimalusi jaama lähedal asulas. Jõudeolek tõi neisse järsku erilise vabadusetunde.

Politseiohvitser, samast tundest nakatatuna, pilgutas silma mehele Stockholmist, lausudes:

„Kaksteist minutit kogu üleandmise protseduur — jumalauta, nagu preisi sõjakoolis! Aga eks neil ole kogemusi rohkemgi kui sakslastel. Ja seltsimehed ise ootavad alles Nurmis — õige hammaste vaatamine algab seal!"

Kui üksik mees tõstis üles oma hundinahast kasukakrae ja pööras kõnelejale midagi vastamata selja, mõõtis ohvitser teda solvunud ilmel.

„Küllap üks tiblade kintsukaapija," pomises ta, kui järgnes oma meestele. „Sihukesi on maailm nüüd täis!"

EPILOOG

Nii mõnigi reisija laevalael märkas teda — habrast noort naist, kuuekuune laps süles, kaheaastane käekõrval —, sest ta suured süvamerehallid silmad ja kahvatu jume paelusid tähelepanu. Juuni keskel on harva keegi nii kahvatu.

Hiljem, kui naine oli tütrekese kajutisse magama viinud, naasis ta pojaga ahtritekile. Ta hoidus teistest eemale, kõneldes ainult oma väikese kaaslasega. Mehehakatis oli samuti tõsine ja kahvatu ning ema lähedusse hoiduv. Kuid samas helkis ta pilgus ka suur uudishimu. Ta osutas sõrmega teistele laevadele, jälgis kraanade tegevust ja autode liiklust kail. Ta küsimustel ei näinud lõppu olevatki, aga ema vastas, naeruvine silmades — soe eriline valgus, nagu paistaks päike meresügavusest üles.

Kui laev sadamast väljus, läksid nad kajutisse tagasi. Igaüks, kes juhtus nende poole vaatama, saatis neid pilkudega. Poeg soovis ilmselt tekile jääda, kuid ema, pea allapoole kummardatud, tõmbas teda käest. Noor ema varjas pisaraid, poja pilk oli aga suunatud maailma värvide, ujuvate päikeselaikude ja elu poole sadamas.

Hiljem, kui ka poeg oli pika teekonna väsimusest uinunud, tuli naine tekile tagasi. Ta seisis, rusikas käsi tugevasti vastu suud surutud. Siis toetus ta reelingule, nagu oleks tal raske taluda seda vaatepilti: õhtupäikeses lõõmav meri nende ees ning seljataha jäävad kaljusaared — punetamas vaskselt nagu verelaigud, varjuküljed aga tumedad ja tardunud sinihallmustas leinas.

„Kui kauaks?“ küsis ta. Kui kauaks? Kas ta lahkumine on elupikkune?

Ja — kas polnud üldse ime, et ta lahkus. Kui ta andis sisse palve puhkuselesõiduks Rootsi, ei uskunud keegi, et talle viisa antakse, sest protseduuri kontrolliti Valpo poolt. Seal teati liigagi hästi, kes ta on ja miks ta Rootsi „puhkusele“ soovib minna. Aga ta ise lootis. Tundmatutelt sõpradelt oli ta hädapäevil ja redus olles mitmesugust abi saanud, miks ei võinud headust ja mõistmist leiduda nüüdki.

Järsu meeleliigutusega pööras ta näo vastu loojuvat päikest, lastes valgusel oma laubale langeda. Nii jäid seljataha kodu ja kodumaa, poja haud, Siber ja kõik kannatused... Ees, päikeseloojangus avanes talle uus maailm, uus elu.

Toronto, 1956—1957 ja 1979

ARVED VIIRLAIUST

Kahekümnendatel aastatel sündinud Eesti kirjamehi noorusaja olud ei soosinud. Mehekskujunemine jäi okupatsioonide ja sõjaperioodile. Oma saatuse üle otsustamine polnud enese teha. Hulganisti andekaid noori sattus võõrsile ja paljud neist jäid kodus tundmatuks. Ometi on nad oma juurtega kodumullas kõvasti kinni.

Viljakamate väliseesti kirjanike hulka kuuluvat Arved Viirlaidu peetakse laias maailmas vaieldamatult rahvuskirjanikuks. Tema loomingu üldinimlikult mõistetav sisu on jõudnud lugejani läbi ühe väikerahva katsumuste II maailmasõja ajal ja järel. Romaan „Ristideta hauad" (1952) sai kogu rahva saatuse sümboliks. Ei ole palju neid eesti sulemehi, kelle teoseid kas tervenisti või ositi on tõlgitud inglise, prantsuse, rootsi, hispaania, soome, läti, leedu, hiina, türgi, korea ja ukraina keelde. Ei ole igapäevane seegi, et eestlase raamat tõuseb Kanada parimate hulka, nagu see oli „Ristideta haudadega" 1972. aastal.

Arved Viirlaid on püüdnud ise oma loomingu kaudu tutvustada Eesti sündmusi, kinkides inglise ja prantsuse keelde tõlgitud teoseid koolidele ja raamatukogudele. Sageli on olnud ta esinemiste sisuks Eesti pagulaskultuuri püsimajäämine, sest kaasmaalasi tuli ärgitada kirjandust lugema, muretsema ja ka väljaandmist toetama. Loobudes autoritasust algatas ta fondi, andmaks abi teistele kirjanikele nende teoste tõlkimiseks, soodustades sel moel väikerahvaste kirjanduse levikut.

Harjumaal Padise vallas Kasepere külas 11. aprillil 1922. a. väiketalupidaja peres ilmale tulnud Arved Viirlaiule tegi loodus omalaadse kingituse: „Mu lapsepõlve kodu ümbrus oli rikkaim ja omapäraseim, mis kuskil olen kohanud. Loodus nagu suur läbimõeldult korraldatud aed. Meri, paekaldad, jõgi, muinaslinnus, kloostrivaremed, idülliline mõis ja ümber kõige metsad, peites rabasid ja laukaid, Surnumäge, kivimurdu ja vangilaagrit. Sellest ümbrusest jätkunuks kümnele kirjanikule ainet elutööks." Küllap sealtsamast on pärit ka kirjamehe kunstianne, mille märgiks on mitme oma raamatu meeleolukad kaanekujundused.

Kirjaniku koolitee algas Kloostri algkoolis, 1937—1941 õppis ta Tallinna Riigi Rakenduskunstikoolis. Töömeheteed alustas A. Viirlaid Tallinna Eesti Kirjastuse Ühisuses tehnilise toimetajana, millega rahuaja tegevus piirduski. Siis tuli minek Soome, kus ta aastail 1943—1944 sõdis vabatahtlikuna eesti üksuse koosseisus. Just see eluperiood on andnud talle rohkesti loomeainet.

Sulge hakkas Arved Viirlaid harjutama juba 40-ndate aastate algul, kuigi avaldamisvõimalused olid kasinad. Sõjapäevade sündmusterägastik jõudis paberile Inglismaal, kus ta elas 1945.—1953. a. Vaimutuge ja innustust sai ta seal kirjanik Gert Helbemäelt, kellega kujunesid sõbralikud töösuhted.

Briti saarel valmisid esimesed luulekogud ja romaanid. Viimaste sisuks on metsavendade ja sõjameeste ning nende perekondade traagiline käekäik. Tänu kaasmaalase Eerik Heine meenutustele sündis romaanisari, mille peategelaseks on Eerik Horm („Kustuvad tuled", „Sadu jõkke", „Kes tappis Eerik Hormi", „Surnud ei loe").

Arved Viirlaiu arvates on tema jaoks eesti rahva hulgas kaks tüüpi, kes on andnud talle jõudu, usku ja kindlusetunnet. Esimene neist on vana, elutark ja rahulik talutaat, teine — tormlev ja innukas nooruk. Üks on meie rahva põhialus ja teine — meie tulevik.

Kirjaniku looming on pälvinud rohkesti auhindu, sealhulgas Eesti Kunstide Keskuselt ja Korporatsioon Sakalalt; luulekogu „Käsikäes" ja romaani „Märgitud" eest on kirjanikku kroonitud Henrik Visnapuu nimelise kirjandusauhinnaga; 1982. aastal sai ta Kanada Eestlaste Kesknõukogu teenetemärgi; 1969. aastal oli ta Kanada eestlaste kirjanduslaureaat.

Alates 1953. aastast elab Arved Viirlaid Torontos ja osaleb innukalt kõigis eesti kultuuri ja kirjandust puudutavates ettevõtmistes, tegeldes kirjanduseluga avaramaltki. Eesti PEN klubi esimehena lävib ta kogu maailma kirjanikkonnaga. Ta ei puudunud ka esimeselt kodu- ja väliseesti kirjanike kohtumiselt 1989. aasta mais Helsinkis.

A. Viirlaiu romaan „Märgitud" on tema teoste esmatrükiks kodumaal, kuid kahtlemata vääriks A. Viirlaiu looming laiematki tutvustamist.

ANNE VALMAS

ARVED VIIRLAIU TEOSED

PROOSA

Tormiaasta. I—II. Romaan. Vadstena, 1949
Ristideta hauad. I—II. Romaan. Lund, 1952
Seitse kohtupäeva. Üks kirjanduslik pihtimus. Lund, 1957
Vaim ja ahelad. Ühe vabadusvõitleja jutustus. Lund, 1961
Kustuvad tuled. Romaan. Lund, 1965
Sadu jõkke. Romaan. Lund, 1965
Kes tappis Eerik Hormi? Romaan. Lund, 1974
Surnud ei loe. Romaan. Lund, 1975
Märgitud. Romaan. Lund, 1980

LUULE

Hulkuri evangeelium. London, 1948
Üks suveõhtune naeratus. London, 1949
Jäätanud peegel. Lund, 1962
Hõllalaulud. Lund, 1967
Käsikäes. Lund, 1978
Igaviku silmapilgutus. Lund, 1982

ARVED VIIRLAIU TEOSTE TÕLKED

Kapi bez krustiem. Minneapolis, 1956. — Ristideta hauad. — läti k.
Gravar utan kors. Stockholm, 1959. — Ristideta hauad. — rootsi k.
Tombeaux sans croix. Paris, 1962. — Ristideta hauad. — prants. k.
Rain for the River. Cape Town, 1964. — Sadu jõkke. — ingl. k.
Tumbas sin Crus. Barcelona, 1966. — Ristideta hauad. — hisp. k.
Ristittömät haudat. Hämeenlinna, 1968. — Ristideta hauad. — soome k.
Graves without Crosses. Toronto, 1972. — Ristideta hauad. — ingl. k.
Henki ja kahlut. Hämeenlinna, 1981. — Vaim ja ahelad. — soome k.
Bey cho mai i dai. Taiwan, 1981. — Ristideta hauad. — hiina k.
Mežos vél briviba elpo. New York, 1983. — Metsad hingavad veel vabadust („Kustuvad tuled" ja „Sadu jõkke"). — läti k.

VÄLJAVÕTTED RETSENSIOONIDEST

Arved Viirlaid, pannud meie rahva traagika kaudu pärgamendile ühtaegu ka oma, üle rahvuspiiride ulatuva inimlikkuse otsingud, tabanud musta ja valge vahelise värvinüansside rohkuse inimhinges, nii omades kui võõrais, isegi inimlikkuse timukaiski — on sel kombel tõusnud kõrgele pealepoole rahvuspiire, saades samal ajal just seetõttu ka tõeliseks rahvuskirjanikuks.

Asta Willmann
Tulimuld, 1982, nr. 4

On iseloomulik, et mitmed selle sugupõlve autorid tegelevad probleemiga inimene või INIMENE. Selles pole midagi ootamatut, sest just inimese ideaal purunes okupatsioonide ja sõja destruktiivsete jõudude surve all. Pole midagi võõrast selles, et see sugupõlv oli uskunud INIMESSE. Vabariigiaegne kasvatus ja õhkkond, nii eelmisest sõjast ja olukorrast mõjutatud kui see oligi, oli siiski olnud nii läbinisti humanistlik, et see oma paremates esindajates selles „tulises katlaski" õhku ei auranud. Kümmekond aastat vanema sugupõlve loodud „üleliigne inimene" on sellele võõras olnud. Tahtmatult kerkib küsimus, et mis saaks, kuidas reageeriks tänapäeva ideaalideta noorus säärastes olukordades. Oleks ta nii vastupanuvõimeline nagu Viirlaiu kangelased või nõrkeks juba enne tõeliste raskuste algust?

Bernard Kangro
Tulimuld, 1972, nr. 2

Lamestavas ja tapvas propagandamasina kisas — ajude pesemises — peitub suur oht, eriti kui see vältab aastakümneid. Aga ometi ei tunne ma hirmu eesti nooruse pärast kodumaal, sest ma usuldan selle terveid vaiste ja armastust oma maa ja rahva vastu. Rohkem kardan ma meie endi pärast siin vabas Läänes, kus keegi ei küsi meilt isikutunnistust ega nõua registreerimist poliseis. Just selles nii loomulikuks kujunenud vabaduse täiuslikkuses peitub meile oht, et me unustame teistsuguse maailma olemasolu. Just siin on hädavajalik teada midagi õdedest ja vendadest, kes Siberi ja Venemaa vangilaagrites moodustasid oma hoiakuga nagu erilise ülikute soo. Need noored ja vanad olid meie vaimu ja vabaduse kaitsjad.

Ivar Grünthali usutlus Arved Viirlaiuga
Mana, 1962, nr. 2

KIRJASTUSELT „PERIOODIKA“ ON ILMUMAS

Arved Viirlaid
RISTIDETA HAUAD
Romaan
1.-2. kd.

Tln.: Perioodika, 1991. — ISBN 5—7979—0391—1. — Eesti k.
1. kd. — 17,0 trp. — ISBN 5—7979—0392—X
2. kd. — 17,0 trp. — ISBN 5—7979—0393—8

Arved Viirlaiu tähtteos „Ristideta hauad“ (1952) räägib eesti rahva katsumustest Teise maailmasõja tagajärjel. Keeruliste sündmuste ahelasse mahub nn. soomepoiste naasmine kodumaale, nurjunud emigreerimiskatsed, vanglapäevad, põgenemine NKVD küüsist, metsavendade võitluse traagika. Romaani peategelasest Taavi Raudojast, kes on sunnitud lunastama endale ja võitluskaaslastele vabaduse oma poja elu hinnaga, saab väikerahva saatuse võrdkuju.

Viirlaid, A.
V59 Märgitud. Romaan. — Tln.: Perioodika, 1990. — 224 lk.
ISBN 5—7979—0362—8

Väliseesti kirjaniku Arved Viirlaiu (s. 1922) romaan „Märgitud" jutustab eesti noormeeste traagilisest saatusest II maailmasõja keerises ja selle järellainetuses. Faktidele rajatud sündmustiku aluseks on Soome armees vabatahtlikena teeninud ja sinna elama jäänud sõjameeste deporteerimine N. Liitu 1947. a. Ainsana õnnestub pääseda romaani peategelasel Eigo Argetil, kes on Siberi teekonna kord juba Punaarmeesse mobiliseerituna läbi teinud. Eigo Argeti elukäigu kaudu tuuakse lugejani ka tööpataljoni ränkrasked päevad 1941.—42. a.

V $\frac{4702770201—029}{M904(15)—90}$ TL—19—8—90 84.3E

Литературно-художественное издание.
Арвед Вийрлайд. Меченые. Роман. На эстонском языке. Художник-оформитель П. Рэа. Таллинн, изд-во "Периодика".
Toimetaja A. Karu. Kunstiline toimetaja P. Niinepuu. Tehniline toimetaja T. Vent. Korrektor M. Oidermaa.
ИБ № 2208
Laduda antud 30. 05. 90. Trükkida antud 20. 06. 90. Formaat 60×90/16. Raamatuajakirjapaber. Ofsettrükk. Trükipoognaid 14,0. Tingvärvitõmmiseid 14,5. Arvestuspoognaid 14,1. Trükiarv 40 000. Tellimus nr. 304. Hind rbl. 3.— Kirjastuse „Perioodika" raamatukirjastamisgrupp, 200101 Tallinn, Pikk t. 2. Tallinna Raamatutrükikoda, 200108 Tallinn, Laki t. 26.